

АЛИШЕР НАВОЙНИ БУТУН МАМЛАКАТ ОЛҚИШЛАМОҚДА!

Ўзбек халқининг шоири-а'зами бўлмиш Алишер Навоийнинг кўпдан берли сабрсизлик билан кутилиб келган юбилейини ўтказмоқдамиз. Биргина ўзбек халқи эмас, балки Советлар Иттифоқининг барча қардош халқлари бу шарафли кунни ихтиром ва ихлос билан қайд қилмоқдалар.

Алишер Навоийнинг адабий мероси ва унинг адабиёт ҳам маданият тарихимиздаги хизмати шу қадар улуғ ва муҳим бўлганки, бу воқиа тор бир замоннинг ва ма'лум бир ижтимоий формациянинг чегараларини парчалаб чиқиб умумбашарий бир моҳият касб этгандир.

Асрларнинг синоғидан, кураш ва низо'ларнинг хароб қилу-чи нафасидан устиворлик билан ўтиб келиб, янги наслларнинг чақиряғига жавобан: „лаббай, мен бу ерда!“ деб нидо чиқарган ўлмас шоирни совет халқигина, социализм мамлакатигина ҳаққи билан қадрлайолди.

Навоий, ўз даврининг сержафо ва ноинсоф зарбалари остида поймол бўлган инсонликни ва инсонларни чинакам севгани учун чуқур қайғирар ва лекин шу билан бирга қачон бўлмасин янқу муҳаббатдан баҳраманд бўлиб дўстона бир жамиятда яшовчи инсонларнинг яшаяжигига ҳам қат'ий ишонар эди.

Ҳар кишиким бор эса ёри анга,
Ҳар кишиким ёр эса бори анга,
Ком била васлини айлаб ҳавас —
Топса бу комига дами дастрас —
Бўйнига қоним мени ёд этмаса,
Руҳим ўшал ёд ила шод этмаса!

Бу ажойиб орзу ва тилакда, шоир келажак насларга қараб, лойиқ ёр топган ва жамиятдаги барча инсонлар билан ёрларча (я'ни дўстона) бирликда турувчи кишилар, мени ёд қилиб руҳимни шод этмаса бу увол бўлур дейдики, бу хитобда башариятнинг келажигига ва қачон бўлмасин — дўстона бир

жамият пайдо бўлажагига катта ишонч ва умид бор. Албатта Навоий бундай бахтиёр ва тансиқ бир жамиятнинг конкрет симосини ва реал йўлларини билмас эди, аммо бу гўзал орзу ва умид инсонларни бадбинликдан ва аскетизмдан қутқозишга ма'лум даражада ёрдам берар эди. Бу эса XV асрда ўзбошимчилик, феодал истибдоди ва умидсиз пессимизм ҳукм сурган бир давр учун катта тараққийпарвар ва гуманистик аҳамиятга эга эди. Ма'лумки В. И. Ленин, Толстойчиликнинг реал тарихий мазмуни ҳақида гапирганида „аскетизм ҳам, ёмонликка қаршилиқ кўрсатмаслик ҳам, пессимизмнинг чуқур куйлари ҳам“ аслида „шарқ тузумининг, Азия тузумининг мафкураси“ эканлигини тўғридан-тўғри кўрсатиб ўтган эди. (Ленин, асарлар, 2 нашр, XV т. 101 бет).

Демакки, шундай бир ижтимоий ҳолатда умид ва кураш маш'алини сўнишга қўймай асрларнинг қорвонига баланд тутиб яхшиликка чақириб, инсонпарварликни талқин қилиш, ҳаётини ва севгини куйлаш буюк шоир Навоийнинг катта тарихий, тарбиявий ва адабий хизмати эди.

Мана ўзининг шу олижаноб ролини тушингани ва сезгани учундирки, шоир келгуси бахтиёр наслларнинг хотирасида ўзига ҳам бир ўрин сақланишига умидвордир. „Ҳайратул-Аб-рор“ достонини тамомлаётганида Навоий, бу асарни ҳар ким ўқиганида ёки ёзиб кўчирганида, мени эсласа руҳим шод бўлади дейди:

... Ким ўқуса ё қилур ўлса савод,
Руҳим агар қилса дуо бирла шод!...

Бу улуғвор орзулар, бу олижаноб умидлар ва бу ҳақли талаблар нуроний бир шу'ладай бўронли асрларнинг совуқ нафасида музламай-қотмай бизнинг замонимизгача келиб етди, чунки, ўлмас шоирнинг ўлмас садоси тарихнинг буйруғи блан, бизнинг замонамизга, бизнинг жамиятнинг адресига қаратилган эди.

Буюк Навоийнинг ўлмас руҳини миннатдорчилик блан эслаётган давр ва даврон, халқ ва инсон, бизнинг давр, бизнинг совет халқи ва бизнинг социалистик инсондир.

Навоийнинг буюк инсонпарварлик идеаллари реакцияга, фатализмга, таассуб ва хурофотга қарши қаратилган, чинакам виждоннинг мардона садолари эди. Аммо булар у даврда, ва Навоий ўйлаганидай фисункор сўзнинг ҳамда ташвиқотнинг та'сири блан амалга ошиши мумкин эмас эди. Холис ва соф севги, дўстлик асосида қурилган жамият, меҳнатга иззат, илм ва олимга ихтиром, умумхалқ фаровонлиги, адолат шиорини ўз сиёсатига асос қилиб олган давлат, халқлар ўртасида адолат эмас, ҳамкорликни талаб қилаётган принцип, оддий хур инсон ҳақида қайгириш ва ҳоказолар Навоий ҳаёлида гўзал истаклар бўлиб қолгани ҳолда бизнинг замонамизда амалга ошган ва Ватанимиздаги ижтимоий тузумнинг „алиф-бе“си даражасида аён ва аниқ бўлган ҳақиқатлардир.

Навоий доҳиёна бир қудрат блан инсониятнинг яхши, гўзал, олижаноб, ёруғ айёмини орзу ва ҳаёл қилди. Лекин у, ўз даврининг фарзанди эди. У, атрофдаги бахтсизлик, зулму ҳақорат, инсофсизлик, қонунсизлик, қўполлик, қонсирашлик, шаддодлик, мунофиқлик, ёлғончилик кайфиятларини кўриб гоҳо, буларнинг қаро кучлари олдида чуқур ма'юс бўлиб аламли кўзёшлари тўкар эди. Бу шаффоф кўзёшларида халқнинг оқ ва фар'ёди акс этганидай, ҳали актив революцион кураш даражасига кўтарилаолмаган меҳнаткаш гуруҳларнинг зеҳнидаги заифлик ҳам ифода қилинар эди.

Лекин бу аламли марсиялар устида бинокор Фарҳод, шоир Мажнун, енгилмас Искандар, вафокор Лайли, ватанпарвар Ширинларнинг сўнмас образлари тоғ чўққиларидай баланд юксалиб энг узоқ замон уфуқларидан яққол кўринадиган ҳайкаллар эди.

Бу ҳашаматли ҳайкаллар қотиб қолган мужассамалар эмас, балки инсон шуурининг жонли ҳаётига киришиб кетган актив омиллар эдилар. Бу жозибалик образлар китобхонларда (ва кўпинча, Навоийхонларни тинглаб турган эшитучиларда) ҳаётга умид, яхшилик ва адолатнинг галабасига ишонч, гўзаллик ва нафосатга завқ туйғуларини парвариш қилиб келди.

Ниҳоят, буюк устознинг ижоди ўзи асрлар давомида катта бир адабий мактаб ташкил этдики, ўзбек адабиётининг энг пешқадам арбоблари бу йўлдан бориб, Навоийнинг олижаноб ғояларидан баҳраманд бўлдилар, унинг бадий ҳазиналаридан инжулар олдилар. Айтиш мумкинки, классик адабиётимизнинг сўнгги беш асрлик умри Навоий даҳосининг ҳаёт бахш нафасларидан куч ва мадор олиб келди. Шоир ўзи ҳам ўзбек адабиётининг инкишофида ўзининг ролини аниқ сезар ва у томондан чизилган бадий-ше'рий нормаларнинг шоирларга қўлланма ва дастурал-амал бўлганини кўрар эди.

Э Навоий, қилғали таб' аҳли жинс ше'р назм,
Назминг ўлди барчасига қофия балким радиф.

Бу байтдаги мағрур э'тироф қуруқ ва енгил бир фахрия (маҳтаниш) эмас. Навоий ўзи тиригида юзлаб шоирлар Ҳуронсонда, Мовароуннаҳрда ва Озарбайжонда уни улуг устоз деб қабул қилган ва унинг эстетик-поэтик ҳам ғоявий — ахлоқий нормаларига риоя этган эдилар. Навоийнинг вафотидан кейин бўлса, бу ихлос ва эргашув чинакам бир поэтик мактаб шаклини олган эди.

Совет даврида ўзбек адабиётининг янги тарихий ва ижтимоий поғонасида Навоийдан ўрганиш принципиал бир моҳият олиб буюк классик шоирнинг энг яхши традициялари унинг улуг ғоялари, мукамал сан'аткорлик усуллари ёш шоирларимизнинг ижодий аслаҳасини бойитди. Аммо шу даврда Навоийдан ўрганиш тақлид ва назира белгиси остида эмас, балки унинг адабий меросини ижодий эгаллаш шиори остида ўтди.

Навоний ақл, урфон ва илмнинг қудратига ишонар эди. Тааж-жуб эмаски, шоирнинг барча ижодий қаҳрамонлари (бемустасно) ўқимишли ва ориф кишилардир. Унинг Улуғбекка ёзган жўшқун мадҳияси бу ҳукмдорнинг салтанатига эмас, фазилатига қаратиб айтилган самимий та'рифнома эди.

Навонийнинг илму ма'рифатга бўлган бу э'тиқоди совет гражданининг идроки блан ҳамоҳангдир. Илмий ижод мисилсиз даражада гуллаётган Сталин даврида Навонийнинг билимга, ма'рифатга, ихтиро'га қўйилган наш'али тароналари албатта катта тарбиявий аҳамиятга эгадир. Муттасил, ғайрат ва сабот блан ўқиш, ўрганиш, илм касб қилиш совет кишиларининг одати бўлиб қолган экан, Навонийнинг шу ҳикматли иборалари зарбулмасал шаклига айланиб қолганлиги ажаб эмас:

Билмагани сўраб ўрганган олим,
Орланиб сўрамаган ўзига золим.

ва яна:

Оз-оз ўрганиб доно бўлур,
Қатра-қатра йиғилиб дар'ё бўлур!

Навонийнинг инсонга, инсоннинг бахт ва ша'нига бўлган муҳаббати ҳам совет даврининг чуқур гуманистик идеялари блан ҳамоҳангдир. Албатта, социалистик гуманизм блан Навонийнинг идеялистик гуманизми ўртасида принципиал фарқ бор. Аммо бу фарқ Навонийдаги инсонпарварлик кайфиятларини рад қилишни эмас, балки аксинча, бу қимматбаҳо куйларни социалистик гуманизм принципларига риоя қилдиришни, улардан фойдаланишни талаб қилади. Чунки, умумбашарий куйларни куйлаган сан'аткорлар доимо инсоният оламнинг олға қараб юришига хизмат қилиб келганлар. Навонийда, фуқорага ихтиром, адолат ва инсофни талаб қилиш, меҳнатни кўтариш, аёллар ҳақидаги ғамхўрлик мана шу олижаноб инсонпарварлик кайфиятларидан келиб чиқади. Булар эса, ўзларининг мажмуий э'тибори блан халқпарварлик дегани бўлади, чунки юртдаги кишиларнинг асосий ўзагини, аксариятини меҳнат аҳли, я'ни халқ ташкил этар эди. Шунинг учун Навонийнинг қуйидаги байти совет кишиларининг оғзида зарбулмасалга айланиши таажжуб эмас:

Одами эрсанг демагил одами,
Оники йўқ халқ ғамидан ғами.

Инсонга ва халққа бўлган севги ватан ва юрт тушунчасидан ажралмас севги эди. Зотан шоирнинг бутун ҳаёти, унинг зўр давлат арбоби сифатидаги фаолияти, унинг она тилини, бу тилдаги адабиётни кўтариш бобидаги ғайрат ва ҳиммати бу ватаннинг қувват ва обрусини юксалтириш мақсадига қаратилган эди. Ватанпарварлик туйғуси совет кишисининг му-

қаддас туйғуси экан, Навоийнинг ватанни севиш ҳақидаги шиорлари халқда масал шаклига айланганлиги таажжуб эмас:

Аёлу ватан узра то жони бор,
Киши ҳарб этар токи имкони бор.

Бу машҳур шиорнинг ажойиб ма'носи шундан иборатдирки, Навоий ватан йўлида сўнги томчи қонигача жанг қилишни абстракт бир тупроқ учун эмас, ҳар кишининг ўз аёли (ойласи) турган юрт, я'ни конкрет бир диёр учун кураш ма'носида англайди.

Навоий асарларидаги энг яхши образлар, унинг лирикасида куйланган нозик тароналар, унинг илмий ва фалсафий муддаолари асрлар мобайнида ажойиб тараққиётпарвар рол ўйнаб келиб, бизнинг совет социалистик маданиятимизга қўшилмоқдадир. Албатта Навоийнинг бутун ижодиёти бир кулл (бутун) бўлгани ҳолда ҳамма элементлари айна бир қимматга эга эмаслар. Бу улуғ мероснинг ичида ўзининг, тарихан лобид бўлган қарама-қаршиликлари бор.

Аmmo унинг ижодини асосан белгилайдиган нарса — инсон, халқ, ватан, бахт, садоқат, севги, меҳнат, билим ғоялари бизнинг тарбия хазинамизга олтин қурол бўлиб киритилмоқда.

Ўзбек классик адабиётининг марказий ва бош симоси бўлган Алишер Навоийнинг туғилганига бешюз йил тўлиши муносабати билан ўзбек халқи ўтказаетган тантанали тўй барча қардош совет халқларининг ҳам маданий тўйидир. Бу воқиа Ленин—Сталин миллий сиёсатининг Совет Шарқидаги тарихий тантанасига яна бир далил, яна бир янги нағмадир.

АЛИШЕР НАВОИЙ

ҒАЗАЛЛАР

Ҳаёт богида то сарву лола бўлғусидур,
Меяинг мумидди¹ ҳаётим пиёла бўлғусидур.
Суроҳи² ўлғусидур манга сийми тан маҳбуб,
Бошида қил анга мушкин кулола бўлғусидур.
Ҳаёт гулшани муғ кулбасию муғбачанинг,
Юзию қадди манга сарву лола бўлғусидур.
Не айб базмим ичинда ҳазин фиғонки, суруд
Анга ки қон ютар албатта нола бўлғусидур.
Қадаҳ ки ҳолима қон йиғлар эмди оҳимдин,
Сиришк³ қатраси гул ранг жола бўлғусидур.
Қачон май ичра юзинг акси тушса, вй соқий,
Пиёла даври ўшул ойға ҳола бўлғусидур.
Дидинг: фано не дурур, мухтасар дейин: ўлмак,
Ки шарҳини тиласанг юз рисола бўлғусидур.
Навоий, истама кавсар майини зуҳд⁴ била,
Ки бода ичкучи элга ҳавола бўлғусидур.

Дайр ичра яна кирдимۇ бир жур'а⁵ учун ваҳ,
Ул бут манга миннат қўяр, алминнату лиллаҳ.
Масжидқа яна кирмасу юз саждаға қўймас,
Ҳаркимки бўлур дайр ила бут сирридин оғаҳ.
Бут шоҳид эрур дайр дағи дайри фанодур,
Куфр аҳли эрур, сиррини чун билмади, гумраҳ⁶.

¹ Мумидди — бирга боручи, ёрдамлашучи (Мумидди ҳаётим—ёрдамлашучи, ҳамкорлик қилучи ҳаётим).

² Суроҳ — май идиши.

³ Сиришк — ёш, кўз ёши.

⁴ Зуҳд — зоҳидлик, тақводорлик.

⁵ Жур'а — қултум, ютим.

⁶ Гумроҳ (гумраҳ) — хабарсиз, беҳабар.

Дермен кечаким тонгла чиқай дайрдин, аммо
Лоя'қил этар муғбача май бирла саҳар гаҳ.
Соқигаю ё аксига май ичра боқармен,
Андин мунга, мундин анга чун топмадим ашбаҳ¹.
Дайр ичра букун кавсару ҳур бўлди насибим,
Тонглага манга ва'да берур воизв аблаҳ.
Хақ сиррини ҳаркимга баён этма, Навоий,
Та'н айламагай билмас улус англаса ногаҳ.

*

Базм аро гар йўқ май била даф
Ҳам ёмон эрмас ун² била каф³.
Соқийи гулруҳ, бода кетур,
Ким манга ҳаддин ошти шааф⁴.
Давр ила дайр аро чеккали май,
Чекмак неча масжид аро саф.
Бодаға берсам жон нақдини,
Бўлмоқ учундур нақди талаф⁵.
Кел бери ким йўқ санга вубол⁶,
Лекин эрур кўп бизга шараф.
Шайх риёйи фонн эмас,
Ул тараф ўлсун, ё бу тараф.
Ўқинг учун хаста Навоий
Кўзи қаросин қилди ҳадаф⁷.

*

Қаро кўзим келу мардумлиғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил.
Юзунг гулига кўнгул равзасин яса гулшан,
Қадинг ниҳолиға жон гулшанин чаман қилғил.
Таковарингга⁸ боғир қонидин хино боғла,
Итингга ғамзада жон риштасин расан⁹ қилғил.
Фироқ боғида топилса туфроғим, эй чарх,
Ҳамер этиб яна ул тоғда кўҳикан қилғил.
Юзунг висолиға етсун десанг кўнгулларни,
Сочингни бошдин-оёқ чин ила шикан¹⁰ қилғил.
Хазон сипоҳиға, эй боғбон, эмас мони'
Бу боғ томида гар игнадин тикан қилғил.

¹ Ашбаҳ — ўхшаш.

² Ун — товуш, овоз.

³ Каф — чапак.

⁴ Шааф — муҳаббатда жуда берилиб кетиш.

⁵ Талаф — йўқотиш, таланиш (нақди талаф — нақд, бор нарсани йўқотиш, таланиш).

⁶ Вубол — увол, гувоҳ.

⁷ Ҳадаф — нишона.

⁸ Таковар — тез-тез югуручи от.

⁹ Расан — чивик, арқон, ип.

¹⁰ Шикан — тугилиш, синиш, эгилиш.

Юзида терни кўруб, ўлсам, эй рафиқ, мени
Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилғил.
Навоий, анжумана¹ шавқ жон аро тузсанг,
Анинг бошоқлиғ ўқин шам'и анжуман қилғил².

*

Ўн секиз минг олам ошуби³ агар бошиндадур,
Не ажаб чун сарви нозим ўн секиз ёшиндадур.
Деса бўлғайким яна ҳам ўн секиз йил ҳусни бор,
Ўн секиз ёшянда мунча фитнаким бошиндадур.
Ўн секиз йил дема, юз саксон йил ўлса ул дурур
Ҳусн шоҳи, ул балолар ким кўзу қошиндадур.
Ҳайрат этман ҳусни нақшида ки ҳар ҳайраг ки бор,
Барчаси изид таоло сун'и наққошиндадур.
Тан анга сийму ичинда тош музмар⁴ кўнглидин,
Ақлга юз ҳайрат ул оининг ичу тошиндадур.
Май кетур, эй муғки, юз ҳайрат аро қолмиш масиҳ,
Бул ажаблар ким бу эски дайр ҳаффошиндадур⁵.
То Навоий тўкти ул ой фурқатидин баҳри ашк⁶,
Ҳар қачон боқсанг, қуёш акси онинг ёшиндадур.

*

Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдим санга,
Не балолиғ кун эдиким ошно бўлдум санга.
Ҳар неча дедим ки кун-кундин узай сендин кўнгул,
Ваҳки кун-кундин батаррак мубтало бўлдум санга.
Мен қачон дедим вафо қилғил, менга зулм айладинг,
Сен қачон дединг фидо бўлғил менга, бўлдум санга.
Қай пари пайкарга дерсен: телба бўлдинг бу сифат,
Эй пари пайкар, не қилсанг қил менга, бўлдум санга.
Эй кўнгул, тарки насиҳат айладим овора бўл,
Юз бало етмаски мен ҳам бир бало бўлдум санга.
Жоми Жам бирла Хизр суйи насибамдур мудом,
Соқиё, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санга.
Ғўсса чангидин Навоий топмадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санга.

*

Кўнглум ўртансун агар ғайрига парво айласа,
Ҳар кўнгул ҳамқим сенинг ишқингни пайдо айласа.
Ҳар киши васлин таманно айласам новмид ўлай,

¹ Анжуман — йигин, тўпланиш, ўлтириш (анжумани шавқ — завқ-шавқ йигини, ўлтириши).

² Байтнинг мазмуни — эй Навоий, агарда кўнглинг учун завқ-шавқ ўлтиришни тузмакчи бўлсанг, унинг (ёрингнинг) тизилиб турган ўқларини (кирипикларини) бу ўлтиришнинг учун шам қилғил.

³ Ошуб — ташвиш, безавталик.

⁴ Музмар — бекитилган, яширилган.

⁵ Ҳаффош — кўршаналак.

⁶ Баҳри ашк — ёш денгизи.

Ҳар киши ҳамки сенинг васлинг таманно айласа.
 Узгалар ҳуснин тамоша айласам чиқсун кўзум,
 Ўзга бир кўз ҳамки ҳуснунгни тамошо айласа.
 Ғайри зикрий ошкоро қилса лол ўлсун тилим,
 Қайси бир тил ҳамки зикринг¹ ошкоро айласа.
 Рашиқдин жонимға ҳар наргис² кўзи бир шуладур,
 Боғ аро ногаҳ хиром ул сарви ра'но айласа.
 Йўқ оғиздин нукта айтур маҳвашимдек бўлмағай,
 Гар қуёш ҳар заррасидин бир масиҳо айласа.
 Оқибат жонимга етти, эй хушо, муғ ким мени
 Бир қадаҳ бирла харобот ичра расво айласа.
 Келтурунг даф'и жунунимга парихон, йўқ табиб,
 Ким ул ансамдур пари ҳаркимни шайдо айласа.
 Субҳидек ҳардамда гардум қўймағай осорини
 Ногаҳ аҳли сидқ кўнгли меҳрин ифшо айласа³.
 Даҳри шўҳиға, Навоий, сайд бўлма неча ким,
 Кун узори⁴ узра тун зулфин мутарро айласа.

*

Жоним чиқадур, ҳажр ила жонон керак эрди,
 Кўнглум куядур, дард ила дармон керак эрди.
 Ғам шомияда парвона сифатким куядурмен,
 Бошим уза ул шам'и шабистон керак эрди.
 Кўз боғида юз гул очадур ишқ ва лекин,
 Юзу хатидин лолаю райхон керак эрди.
 Хуш келди ҳазин кўнглум аро ғамзаларингким,
 Оҳ ўқларига бир неча пайкон керак эрди.
 Қабримға хиром эттингу, йўқ туҳфайи⁵ ваҳ ким,
 Бу хас киби тан ичра букун жон керак эрди.
 Хуш зийнати кўп нома дурур умр ва лекин,
 Тавқий вафодин анга унвон керак эрди.
 Билмай сени ул гул қовар⁶, эй зори Навоий,
 Сендек анга бир булбули нолон керак эрди.

Сурганда жафо тиғин қўл асрамадинг бори,
 Қонимни тўқар чоғда раҳм айламадинг бори.
 Юз лофи вафо урдинг, минг тиғи жафо сурдинг,
 Ҳар нечаки ёлбордим, ҳеч эсламадинг бори.
 Аҳбобни хос этдинг жон берган лутфингдин,
 Қатл эткали ҳам бизни бир истамадинг бори.
 Қатлимни бурун ва'да қилдинг чу ғазаб сурдинг,

¹ Зикринг — номинг, исминг.

² Наргис — кўз шаклидаги бир гул (поэзиямизда кўпинча чиройли кўзине шу гулга ўхшатилади).

³ Ифшо айламак — ошкор қилмоқ.

⁴ Узор — башаға, бет, чеҳра.

⁵ Туҳфа — ҳад'я, совға.

⁶ Қовмоқ — қувламоқ, ҳайдамоқ.

Ба'зини бурун-сўнгра деб толғомадинг¹ бори.
Дардингга қулоқ солғум, деб масти чиқиб келдинг,
Ҳолим неча шарҳ этсам сўз тингламадинг бори.
Эй воҳиди дин ойин, дайр ичра тутуб таскин,
Зуннор² ипини тортиб хирқанг³ ямадинг бори.
Давронга вафо чун йўқ, шукр айлаки кўнглунгни,
Ул сори Навоийдек кўп боғламадинг бори.

*

Юзунгдек қамар⁴ йўқтур, қадингдек шажар⁵ йўқтур,
Шажар бўлса ҳам анда, лабингдек самар йўқтур.
Кўзум ашкининг руди оқар тезу тунд андоғ,
Ки гар уйқу кўз сори келур ҳам гузар йўқтур.
Отин тутсалар ногаҳ кетар уйла ҳушум ким,
Бадан ичра руҳимдин дегайсен асар йўқтур.
Кўнгул сўргали келдинг табибо муни билким,
Ул оворадин сендек менга ким хабар йўқтур.
Йўлингга нисор⁶ ашким агар оз эрур, гар кўп,
Итингга физо кўнглум агар бор, агар йўқтур.
Бу гулшанда, эй деқон, неча озмун эттим,
Вафо нахли экканга бажуз ғусса бар йўқтур.
Навоий фироқиягдин анингдек заиф ўлди.
Ки ўрнида эл боқса дегайлар, магар йўқтур.

*

Кўзунг не бало қаро бўлубтур,
Ким жонга қаро бало бўлубтур.
Мажму'и даво не дард қилди,
Дардинг ки менга даво бўлубтур.
Ишқ ичра анинг фидоси юз жон,
Ҳар жон ки санга фидо бўлубтур.
Бегона бўлубтур ошнадин,
Бегонага ошно бўлубтур.
То қилди юзунг ҳавоси жоним,
Юз сори анга ҳаво бўлубтур.
Боқи топар ул ки бўлди фони,
Раҳравга фано бақо бўлубтур!
То тузди Навоий ояти ишқ,
Ишқ аҳли аро наво бўлубтур.

*

Ёрдин айру кўнгул мулки дурур султони йўқ,
Мулкким султони йўқ, жисми дурур ким жони йўқ.
Жисмдин жонсиз не ҳосил, эй мусулмонлар, ким ул,
Бир қаро туфроқдекдур ким гулу райхони йўқ.
Бир қаро туфроқ ким, йўқтур гулу райхон анга,

¹ Толғамоқ — яғмо қилмоқ, битирмоқ, тугатмоқ.

² Зуннор — бут, санам.

³ Хирқа — жанда, қуроқ тўн.

⁴ Қамар — ой.

⁵ Шажар — дарахт.

⁶ Нисор — чочик, ҳад'я.

Ул қаронғу кечадектур ким маҳи тобони йўқ.
 Ул қаронғу кеча қим, йўқтур маҳи тобон анга,
 Зулматидур ким анинг сарчашмай ҳайвони йўқ.
 Зулмати ким чашмай ҳайвони онинг бўлмағай,
 Дўзахидур ким ёнида равзаи рузвони йўқ.
 Дўзахи ким равзаи рузвондин ўлғай ноумид,
 Бир хуморидур ким анда мастлиғ имкони йўқ.
 Эй Навоий, бор анга мундоғ уқубатларки бор,
 Ҳажрдин дарди ва лекин васлдин дармони йўқ.

ҚИТ'АЛАР

*

Тож кўп дардисар берур бизга,
 Зулмидур ақлу ҳуш торожи¹.
 Бошимиздин бу тожни гум қил²,
 Борча гар бўлса салтанат тожи.

Дин аҳлидин агар топти тамавул³ бириси,
 Ўзгалар ҳасрат ила моли ҳадисин дерлар.
 Бири худ ботти нажосат ичига бўғзиғача,
 Ўзгалар ушбу нажосатқа ҳасад ҳам ерлар.

*

Ҳар кимки кўнгул маҳзанида⁴ ёшура олмай,
 Сочқай тилига келтурубон маҳзани розин⁵,
 Топшурғай эшиткангаки фош айламағайсен,
 Ҳам нуктаи таҳқиқини⁶, ҳам сирри мижозин.
 Чун ганж эгаси нақдини ҳар'ён ўзи сочқай,
 Бемузд ажаб йўқтур агар сойғаса⁷ хозин⁸.
 Бийик мақомда ул ким тилар сабот, керак
 Ки, эгриликни қўюб тузлик⁹ айлағай қонун.
 Туз ўлса соясида эл тиниб минор киби,
 Спеҳр уйда турар қарнлар¹⁰ нечук ки сутун.
 Гар эгريدур, ёгинибон ўқу боғланиб бўйни
 Бўлур қабоқ яғочидек беш — ўнча кунда нигун.

*

Уйда равнақ дурур агар кишига,
 Яхши ҳамхона бўлса ҳамзону.

¹ Торож — толон-торож.

² Гум қилмоқ — йўқотмоқ, кўтармоқ.

³ Тамавул — мўллик, бойлик, кенглик, фаровонлик.

⁴ Маҳзан — хазина (кўнгил маҳзани — кўнгил хазинаси).

⁵ Роз — сир.

⁶ Таҳқиқ — аниқлаш, ҳақиқат қилиш (нуктаи таҳқиқ — аниқланган фикр, ҳақиқат қилинган ма'но).

⁷ Соғмамоқ — санамоқ, сарф қилмоқ, харажат қилмоқ.

⁸ Хозин — хазина эгаси.

⁹ Тузлик — тўғрилиқ.

¹⁰ Қарн — авлод, насл, бўғин (ўттиз йил — бир қарн).

Зеб ила турфа¹ ҳаргез ўлмас уй,
Бўлмаса анда турфа кадбону².

*

Масти муғ дайри³ риёи хилватимдлин яхшироқ,
Ёшурун ис'ёни зоҳир тоатимдин яхшироқ.

РУБОЙЛАР

Эй боди сабо, агар ҳаво айлагасен⁴,
Гулшанға етарни муддао айлагасен,
Сарв олида ер ўпиб дуо айлагасен,
Гул қошида қуллуғум адо айлагасен.

*

То даҳр турур, даҳр уза султон бўлғил,
То олам эрур, олам уза хон бўлғил.
Даврон элининг жисмида ҳам жон бўлғил,
Ҳам жонларига мояи дармон бўлғил.

*

Ким кўрди экин жаҳонда оё хушлуғ,
То бир киши айлағай таманно хушлуғ.
Юз йилда агар бир ўлса пайдо хушлуғ,
Омода⁵ дурур, ёнида юз нохушлуғ.

*

Иўқ даҳрда бир бесару сомон мендек,
Ўс ҳолиға саргаштаю ҳайрон мендек.
Ғам кўйида хону-мони вайрон мендек,
Я'ни ки алохону-оломон⁶ мендек.

*

Ҳар лаҳза кўнгул ғамингда маҳзун бўладур,
Маҳзунлуғи лаҳза-лаҳза афзун бўладур.
Савдо анга юз онча ки Мажнун бўладур,
Юз мунча десам, ҳам не ажаб чун бўладур.

*

Андин бери ким қошимда ёрим йўқтур,
Ҳижронида жуз нолаи зорим йўқтур,
Дашт узра қуюн киби қарорим йўқтур,
Саргашталигимда ихтиёрим йўқтур.

¹ Турфа — ажиб, қизик яхши.

² Кадбону — хоним, хотин киши (турфа кадруну — яхши хоним, яхши хотин киши).

³ Дайр — бу сўз аслда бутхона, мажусилар бутхонаси деган сўз бўлиб, Навоий лирикасида кўчма, мажози ма'нода ишлатилган ва жуда кўп учрайди. Навоий „дайр“, „муғ дайри“ ни риёкор лийдорларнинг хилватхонасига қарши қўяди ва бу сўзлар орқали турмушни, турмуш завқини англатмоқчи бўлади. Бу қит'ада худди шу фикр, я'ни риёкорлик хилватхонасидан турмушдаги маст-аласлик яхшироқ деган фикр ифода қилинган.

⁴ Ҳаво айламоқ — кўтарилмоқ, учмоқ.

⁵ Омода — тайёр, ҳозир.

⁶ Олохону-оломон — таланган, хонавайрон бўлган.

Юз меҳнату ғам кўнглума еткурди фироқ,
Жонямға балоу дард ўқин урди фироқ.
Жисмияни фано ўтиға куйдурди фироқ,
Чун куйди, кулини кўкка совурди фироқ.

*

Ла'лингни қилиб нуктасаро, эй қара кўз,
Ишқ аҳли ҳаётиға яро, эй қара кўз.
Чекма яна сурма кўз аро, эй қара кўз.
Эл қонига қилма кўз қаро, эй қара кўз.

*

Кўз бирла қошинг яхши, қабоғинг яхши,
Юз бирла сўзинг яхши, дудоғинг яхши.
Энг бирла менгинг яхши, сақоқинг яхши,
Бир-бир не дейин боштин аёғинг яхши.

СОҶИЙНОМАЛАР

Соқиб жомға қуй майдин сайл,
Майи хуршеду анинг жоми суҳайл.
Йўқ суҳайли ки бўяр хорони
Улки гулранг қилур сиймони.
Ким Суҳайли соридур зор кўнгул,
Кўп тилар суҳбатин афгор кўнгул.
Топмасам ўзни висоли бирла
Нўш этай они хаёли бирла.
Очмасам шам'и жамоли била кўз,
Ҳам хаёли била айтай неча сўз.
Кой жаҳон халқи аро зоти нафис,
Зотингга фазлу адаб икки анис¹.
Дурру назминг суйи ул нав'и равон,
Ки оқиб суфтидин² оби ҳайвон.
Сен сен ул ким яна йўқ сен каби зот,
Нақди ма'ни била фархунда сифот.
Сени қилди фалак гарданда³,
Лаҳр аро бир гурд арзанда.
Сен эдинг ким манга дамсоз эрдинг,
Ҳар ниҳон нуктада ҳамроз эрдинг.
Зулмлар ким манга бу чархи дани,
Қилди қайдин топай айтурға сани.
Ким бири бу эди ким солди йироқ,
Сени бағримға қўюб доғи фироқ.
Менга гар дарду ғам андуҳ ўлди,
Қисматим ғуссаю андуҳ ўлди.

¹ Анис — улфат,

² Суфтилан — ичидап, орасилач.

³ Гарданда — айланучи, кезучи.

Сен фалак меҳнатидин шод ўлғил,
 Даҳр бедодидин озод ўлғил.
 Олами ҳузн аро бўлма ғамда,
 Ўзни хуш тут неча кун оламда.
 Ким ки назм ичра гуҳар рез ўлди,
 Нуктаси му'жизангез ўлди.
 Лабзи жон бахши, нафис анфоси¹,
 Ҳосият анда ўлук их'ёси².
 Са'дию, Хусраву, Салмону, Камол
 Ким эди ҳарбири бир шибҳу мисол.
 Гарчи чарх этти барин мутавори³,
 Сен алар ўрнидадурсен бори.
 Қайсининг ма'разида⁴ ким кирдинг,
 Жонин олдинг демайив жон бердинг.
 Ҳар не ким айладинг ўтруда савод,
 Айладинг ҳар бирининг руҳини шод.
 Шодлиғ таркини тутма охир,
 Ҳам бу ғамгянни унутма охир.
 Ким ки келса бу тараф ёд айла,
 Тараб ойин⁵ сўз ила шод айла.

*

Соқибё, айла тўла паймона,
 Менга тутғил қадаҳи шукрона,
 Бода ким шиквани қилғай зойил,
 Тилни ҳақ шукриға эткай қойил.
 Нутқнинг гарчи шикоят деря бор,
 Шукрдин доғи ҳикоят деря бор.
 Ким агар бордилар андоқ асҳоб,
 Яна ҳам жам'и эрурлар аҳбоб.
 Бириси Мири Атовий янглиғ,
 Бирн Дарवेशи Фанойи янглиғ.
 Ул бири илм спехри уза меҳр⁶,
 Бу бири фазли қуёшиға спехр.
 Ихтиёр ул ки эрур нозик таб',
 Лутф майдони аро чобук таб',
 Осафий ул ки не назм этса рақам,
 Қиймати мулки Сулаймондур кам.
 Яна бир келди Биноий ки фунун,
 Касбида айламади ман'и жунун⁷,
 Яна бир дарду ғамим Огоҳий,
 Ҳамдамим ёри зибратгоҳи.
 Яна бир Машҳадий ул даҳрда тоқ.

¹ Анфос — нафаслар, дамлар.

² Их'ё — тирилтириш.

³ Мутавори — яшириш.

Ма'раз — кўриниш ўрни, нишона жойи

⁴ Тараб ойин — курсандлик йўлида

⁵ Меҳр — қуёш.

⁷ Жууну — жиннилик.

Пок таҳриру каримул ахлоқ,
Бири Шафийй дурур ул поки сифот,
Ким муаммода чиқармиш от.
Бириси шориби жоми таҳқиқ,
Муниси, раҳбару, ғамхору, рафиқ.
Яна девонайи Котиб ки хаёл,
Тушса ҳар ғамға қилур даф'и малол.
Яна ҳам бир нечадурлар ки илоҳ,
Лутф ила барчадин ўлсун огоҳ,
Ўзгасин қилмадим андин мазкур
Ким мажолисда¹ эрурлар мастур².
Ғар алар тутти эса дашти адам³
Шукр бу хайл эрурлар ҳамдам.
Шукр ни'матқа чу ҳамдаст бўлай,
Жоми шукрона ичиб маст бўлай,
Дарди ҳижрон эса ё соф висол,
Ҳар сабаб бирла бўлайин беҳол.

¹ Бу ерда Навоий ўзининг „Мажолисун-нафоис“ асарини кўзда тутаяди.

² Мастур — сатрланган, ёзилган, битилган.

³ Дашти адам — йўқлик дашти, нариги дун'ё.

Ж. ШАРИФИЙ

У ТИРИК

Асрлар ўтди, асрлар! Тирик Навоий!
Эл боғининг сўлмас гули безаги.
Булбули гўёси, юлдузи, ойи,
Уни мангу сақлар халқнинг юраги.

Алам, ғамда ўтди шоир ҳаёти.
Ҳар ше'рида «кулфат», «жафо» сўзлари.
Халқнинг бахти учун зарлар яратди,
Кўпни кўраолди ўткур кўзлари.

Ма'рифатни севиб, куйлаб адолат;
«Муҳаббат ҳур бўлсин, кулфат йўқолсин»
Мардлик, жасоратни қилиб далолат,
Деди: «фисқу-фужур адамда қолсин!»

Ишонган саройи қувғин қилсада,
Ешликдан дўст бўлган султон Бойқаро
Аҳдини бузсаю, ситам қилса-да,
Дил тасалли берар: «Олдинга қара!»

Шапалак олдида шам ёқиб шоир
Алданди, замони бермади нажот,
Лекин ҳаёлида адолат зоҳир,
Ҳақсизлик, хиёнат унга мангу ёт.

Дурдона яратди ҳаёт наққоши,
Олам, одамзод ундан баҳраманд.
Ше'рият осмонин ёруғ қуёни
Асрлар мавасин қилганди пайванд.

Утмишда шоирнинг ёниқ овози,
Гўзал ше'ри элга кўп ёйилмаган,
Субҳи дамда майин навоси, сози,
Таралмаган, шоҳлар кўзга илмаган.

Зарнинг қадрин, заргар биларкан, бу ҳақ!
Сталин замони уни қадрлар.
Навоиймиз бизга бўлди дўст-ўртоқ,
Шоирлар уни «Устозим!» дерлар.

Тайга, тундирада, тик Эльбурсда
Донбассда, Таллинда янграр овози.
Ўқир уни латиш, оғамиз рус-да,
Келди Навоийнинг гуллаган ёзи.

Мана беш аср ўтди, Навоий тирик!
Асло ўлмаёжак булбули гўё.
Эй ванжирланган шер, сен олдинг чин эрк,
Авлюдлар дер: кеча туққанди дун'ё!

КАМОЛИЙ

НАВОИЙ

Фаросат соҳиби эл дўсти бўлган,
Бўлиб назм аҳлига раҳбар Навоий,
Мурувват, марҳамат шафқатли бўлган,
Сўзи ширин тили шаккар Навоий.]

Сухан доноси ўзбекдан Алишер,
Бўлиб мумтози ўзбекдан Алишер,
Элим шахбози ўзбекдан Алишер,
Қаламкаш аҳлига сарвар Навоий.

Бўлиб машҳур Мавлоно Низомий.
Садаф олам эса, дурдона Жомий.
Жаҳон халқига ма'лум бўлди номи
Деган ҳар нутқи чун гавҳар Навоий.

Дили дар'ёи илму, сўзга моҳир,
Анинг ҳар лафзи чун дурру жавоҳир.
Сўзидан манфаатлар элга зоҳир,
Элига ҳайриятпарвар Навоий.

Яратган халқ аро зебо ғазаллар,
Фавоид¹ ма'дани яхши масаллар.
Ёқимлик сўзлари, кўрган маҳаллар,
Машоми фикр аро анбар Навоий.

Ўқинг дoston Низомий „Хамса“ сидан
Баҳористон Жомий „Хамса“ сидан.
Кўринг ҳар он Навоий „Хамса“ сидан,
Берур бир лаззати дигар Навоий.

¹Фойдалар.

М. БОБОЕВ

ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН

(Баилада)

Мен ҳастаки бу рақамни чекдим,
Таҳрири учун қаламни чекдим.
Ёзмоқта бу ишқи жовудона,
Мақсудим эмас эди фасона.
(Навий. „Лайли ва Мажнун“)

I

„Тарноб“ қишлоғида ярим хароба
Бир ҳовли. Ич таши лиқ тўла одам.
Фақат „Оҳ-воҳ“ блан нураган кулба—
Бемор кулгисидай ажиб ва хуррам...

Керилиб танбурин чертар супада,
Бароқ қош, қисиқ кўз—ҳиротли машшоқ.
Уч-тўрт супоҳи ҳам ўтирар тўрда,
Сохта савлат,
кўзларида тама¹ ва нифоқ...

Муҳаммад Чинорбек уйланар. Никоҳ.
Беклар, муллаларнинг чўнг амомаси.
Пойрақда буларга ғазобли нигоҳ
Ташлар фақирларнинг букик сояси.

II

Ичкарида қий-чув — хотин-холочлар.
Гўдаклар йиғиси, қарғиш ва ханда.
Хонимларда баргак ва чилвир сочлар,
Дехқон аёллари ясанган содда.

Кичик уй — тўла қиз...

Кора чироқ, шам'

Деҳқон қизларининг татув йиғини.
Тасодиф буларни айлаган хуррам,
Аммо келин қўймас ҳамон йиғини...

Бу — гўзал ва тоза дала лоласи
Меҳнат қирларида топганди чирой
Оқила ва доно;

хусн ойинаси —

Қанча хаёлларни ёритган бир ой...

Аммо хаёлидан кетмас бир нафас,
Севгани баҳодир деҳқон йигити.

Дун'ё кўринади унга бир қафас:

«—Шуми ҳаёт ва ишқ?

Ва'да субути?...»

Икки қиз жўр бўлиб куйлар эди шан,
Сездирмай дарчадан қулоқ солар ой:

«Кўнглим ўртансин агар ғайрига парво айласа,
Ҳар кўнгли ҳам ким сенинг ишқингни пайдо айласа.
Ҳар киши васлин таманно айласам, навмид ўлай,
Ҳар қиши ҳамким сенинг васлинг таманно айласа».

Ошиқлик тариқи бас шундай экан,
Ғайрилар ўртадан нега олар жой?!

III

Катта йўл Жимжит тун. Кўкда баркаш ой,
Ёйиқ — дала, қирда — ҳарир оқ тўри.
Ҳирот қал'асининг манорасидан
Посбон чироғининг йилтирар нури.

Келарди сувори — хаёлчан шоир.

Ше'р оҳангида одимлар бўз от.

Оқшам саёҳатни севар...

бирма-бир —

Мисра'лар, тасвирлар қуйилар бот-бот.

Фақир халқ таланар... Қилинар та'қир,
Шоҳ ва амалдорлар кайфи-сафода.
Адолатпарварлар маҳкум ва ҳақир,
Дорлар, зиндонларда қийноқ, азобда.

Олим ва фозилнинг чақа қадри йўқ.
Деҳқон ўз еридай эди оч, чанқоқ.
Косиб тўқир эди умр бўйи ғам-андух..
Ҳаёт зил;

Ер қаттиқ ва осмон йироқ!

На қиз, жувонларнинг севгисида эрк,
На йигит ишқида висолнинг фасли?
Ҳамма, ҳаммасида нажот йўқ!
Йўл берк!

Ҳар ерда шоҳ, шайхнинг разолат, касри.
Шоир борар, дилгир, жимжит коинот.
Қайси бир ҳавлида титрар соз, оҳанг.
Икки гавда чиқди,
Хуркди от,
Бирин оқ чодирли қиз, турди кўндаланг.

— Азиз падаримиз, муҳтарам вазир,
Лаҳза тингласангиз арзи-додим бор?
Бир деҳқон қизиман, отамиз фақир,
Ўзингиз биласиз, хормиз, жафокор...

Шоир одан тушиб тингларди сокин,
Қизи қаршисида тургандай падар.
Йигит ҳам безавта,
Юракда тошқин...
Шоир пайқагани бир ташлаб назар.

— Лайли ҳикоясин айтган ўзингиз,
Ўшанинг мушқули тушди бошимга...
„Хоҳламаса эрк бор қизда“ дедингиз,
Қани шу ихтиёр?!
Борайлик кимга?!

Мен, хотин устига — у Чинорбекка —
Берилдим. Бугун тўй ва ҳозир никоҳ.
Лайлидай отилдим,
Учрадим бунга...
(Қўл блан ишора қилди йигитга),
Ҳирот борар эдик,
Учратдик ногоҳ...

— Араб афсонаси ўргатди бизга,
Севишдек, ва'дага тикиб жонимиз.
Лекин, ба'зи қилич тоққанлар кўзга —
Илмайдилар бизнинг инсонлигимиз.

Ошиқлар тақдири ўлмоқми фақат?
Шундай эса, нега келдик дун'ёга?!
Яшамоқ — шунчалик оғир, машаққат,
Лекин етсак деймиз васл-муддаога.

Сиздан умидимиз, муҳтарам падар,
Яшамоқ истаймиз бахтиёр ва тинч.
Сазойи қилсинлар!...

Ичмаймиз заҳар,
Азиз бошимизга қўйилсин қилич!...

Ҳаёт ва бахтимиз сиздандир, ота,
Нимани бизларга раво кўрасиз?
Араб ҳикояси бўлсинми қайта?..
Биз ҳам бўлайликми шулардай бахтсиз...

Балки тонгга қадар қолди умримиз,
Эл-юрт кўради бизни майдонда.
Панд учун жаллодлар кесар бўйнимиз,
Лекин кўз югамиз алам, армонда...

Бу қандай ҳодиса гуёки бир туш,
Шоир ҳаяжонда турарди аранг.
Ойдин тун. Жим. „Кў-ку“лар қайда бир бойқуш,
Қайси бир ҳавлида титрар соз, оҳанг.

Муҳаммад Чинорнинг номин эшитиб,
Сесканиб, жирканиб ошди ғазаби.
Бекдан фуқарога кўп озор етиб,
Шоирга етганди халқнинг талаби.

НАВОИЙ

Фарзандларим, сизга ҳечким теголмас,
Дардингизга излаб кўрай бир чора.
Зўрлик муҳаббатни ҳеч енгаолмас,
Шундан сизга ҳам йўл топилса зора.

Лайли, Мажнунларнинг афсонасида
Мақсудим эмасди — араблар дарди.
Киприklarим каби кўз қаросида
Турарди халқимнинг сиздек фарзанди.

Шулардай бўлингиз содиқ, вафоли,
Юртга дoston бўлсин — яшанг бахтиёр.
Занжирдан қутилар виждон ва севги!
Авлод — авлодларга шу бўлсин шиор!

IV

Бу қандай ҳодиса, гуёки бир туш,
Шоир ҳаяжонда турарди аранг.
Қишлоқ чети. Ойдин. Жим-жит коинот,
Қайси бир ҳавлида титрар соз-оҳанг.

Отни етаклади шу томонга у,
(Қоил эди халқин куч, бардошига).
Дер „ҳоким, беклардан бу зулм-оғу
Токай ёғиладе улус бошига“.

Шоир борар аста бергани нажот
Юрагин кўтарар бошқа бир ғурур:
Ҳосилин бермоқда у меҳнат-ижод:
Ғоялари халқда этмоқда зуҳур...

Дер: „адолат ҳақ! У ўхшар нурга,—
Юлдузлар зиёси узоқдан эниб,—
Зулуммотни ёриб етгандай ерга,
Улус юрагини қўзғар ёритиб!..“

Кенг йўл. Шоир борар отин етаклаб,
Ойнинг кумуш нури йўлда пояндоз.
Ортидан изма-из, гўдакдай қувнаб,
Нажот ва бахт сари борар икки ёш...

1948 йил, апрель.

М. АФЗАЛОВ

НАВОИЙ ҲАҚИДА ХАЛҚ АФСОНАЛАРИ

Буюк шоир, мутафаккир Алишер Навоийнинг ҳаёти, ижоди ва унинг асарларига оид халқ орасида бирқанча ҳикоялар, эртаклар, афсоналар тўқилгандир.

Халқ ижодчилари томонидан яратилган ва бизнинг давримизгача етиб келган бу афсоналарда, меҳнаткаш халқ оммаси Алишер Навоийни улуғ шоир, олим сифатида тасвирлаб унинг ўлмас образини яратганлар. Бу фольклор асарларида (эртаклар ва афсоналарда) халқ ўзининг Навоийга бўлган муҳаббати ва ҳурматининг бадий ифодасини беради.

Бу фольклор материаллари асосида Навоий яшаган даврдаги тарихий воқиаларнинг озми-кўпми бадий тасвирини ҳам кўрамай. Навоий ва унинг мақсадига қарши тўқинлик кўрсатган душманларни турли воқиа муносабатларига боғлаб, уларнинг ҳақсиз эканликлари, сирлари фож этилади. Навоий буюк инсонпарвар сифатида халқ манфаати учун курашучи адолат ва ҳақиқат тарафдори бўлган образ ҳолида гавдаланади. Шунинг учун ҳам бу афсоналар илмий ва адабий қийматга эгадир.

Ўзбекистоннинг турли область, район, қишлоқларида узоқ даврлардан берли Навоий асарлари: дostonлари, ғазаллари ўқилиб келади. Навоийхонлар халқ орасида унинг асарларини популярлашувига сабабчи бўлганлар. Шунинг натижасида Навоий дostonларидан „Лайли ва Мажнун“, „Фарҳод ва Ширин“ каби асарлари ва бир қанча ғазаллари халқ шоир, бахшиларнинг ижодига ўтиб, фольклор вариантлари юзага келгандир.

Навоийнинг ўлмас асарларини доимо ўқиб, бадий завқ олган, ўз шоирини фикрда, доноликда, тadbирда, билимдонликда ўз даврининг олимларидан юқори қўяди. Навоийнинг ҳар бир сўзи, ғазали, халққа айтган насихатларини, ҳикматли сўзларини халқ дур-гавҳар деб билади. Навоий ҳечким ҳал этолмаган масалаларни ўзининг ўткир ақли, қалами орқали ешиб беради ва халқнинг олқишига сазовор бўлади. Бундан бошқа, Навоийнинг ҳозир жавоблилиги, билимдонлиги, донолиги бу афсоналарда усталик блан келтирилиб, мантиқий равишда бир-бирига боғланади. Бу афсоналарнинг бирида Хусайн Бойқаронинг ба'зи бир вазирлари Навоийга туҳмат уюштиради-

лар. Навоийнинг сарой ва халқ орасидаги обруйини туширишга уринадилар. Броқ афсонада Навоийга қарши бўлган душманларнинг сирларини фош қилиши тасвир этилади. Навоий ўз асарларида рибкор шайхлар, эшонлар ва умуман динни қурол этиб халқни алдаб кун кўручи шахсларга қарши нафратланади. Бу типдаги афсоналарда ҳам халқ ҳақиқатан Навоийнинг шундай шахсларни ёмон кўрганини ва уларга қарши нафратланганини тасвирлайди. Навоийнинг ҳаёти ва ижоди, унинг асарлари тўғрисида туркман, озарбайжон, тожик ва бошқа қўшни республика халқлари орасида ҳам бир қавча ҳикоялар, афсоналар айтилиб келади. Туркман халқи орасида яратилган бу фольклор асарлари „Марали ва султон Ҳусайн“ номида алоҳида китобча бўлиб 1944 йилда нашр этилгандир. Бундан маълум бўладики, Навоий ҳақидаги фольклор материаллари иттифоқимизнинг бошқа халқлари орасида ҳам кенг тарқалгандир. Биз бу ўринда Тошкент ва Хоразм областьларида халқ ижодчиларидан ўртоқ Отажонов, Шерозий, Убайдуллаев ва Азизовлар оғзидан ёзиб олинган халқ афсоналаридан баъзи бир намуналарни келтирамыз.

* * *

Бир ўспирин йигит мардикорчилик блан кун кечирар эди. У, юрган йўлида одамлар ўртасида бўлган жанжалларни бос-тириб, бировнинг араваси лойга тикилиб қолса, „ҳа, ҳа“лашиб, чиқаришиб, халққа ёрдами тегиб юрар эди. Бу йигитдаги ҳислатни кўрган Алишер, уни ҳурматлаб, қачон кўрса ундан олдин салом бериб ўтар эди. Йигит Алишернинг бу ҳурматиға ажабланиб: „Мен, эртаю-кеч одамларнинг жанжалларини бос-тириб, лойга ботган араваларни чиқаришиб юрсам, умримда намоз ўқимасам, рўза тутмасам ҳам, Алишер менга бунчалик ҳурмат қилади. Бу юришимдан фойда йўқ. Бола-чақам бўл-маса, менга дун'ёнинг нима кераги бор“ деб, пирга қўл бериб, бир жиловхонада эртаю-кеч ҳечким блан иши бўлмай, тоат-ибодат қилиб ўтирадиган бўлди.

Бир кун йигит жиловхонада тасбиҳ ўгириб ўтирган эди, Алишер бир йигит блан гаплашиб, жиловхона олдидан ўтиб қолди. Йигит кўнглида: „Алишер жуда кароматли одам экан, мани номозхон бўлиб, тоат-ибодат қилишимни аввалдан билиб, мени ҳурмат қилар экан“ деб, ўрнидан туриб, таъзим блан салом берди. Алишер саломига алик бериш уёқда турсин, аптига ҳам қарамай ўтиб кетди. Йигит: „Алишер ёнидаги йигитнинг гапига берилиб мени пайқамай қолган бўлсалар керак“ деб, ўзига тасалли берди. Орадан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас, Алишер яна ўша йигит блан гаплашиб келаберди. Йигит ўрнидан туриб салом берди. Алишер яна индамай ўтиб кетаберди. Йигит ҳайрон бўлиб, Алишердан: „Тақсир, бир умр пешонам саждага тегмай, бақириб-чақириб юрганымда салом бериб ўтар эдингиз, энди мен эртаю-кеч тоат-ибодат қилиб ўтириб, сизга салом берсам алик олмайсиз. Бунинг сабаби нима?“ деб сўради. Шунда Алишер: „Сен, ўша бақириб-чақириб юрганигда, халққа

фойданг тегиб юрар эди, энди бўлса эрталабки нонуштанг блан кечқурунги овқатингни гамида эртадан кечгача халққа кўз тикиб ўтирасан. Саломингга алик бермаслигимни сабаби шу" деди. Бундан кейин Навоийнинг бу сўзлари йигитга қаттиқ та'сир этиб, у яна ўзининг аввалги ишини давом этдирадиган бўлди.

* * *

Хусайн Мирзонинг қирқ вазири бўлар эди. Қирқинчиси Алишер Навоий эди. Бир кун, бир кам қирқ вазир Навоийга тухмат қилиб, янво кўтариб, уни Хусайн Мирзога чақиб ёмонладилар. Хусайн Мирзо Алишерни вазирликдан олди.

Бир кун Хусайн Мирзо шипга қараб ётиб вазирларига: „Олиб келинг!“ деди. Вазирлар чилим келтирдилар. Хусайн Мирзо:

„Олиб келинг!“ деди. Сўнг овқат келтирдилар. Бунда ҳам Хусайн Мирзо: „Олиб келинг!“ деди. Вазирлари билган, мўлжаллаган нарсаларининг ҳаммасини бирма-бир келтириб тутдилар. Хусайн Мирзо ҳаммасини ҳам „Олиб келинг“ деб буюраберди.

Вазирлар ҳайрон қолишиб, Хусайн Мирзога қараб: „Тақсир, бутун нарсани келтирдик, лекин сизнинг ўйлаганингизни тополмадик“ дедилар.

Хусайн Мирзо: „Эртага эрталаб, мен ҳарамдан чиққунча шунини толиб қўйинглар, бўлмаса ҳаммангизни ўлдиртираман!“ деб ҳарамига кириб кетди.

Вазирлар ўз ўрталарида маслаҳат қилишдилар: „Биримиз Алишернинг олдига бориб, ундан сўраб, билиб келмасак, биз ўзимиз тополмаймиз“ дейишдилар. Буларнинг ичида биттасининг Навоий блан алоқаси яхши эди. Шу вазирга қараб: „Сен бориб, Алишердан Хусайннинг истаганини билиб кел“ деб топширдилар.

Ҳалиги вазир Навоий блан кўришиб, унга воқияни айтди: „Хусайн Мирзо шипга қараб ётиб „Олиб кел!“ деди. Нимани олиб борсак „Олиб кел!“ дейди. Унинг айтганини ҳеч топаолмадик. Сиз шунини айтиб бермасангиз, у, эрталаб бизнинг ҳаммамизни ўлдиради“. Навоий айтди: „Сиз бир уста олиб боринг, бир қўлида арра бир қўлида тешаси бўлсин“.

Эрталаб Хусайн Мирзо ҳарамидан чиқиб, вазирларига қараб: „Топдингизми?“ деди. Вазирлар: „Ҳа“ деб, ҳалиги уста блан арра, тешани олиб кирдилар. Хусайн Мирзо устага қараб: „Мана бу тоқини тузат!“ деб буюрди. Вазирлар қарасалар, Хусайн Мирзо қараб ётган шипнинг битта тоқиси бузилган экан.

* * *

Яна бир кун, Хусайн Мирзо бир кам қирқ вазирга қараб: „Дун'ёда нима лаззатли?“ деб сўради. Вазирлари билган ва бошларига келган ҳамма нарсани айтдилар, Хусайн Мирзо: „Йўқ,

тополмадингиз! Эрталабгача топиб бермасангиз, ҳаммангиз жонингиздан умидингизни узинг!" деди.

Вазирлар яна маслаҳат қилишиб, ҳалиги вазирни яна Навоийга юбордилар.

Вазир Навоийнинг олдига келиб: „Хусайн Мирзо биздан „Дун’ода нима лаззатли, шуни топинглар!“ деб буюрди, биз топаолмадик. Айтиб бермасангиз бўлмайди“ деди. Навоий: „Қайси овқатни оч қолиб есангиз, ўша лаззатли денг“ деди.

Вазирлардан Хусайн Мирзо сўраганда, улар шундай дедилар. Хусайн Мирзо айтди: „Бу нарсаларни сиз топмагансиз, тўғриси айтинг, ким айтиб берди?“. Вазирлар: „Тақсир ўзимиз топдик“ дедилар. Хусайн Мирзо ҳаммаларини бир уйга қамаб: „Кимки тўғриси айтмаса, шу уйдан бирма бир чиқариб, бошини олобераман!“ деди. Шунда вазирлар туриб: „Биз Алишердан сўрадик“ дедилар. Хусайн Мирзо айтди: „Ўзингиз уни, менга ёмонлаб, ҳайдатиб юбориб, яна нега ундан маслаҳат сўрайсизлар? Демак, усиз сизларнинг миянгиз ишламайди!“ деб, Навоийни чақиртириб яна вазирликка тайинлади.

* * *

Навоийнинг ёшлигида отаси ўлиб кетган эди. Отаси ўлгандан сўнг ўз шаҳрида туролмай, Навоий Самарқандга бориб, мадрасада ўқийди.

Кўп қийинчиликлар блан ўқишни битириб яна ўз шаҳрига қайтади. От-уловсиз пиёда юриб, бир неча кун деганда, бир тоққа келади. Бу жойда бир мўйсафид чўпон блан учрашади.

Навоий у чўпонни дарров танийди. Чўпон, ўзини кўтариб катта қилган, отасининг қўйбоқари экан. Чол ҳам Навоийни танийб: „Тушимми, ўнггимми?“ деб кўришади. Дарров белбоғидан иккита нон чиқариб, Навоийни сут блан меҳмон қилади.

Навоий чўпондан: „Бу қўйлар кимники?“ деб сўрайди. Чол: „Болам, бу қўйларнинг ҳаммаси сизники, сиз уёқдалигингизда отангиздан қолган моллар ҳар кимнинг қўлида қолиб кетди. Отангиз ҳаёт вақтида 200 қўйни сизга атаб, менга топширган эди. Ўғлим катта бўлгач, кунига яратар — деб айтган эди. Бу қўйлар болалаб ҳозир 700 дан ошди“.

„Худога шукр отангизни васиятини ўз ўрнига қўйдим ва бу қўйларни энди сизга топшираман“ — дейди. Навоий бир кеча чўпоннинг уйда меҳмон бўлади. Эртаси қўйлардан икки юзини ажратиб чолга беради. — Ота, сиз ҳам бола-чақалик одамсиз. Мана бу қўйларни хизмат ҳақингиз учун олинг! дейди.

Чўпон Навоийдан жуда хурсанд бўлади. Шундан сўнг, Навоий қолган бешюз қўйни ҳайдаб бозорга олиб кетади. Бу қўйлар жуда семиз бўлгани учун атрофини харидорлар ўраб оладилар. Одамлар Навоийдан: „Қўйингиз неча пул?“ деб сўрайдилар. Навоий: „Мен қўйимни насияга сотаман. Шу шарт бланки, пулини подшо ўлган куни берасизлар. Шу шартимга кўнган киши биттадан етаклаб олиб кетаберсин!“ дейди.

Бозордаги одамлар даррав таллашиб, биттадан қўйларни

етаклаб олиб кетадилар. Шу кунни подшонинг амалдорлари бу гапни эшитиб даррав подшога бу хабарни етказадилар.

— Э, подшо олам, нима дейсиз, бугун бозорга бир қаландар сифат йигит келиб 500 қўйни ҳалққа насяга тарқатиб юборди. Пулини подшо ўлган кунни берасизлар, деб сизга ўлим тилади, дейдилар. Шунда подшо газабланиб, „боринглар, ўша қаландарни менинг олдимга ҳозир қилинглари!“ деб буюради. Амалдорлар даррав бозорга бориб Навоийнинг қўлини орқасига бойлаб, подшонинг қошига олиб келадилар. Подшо қараса ўзининг ёшликда бирга ўқиган дўсти Навоий экан. Подшо Навоийга: „Нима учун шунча қўйни бекорга ҳалққа бериб юбордингиз, менинг ўлимимга шунақа ишқивозмисиз?“ дейди. Шунда Навоий: „Э, подшоҳим, мен чакки иш қилганим йўқ. Сизни подшо бўлганингизни эшитиб, севиниб, у қўйларни талатиб юбордим. Шундай ҳам бериб юборишим мумкин эди. Броқ ба'зи бир одамлар текин молдан ҳазар қилишади. Шунинг учун, қўйнинг пулини подшо ўлган кунни берасизлар, деб айтдим. Энди қўйларни олиб кетган одамлар: „Ишқилиб подшоҳимиз ўлмасин. Подшо ўлса Навоий пулини қистайди“ деб сизни дуо қилишиб юради“ деди. Навоийнинг бу донолигига подшонинг завқи келиб уни ўзига вазир этиб олди.

* * *

Кунлардан бир кун, Султон Ҳусайн, вазирларининг ёлғон сўзларига ийониб, Навоийни зиндонга буюради. Кўп вақт ўтмай, Навоийнинг гуноҳсизлиги ма'лум бўлади. Султон Ҳусайн, Навоийни зиндондан чиқаришларини буюради. Навоий чиқишга унамайди. Подшонинг қамаш ва чиқариш ҳақида берган фармонига ажабланганини билдиради.

Навоийни зиндондан чиқариш учун анча урундилар, фойда бермади. Энг кейин, Навоийнинг яқин кишиларидан бирининг маслаҳати блан, унинг ёнига бир аҳмоқни зиндон қиладилар. Навоий у аҳмоқдан безор бўлиб, зиндондан чиқишга розилик беради.

* * *

Навоий йигитлик чоғларида бир қизни яхши кўрар эди. Қизга хат ва ше'рлар ёзиб алоқа қилиб юрарди. Броқ бир кун Ҳусайн Бойқаро айрим одамлар орқали бу сирдан хабардор бўлади.

Навоий ўзининг бу сирдан мени ҳам огоҳлантирар деб кутиб юради. Навоий шу тўғрисида менига маслаҳатга келди, деб юрса, Навоий бу ҳақда Ҳусайн Бойқарога ҳечнарсга демайди.

Бир кун Ҳусайн Бойқаро Навоийни ўзига ялантирмоқ мақсадида одам юбориб қизни ўз қошига чақиртиради. Подшонинг мақсади қизни олиш эмас, балки шу муносабат блан Навоийни ўзига ялантириш эди. Ҳусайн Бойқаро қизни кўрса, жуда гўзал, одобли, ақилли қиз экан. Шундан сўнг подшо ўзининг аввалги ниятидан қайтиб, қизни ўзига хотин этиб ол-

моқчи бўлади. Қиз унамайди. Подшо шарият пешволарини чақириб, қизни ўзига никоҳлаб олади. Қиз подшо блан яқинлашмайди. Шунда подшо қизга қараб: „Биламан, сен Навоийни яхши кўрасан. Уни ҳурмат қилаётибсан. Ўрталарингда бўлган сирларни менга айг!“ деб дўқ уради. Қиз подшонинг қаҳридан қўрқиб Навоийга бўлган муҳаббатини яширади.

— Агарда мен айтсам, подшо Навоийни ўлдиради, деб ҳеч нарса демайди. Йиғлайди, Ҳусайн Бойқаро чиқиб кетгач, қиз ҳаёлга чўмади. Менинг Ҳусайн Бойқаро даргоҳидан қутилишим жуда қийин. Шу ғам-ғусса блан Алишер фироғида ўлсам, албатта у мендан кейин мени унитар ва яна бир кимсага кўнглин берад, деб Навоийга ше'р ёзиб юборади.

Ҳажр доғи ёр фироғи ҳаста кўнглим куйдирур,
Чархи ортиқ зулми бирлан гул ниҳолим сўлдирур.
Юз алам бирлан бало гирдобида ранжуриман¹
Воқфул ёрим менинг бу ғуссаи ғам ўлдирур.
Хасратим шулким, сенга айтсам фиғоним боисы,
Мен уларман, чархи меҳринг энди кимга қўйдирур.

Бу сатрларни ўқиғач, Навоий, даррав қўлига қоғоз ва қалам олиб тубандаги мисра'ларни ёзади:

Кўнглим ўртансин агар ғайрига парво айласа,
Ҳар кўнгили ҳамким, сенинг шавқингни пайдо айласа.
Ўзгалар ҳуснин тамашшо айласа чиқсин кўзим,
Ўзга бир кўз ҳам сени ҳуснинг тамашшо айласа,
Ҳар кишини васлин таманно айласам новмид² ўлай
Ҳар киши ҳамким сенинг васлинг таманно айласа.

Броқ қиз қайғу, ғамлар, ички кечивмалар натижасида оғир касал бўлиб қолади. Ҳусайн Бойқаро саройдаги табибларга қандай бўлмасин қизни бу оғир касалликдан қутқариш чорасини топширади. Ҳарқандай дори-дармон кор қилмайди. Қиз оғир касалликдан сўнг ўлади. Шунда қизнинг ўлим хабарини подшога етказишдан қўрқадилар. Шу вақт бу ҳоллардан хабардор бўлган Навоий Ҳусайн Бойқаро қошига кириб, шу мисра ше'рни айтади:

— Сарв гулнинг соясида сўлди гул нетмоқ керак? деганда подшонинг ранги ўчиб, бироз ўйлаб:

— „Сарвдин тобут ясаб, гулдан кафан этмоқ керак“ дейди.

* * *

У. Ширин деган қиз, шундай гўзал қиз эканки, туғилиб балогатга етгандан сўнг, ҳуснининг та'рифи бутун оламга ёйилган экан. Ўша замонда дун'ё бўйича, ой узини чиройини деб санаб, ер юзида юрар экан.

¹ Ранжуриман — касалман дегар.

² Новмид — ноумид демоқчи.

Ҳайма гўзалликда тенги йўқ деб ойни махтар экан. Шириннинг гўзаллиги кундан-кун ортабергач, одамлар ойни махтамай, Шириннинг ҳуснини тилда дoston қилиптилар. Бунга ойнинг рашики келипти: „наҳотки, мен турганимда, Ширинни махташса, Ширин блан мен бир ҳуснимни ўлчашиб кўрайчи, сўнгра менинг ким эканимни билиб қўйсинлар! депти. Ширинни ўз қошига чақириб ой: „Сен киму, мен ким! Эл оғзида сенинг ҳусниггни овозаси оламни босипти, кел иккимиз ўзимизни торозига солиб, тортиб кўрайликчи, ким чиройли бўлса, торозидан ма'лум бўлади“ депти. Ширин хижолат чекиб: „Ҳуснда сиз зиёдсиз, қўйинг, мени уялтирманг! Мен ҳуснда вoсини қилмайман“ — депти. Бунга ойнинг жаҳли чиқиб: „Сен ҳуснда вoсини қилмайсан, гўё одамлар назарида сен менам чиройли эмишсан. Бир торозида тортишиб синашмасак бўлмайди“, деб Ширинни қўярда қўймасдан, ундан илгарй ўзи катта бир торозини қурдириб қўйган эди. Ширинни торози олдиға оборади. Тамошаға халойиқ йиғилган эди. Ой мағрурланиб:— мана Ширину, мана мен, кўрасизлар ҳозир, ҳуснда ким ғолиб экан? деб ой ялпайиб торозининг бир палласига чиқиб олади. Ширин эса уялиб, ноилж, ўнг оёғини „бисмилло!“ деб торозининг бўш палласига қўйгани ҳам йўқ эди, ой лайлак бўлиб осмонға учиб кетди. Ҳижолатдан ой яна қайтиб ер юзига тушаолмай осмонда қолган экан.

Навоийнинг ҳаёти, ижоди ва унинг асарларидаги қаҳрамонлар, Фарҳод, Ширин, Искандар ва бошқаларға оид халқ орасида турли эртаклар, афсоналар жуда кўп яратилгандир. Мана шу хилдаги фольклор асарларини ҳам тўплаб, ўрганишимиз керак. Чунки булардан биз Навоийнинг кенг меҳнаткаш омма ўртасида қанчалик кенг тарқалганини ва халқ томонидан севилаганини ҳам Навоийға бўлган ҳурмат-муҳаббатнинг буюк эканини англаймиз.

уйғун

КЕЛИНЧАК

Кеча ёмғур ёғиб ўтди. Ерлар лой.
Бугун кўлхозчилар қазिशар зовур.
Билжираб ётибди қамиш ўсган сой.
Қирдан кўтарилар кун тегиб ҳовур.

Зовур қазиганлар ичида ишлар,
Шоҳи кўйлак кийган дўндиқ келинчак.
Манглайда терлари — оқар кумушлар...
Икки бети худди баҳорги чечак.

Келиннинг лабидан кетмаган ҳали,
Тўй куни ичилган шарбатнинг там'и.
Аммо билар: ҳозир меҳнатнинг гали,
Кузга қолдирилган ишратнинг ками.

У билади ҳозир ганиматдир дам,
Бултурги хижолат бўлмасин такрор...
Зовур қазилади қадамба-қадам,
Бу ишда ҳам унинг кўп ҳиссаси бор.

У кетман уради: юзи, кўзига,
Шоҳи кўйлагига сачрар суюқ лой.
Аммо парво қилмас асло ўзига.
Лой сачраган блан йўқолмас чирой.

Ювса кетади лой, қолади чирой,
Аммо ҳижолатни йўқотиш қийин
Шунинг чун у ғайрат, ишчанликка бой
Ҳозир меҳнат, меҳнат... Безаниш кейин...

Майли шоҳи кўйлақ лой бўлса бўлсин,
Юзнинг шивитини ювса бу йил бас.
Кузга бориб пахта плани тўлсин!
Шудир юрагида жўш урган ҳавас.

Бу йил республика плани тўлса,
У ўзини ғоят бахтиёр деяр.
Агар пахталари яхши, мўл бўлса,
Шоҳи ҳам кияди, атлас ҳам кияр...

Хамирдай милқиллаб тобга келар ер,
Дундиқ келинчакнинг огир зарбидан.
Қизил яноғида қатра-қатра тер,
Гўё шабнам ўйнар лола баргида...

1948 йил, Апрель.
Янгийўл райони, Андреев номи колхоз.

ҲАКИМ НАЗИР

ТАНИШ СУРАТ

Хикоя

Маҳаллий советларга сайлов олди кунларидан биринда мен газета ўқиб ўтириб, унда бир танишроқ суратга кўзим тушиб қолди. Суратнинг тагидаги сўзлар ҳам таниш кўринди: „Хурибуви Хушназарова“ деб ёзиб қўйилган. Қишлоқдагилар уни депутатликка номзод қилиб кўрсатишпти. Бу нарса мени жуда ҳам ҳайрон қолдирди. Ўша зоҳоти бундан 8—9 йил бурун бўлган бир воқиа ёдимга тушиб кетди...

* * *

... Мен редакцияда ишлар эдим. Ёш мухбирларимиз орасида Кенжа деган бола бор эди. У, шаҳар яқинидаги қишлоқ мактабда ўқирди ва бизнинг олдимизга тез-тез келиб гаплашиб турар эди. Қалин ошна бўлиб қолган эдик. Мен пионер Кенжани жуда одобли, зийрак бола бўлгани учунгина эмас, китобга ўчилиги учун ҳам яхши кўрардим. У, қаерда ше'р, ҳикоя китобини учратса дарров сотиб оларди-ю буни уйда ҳам, мактабда ҳам қўлтиғидан қўймасди, далага чиққанда ҳам камарига қистириб юрарди. Балки айтарсиз: нима бўпти, китобни ким ёмон кўради! деб. Тўғри, китобни ҳаммангиз ҳам яхши-кўрасиз. Аммо Кенжанинг ишқивозлиги башқачароқ; у китобдан қайси сўз ўзига ёқса дарров тагини чизарди, тушинмаган жойларига савол қўйиб, саҳифанинг четларига ва китоб муқовасининг бўш ерларига бир нималар ёзиб чиқарди. Бугина эмас, у ўзига қайси ше'р ёки ҳикоя ма'қул тушса, дарров ёдлаб олиб, эсида қолганларини бир қалин дафтарга ёзиб чиқишдан ҳам эринмасди. Кенжа шу қалин дафтарга ўзи ҳам ба'зи воқияларни ҳикоя қилиб ёзиб чиқишни машқ қила бошлаган эди.

У, қишки каникулда шаҳарга келганда ўша дафтарини мен-

га кўрсатган эди. Мен дафтарни варақлаб туриб, „қун қачон тугилади?“ деган сарлавҳага кўзим тушди-да, қизиқиб қолдим.

— Бу нима тўғрисида, ука? — десам, Кенжа уялиб:

— Узи... арзимаган... ҳаваскорлик, — деди.

Мавзу'и қанақа?

— Мавзу'ими? Бувим тўғрисида...

— Қани, қани ўқиб бер-чи?

— Ҳали чала. Энди бошлаганман. Сизга маслаҳатлашмоқчиман. Агар яхши чиқса, деворий газетага бермоқчиман.

— Ҳим. Бўлмаса, шундоқ айтиб берақолгин. Бутун воқияни эшитиб олай-чи, кейин қандай ёзишни маслаҳатлашамиз. Қани бошла. Тортини. Ёзучи деган дадил бўлади.

Кенжа ёввош кулди-да енгил бир йўталиб, худди биров эшитиб қолмасин дегандай уёқ-буёққа аланглаб олди, сўнг ҳикоясини бошлади.

Кечки пайт, мен кўрғончамиздаги гулларга сув қуяётган эдим. Бир вақт дарвоза тарақлаб кетди. Мундоқ қарасам, — бувим. У, қора дуррачаси устидан дока рўмолини лунжигача ўраб-чирмаб олган, терга ботган эди. Бир қўлида тугун, иккинчи қўлида гаврон ушлаб бир гала товуқни тирқиратиб ҳайдаб келаяпти. Бабоқ хўроз [олдинда, товуқ жанворлар қақақлашиб, лапанглашиб қочишади, унга сари бувим қарғаб-сиқтайди.

— Ер юткурлар! Ҳовлида жаҳон-оламни ивирситганинг-ивирситган, энди кўчада тезак титиш қолдими? Ҳе, туққан тухумларинг бошшингда қолсин! Тўймагурлар!...

Мен дарров фаҳмладим: бувим бир нарсадан хафа. Қачон жаҳллари қистаса шунақа бўлади, ҳовлида ўз ҳолича дон титкилаб юрган паррандалардан, офтобда юзани „ювиб“ ётган эриячоқ бароқ машуддан, ё бўлмаса подадаги онасини қумсаб ма'раган бузоқчадан аламини олади...

Мен қўлимдаги пақирчани қўйиб, бувим олдига бордим:

— Ҳорманг, буви! Тўй яхши бўлдими?

Бувим индамади. Қовоқ-тумшугини осилтириб, уйга кириб кетди. Кетидан бақрайганимча қолдим. Нега бундай бўлди экан? У, ҳечқачон мендан бунақа аразлаган эмасди, апоқ-чапоқ эдик-ку? Гоҳо бирон киши кўнглини огритганда, мен унга бир оғиз юмшоқ гал айтсам ўша замони очилиб кетақоларди. Бувимнинг шу ройкеддилигини ёқтирардим...

У, боягидек авзойи бузуқ, уйдан чиқди, қат-қат шол белбоғини ечатуриб, ерга қараганича:

— Кенжа, бери кел-чи! — деди зарда блан бувим, мени ҳар доим „Кенжам“, „Кенжатоийм“ деб чақиргучи эди.

Хайрон бўлдим. Термулганимча: „Ҳа, бувижон“ деб унга яқин бордим.

— Сендан шуни кутганмидим, бола! Юзимни шувит қилдинг-ку! — деди тўсатдан.

Мен ҳеч нарсага тушунаолмай серрайганимча турибман.

— Нима бўлди ўзи, буви?

— Билатуриб ўсмоқчилайсан, муғомбир!

Гумоним ошди: „Қанақа чатоқ иш қилган эканман“ деб шунча ўйлаб қарайман, ҳеч нарса эсимга келмайди. Хит бўламан.

— Тушиштириб гапиринг, буви! Нима ёмонлик қилибман? Бекордан-бекорга хуноб бўлаверасизми?

— Доғуллилик қиласан-а, тагин. Қани, ким ўргатди сенга? Эшикма-эшик юриб бемаза гаплар гапиришни! „Неварангиз палон бўпти-пистон бўпти“ деган та’нани эшитаманми энди, қариган чоғимда... Муштдек бошингдан катталарга ақл ўрга-тишни ким қўйипти, сенга?

Бу гап мени ўйлатиб қўйди. Кейин бирдан шу нарса эсимга тушди; ўша кезларда мактабимизнинг пионерлари қишлоқ хонадонларида юқимли касалга қарши ташвиқот юргизган эди. Шунга тўйда хотинлар гап қилишганга ўхшайди.

— Буви, — дедим бўшгина, — ташвиқот юргизиш ақл ўрга-тиш бўладими? Безгакнинг келиб чиқишини гапирдик-да. Битта мен эмас, ўртоқларим блан. Ўқитучиларимиз ҳам.

— Қачон қараса, оғзингизда шу ташвиқот. Бўйнингга қизил илдинг-у, шунақа бўлдинг қолдинг. Ойнинг блан дадангга қил-ганинг етмасмиди!

— Қолаверса мени ҳам, ойнинг, даданг, сен бир бўлиб бош-яланг қилиб қўйдиларинг. Бунисига кўндим, эл қатори. Ҳали индамасан оғзинга чўтка-ю, охок-похок ҳам тикишдан тоймай-диганга ўхшайсан! Мен-ку, нима десаларинг кўниб қолдим. Энди бир каминг кўни-қўшни қолувдими! Отинхололани ирим-сирими блан нима ишинг бор?

Гапнинг тагига энди етдим. Бу отинхола дегани биздан икки кўрғонча нарида, Муродларнинг ёнида турадиган бир кампир эди. У, кўпинча колхоз ишига чиқмасдан табиблик, кинначилик қи-лади деб эшитиб юрардим. Буни ўз кўзим блан ҳам кўрдим.

Бундай бўлди: синфдошим Мурод икки-уч кун ўқишга бор-май қолди. Эшитсак, безгак бўлган экан. Мен бир ўртоғим блан Муроддан хабар олгани борган эдим, уй қулф. Ҳайрон бўлдик-да, кўшниникига кирсак, ҳалиги отинхола айвонда Муродни ётқизиб қўйиб хипчин блан савалаянти. Ёнида кул со-линган коса. Муроднинг ранги қув ўчган. Кўрдим-у, ачинаб кетдим. Муроднинг ойисига қарадим-да:

— Ахир шунақа қилиб ўтиргандан кўра, доктор чақиртир-сангиз бўлмайдими? — дедим.

Бу гапимдан отинхололанинг жаҳиллари қистаб кетди.

— Сенинг нима ишинг бор? Маҳмаданагарчилигингни ойинг блан дадангга бориб қил! — деб бодирлаб бердилар.

Биз индамай чиқиб кетдик, тўппа-тўғри мактаб директори-мизга бориб айтдик. У даррав Муроднинг уйига доктор айтди-риб юборди.

Орадан бир кун ўтгандан кейин эшитсак, колхозимизнинг райси отинхололни идорага чақиртириб изза қилипти: „Агар эн-ди колхоз ишига чиқмайдиган бўлсангиз томорқангизни тортиб оламыз“ депти. Ажаб бўпти дедим, ичимда...

Бўлган гап шу.

Сезишимча, бугун тўйда отинхола бувимга мендан қаттиқ арз қилган. Бу нарса кор қилиб, келиб мендан аламини олаётган экан. Охирида мен кулдим-да, бувимга:

— Нима қилипти, тушинмаган одамга тушинтирсак ёмонми? — дедим. — Мана ўзингиз, илгари доктор деса чўчиб тушардингиз. Бир марта узоқ касал ётганингиз асингиздами? Отинхоланинг аччиқ ўтдан қилган дорилари ҳам, „куф-суф“лари ҳам кор қилмади-ку. Қайтага касалингиз зўрайиб кетди. Охири доктор кўрди-ю тузалдингиз. Тўғри эмасми?...

— Бу гапинг ўринлику-я, болам, — деди бувим шахтидан тушиб, — табаррук одамнинг дили оғримасин дейманда.

— Табаррук деганингиз нимаси? Сизга ўхшаган онгсиз кампирларни лақиллатмоқчи бўладилар.

— Оғзингга қараб гапир, болам! Нега энди онгсиз бўлман? — деди бувим аччиғи келиб.

— Ҳа, ҳа, — кулиб юбордим. — Нима, бўлмаса онглимисиз?

— Мени мазах қилаверма, бола! Онгсиз бўлсам сенларга қулоқ солиб ўтирармидим. Сочимга оқ тушса ҳам даданг блан сенинг сўзинг ерда қолмасин деб далага чиқиб турипман. Ўзим тенги хотин-халажлардан кетман чопишда қолишадиган жойим йўқ. Тагин нима дейсан?

— Хўп, бўлмаса, буви, — дедим ҳазиллашиб, — агар онгли кампир бўлсангиз менинг саволларимга жавоб беринг-чи! Ҳозир сизга бир нарса ўқиб бераман.

— Тагин газета ўқишга тушдингми?

— Бугунгисида қизиқ нарса босилган. Мана қулоқ солиб туринг...

Сарлавҳасини айтишим бланоқ бувимнинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Мақоланинг ҳарбир сатрини ўқиган сарим, бувим: „ичингдан чиқараялсан, бўлмаган гап“ деяверди. Охири:

— Наҳотки ҳали тutilмаган кунни „палон куни тutilади“ деб айтиб бўлса? Қаёқдан билади? Авлиё бўптими? — деди ишонмасдан.

— Рост гап. Мана ёзиб қўйибди-ку. Ишонмасангиз ўқиб кўра-қолинг, — дедим-да, кулиб газетани қулига тутқиздим.

Азбаройи қизиққанидан, у газетани қулига олиб беихтиёр пешонасидаги ойнагини кўзи устига туширди ва худди хат танийдиган одамлардай, кўзини катта очиб газетадаги „... нчи июнда қуёш тutilади“ деган катта сарлавҳанинг у бошидан-бу бошигача тикилиб чиқди. Мен бўлсам қотиб-қотиб кўляпман.

— Кошқиди кўзим очиқ бўлса-ю, ўқиб кўрсам. Ким билади, мени калака қилаяпсанми, бунда битилмаган нарсани ичингдан тўқиб...

— Газета ёлғон гапни битмайди. Ишонаверинг.

Шу вақт даладан қайтган ойим блан дадам ҳам бизнинг суҳбатга келиб қўшилдилар. Мен мақолани уларга ҳам бериб ўқитдим. Шундан сўнггина бувим газетада битилгани тўғри эканига ишонди. Лекин барибир у газетанинг айтгани бўлишига ҳеч ишонгиси келмас эди.

— Ишонмасангиз, келинг булмаса, гаров ўйнаймиз!

Бувим кўнди. Гаров ўйнадик. Шарт шу бўлди; газетанинг айтгани келиб ўша куни қуёш тутилса бувим шундан кейин менинг ҳамма гапларимга ишонадиган бўлади. Мабодо тутилмаса унда шу кунгача бувимга айтган бутун гапларимни қайтиб оламан...

Айтилган числони ошиқиб-ҳовлиқиб кутдик. Айниқса бувимнинг уйқуси келмади. Худди ўша куни, ўша соат, ўша минут — да ҳамма қаторида биз ҳам қуёш тутилишини тамоша қилдик. Мен елим ойначалар олиб келиб биттасини бувимга бердим. Буни кўзига тутиб туриб, у, равшан қуёш бетининг аста-секин қорайиб бораётганини шундоқ кўрди-ю, титраганича: „Тавба!“ дея ёқасини маҳкам ушлаб қолди.

— Тўғри эканми, буви? Энди қалайсиз?

— Тўппа-тўғри экан. Ишондим, энди ишондим гапларингга. Эгрисини тополмадим, — деб бутунлай иқрор бўлди...

... Кенжа шу ерга келганда тўхтаб, менга савол назари блан боқиб қолди...

— Ундан кейин нима бўлди? — деб сўраган эдим, Кенжа: „Ҳикоям ёқмади шекилли“ деб гумонсирадими, тутилинқираб қолди:

— Ундан кейинми... ўзи ҳаммаси шу... — у бироз ўйлаб олгач, — ҳа, ундан кейин бувим „Бу газетангда гап кўп экан, қани энди мен ҳам ўқишни билсаму, кўзим очилиб ҳамма нарсадан хабардор бўлсам“ деб орзу қилди. Мен уни саводга ўргатмоқчи бўлдим. Рози бўлди. Ҳозир энди бувимга „Алифбе“ни ўқитаяпман...

* * *

Кенжанинг ҳикояси менга ма'қул тушган эди. Унга бу ҳикояни ёзиб чиқишни маслаҳат берган эдим. Ҳикоясини битказиб, бувисининг суратини ҳам олдириб менга келтириб берган эди. Мен эски папкамдан ўша ҳикоя блан суратни топиб олдим.

Мана олдимда Ҳурибувининг бундан 8-9 йил бурунги сурати блан ҳозирги газетада чиққан сурати турипти. Икковининг ўртасида ғалати фарқ сезилади. Ҳурибуви олдинги суратига қараганда кейингисида ёшроқ тушганга ўхшайди. Ҳа, чиндан ҳам қартайиш ўрнига, анча яшариб кетибди. Иннайкейин-чи, кўкрагида орденга ўхшаган бир нарсаси ҳам бор...

Дарвоқи бир нарса ёдимиздан чиқай депти. Сиз, ҳозирги вақтда Кенжа қаерда деб сўрасиз. У ўрта мактабни битириб урушга кетган эди, соғ-саломат қайтиб, ҳозирги вақтда, олий мактабнинг тил-адабиёт факультетини битириш олдида турипти...

АСҚАД МУХТОР

ҲАМШАҲАРЛАРИМ

Ҳамшаҳар, аслида, қариндошдай гап,
Кўришмоқ шарт эмас аммо қўл қисиб.
Мана, мен кўпларин танитайман ҳам,
Лекин кўрганимда — юзлари йессиқ.
Кўзга кўз тушганда чехра нурланар,
Товушсиз гаплашган кабимиз.
Ҳар кун бир хонада ётиб тургандай,
Ўта кўрингандай қалбимиз.
Нега шундай? — дея ўйлайсан киши.
Бунда йўқ албатта ҳечқанақа сир.
Ҳаётимиз бироз ўхшагандан балки,
Балки бир хил ўйлар ўйлагандандир.
Чиндан, зеҳн солсанг, биз ҳамшаҳарлар
Кўп вақт бир нуқтада фикри — ёдимиз.
Ҳаммани бир йўла ўйлатадиган —
Воқиага тўла бу ҳаётимиз.
Масалан, ўлкага навбаҳор келиб,
Эртага колхозда бошланса экиш,
Бугун шаҳарда ҳам катта-кичикнинг
Бошида албатта бир турли ташвиш:
Мастер ўй суради: „ёқтирдиларми
Универсалга қилган запас гайкамни?“
Кўз олдида швейпон агитаторнинг,
Бастакор—нотага солар кўкламни.
Ё фалончи рекорд қўйибди деса,
Ҳамманнинг хаёли ўшанда шу кун.
Ҳаттоки ўша кеч кўпларнинг туши
Шаксиз бир-бирига ўхшаши мумкин.
Яқин туюларкан чиндан ҳамшаҳар,
Хаёлга чўмасан юрган ерингда.
Боғингга дўстларинг кириб келгандай,
Пайдо бўладилар ба'зан ше'рингда.

Мана ташсельмашининг машхур токари,
Уйи тўрт квартал мендан нарида.
Комбинзонин ечиб, шевёт кияди
Кечин тамошага чиққанларида.
Янги дастгоҳининг лойиҳасини
Юрагида сақлаб тўрт йил урушди.
Землянкада чўпдан циркуль ясаса,
Ба'зан солдатлар ҳам кулишди.
Атропида ўлим изғиб юрса ҳам,
Хаёлда ўлчарди дастгоҳ чархини.
Икки атакадан голиб чиқди у
Ўша лойиҳасин битирган жуни.
Бир аёли штик ўчида-ю,
Бир хаёли эди заводда.
Улуғ ғалаба ҳам, янги дастгоҳ ҳам
Ўз фарзанди бўлиб туғилди ўтда.
Шу дастгоҳи блан қон томири бир
Унга меҳри ҳақида не айтсалар-чин.
Шу дастгоҳсиз, фараз қилолмас
Эллигинчи йилга етиб боришви.

Ана йўлакчадан биров келади.
Ҳамшаҳарларимнинг энг кичиги шу.
Ҳарнарсга зеҳнини тортади унинг —
Одамлар, нарсалар, ранглар ва шов-шув.
У ҳам шу шаҳарнинг хўжайиандай
Дадил юриб келар, жажжи ва митти.
Эхтиёткорликдан, ғамхўр ойиси
Қўлқопин енгига тиқиб берипти.
Хў, кузатиб қолди „боқча опа“си,
(Шундай деб аташар Башар янгани)
Аmmo бола билмас опа ақлида
Ўзининг тақдири аллаланганин...

Ҳамшаҳарларимдан, ҳу тағин бири!
Салкам йигирмата касби-кори бор.
Умрида кўпларнинг савобин топган
Қўлинг дард кўрмагур шоҳпардоз ме'мор.
Қурган уйларининг ойнаси кундай,
Еруғ бўлишини яхши кўради.
Архитектор ўғли блан у ба'зан,
Стиль талашиб ҳам туради.
Ҳозир яшнаб ётган комбинат шаҳрин
Биринчи Ғиштини қўйган шу киши.
Чол мамнунки, буюк келажакка
Ундан ёдгор бўлиб қолади иши.
Мана шунинг учун бахтиёр ота
Кексайиб қолса ҳам сочи оқариб,
Келажак йилларнинг гўзаллигини
Бориб келган каби қилади та'риф.

Ғоят кўпдир менинг ҳамшаҳарларим,
Таништиролмаймак сизга ҳаммасин.
Аммо улар блан ҳамнафас киши
Нечук тақдиридан мағрурланмасин!
Минг каллада минг уй чувалар, лекин —
Бир жойдан топасиз калавасини.
Янги фарзанд кутган онадой, Ватан —
Кутар бешйилликнинг ғалабасини.
Ҳар ўтли қалб, ҳарбир баракали қўл —
Севимли Ватаннинг битмас қуввати.
Ҳаркимнинг ўрни бор, ҳарким постида
Буюк машинанинг у бир мурвати.
Ҳаёт ажиб симфония, унда
Ҳамшаҳарларимнинг овози янгроқ.
Ҳарким бугун қўшган улушидан шод,
Қўшади эртага ундан ҳам кўпроқ.
Ҳар кун янги кучла шайланар ишга,
Бурчга қиёс қилар ўз чамасини.
Янги фарзанд кутган онадай, Ватан —
Кутар бешйилликнинг тантанасини!

ШУҲРАТ

СОЛДАТГА

Ўлкада яна тинч фаровон ҳаёт,
Бадавлат сепини ёйган баралла.
Ошиқлар хуррамдир висол тонгидан,
Оналар айтади беташвиш алла.
Кексалар уйқиси тинч ва роҳатли,
Ваҳмали ҳаёллар босмас дилини.
Ҳар содиқ граждон қуролин тутмиш,
Яшнатиш меҳрида севган элини.
Фарҳод ГЭС симининг ҳар волт қуввати
Ўзбекнинг кўздаги чақиндек азиз.
Ҳар сиқим пахтада кўради ошкор
Истиқбол қуёшин пахтакор эр, қиз.
Амуга зўр жилов солмоқ ниёт-кан,
Не ажаб, ўзбекнинг қувонса қалби:
Ўзбекка миросдир етти пуштидан
Қуришу яшнатиш элни қиз каби.
Сталин шаҳридан Берлинга етган,
Солдатнинг юраги аслан ижодкор.
Урушмак у учун зарурат эли,
Эндичи? Қалбида не-не умид бор:
Мирзабод бўлсайкан — мирзанинг чўли,
Саҳролар қулоғи энди очилса,
Чоржўйга туташса Қўнғирот йўли.
Ўтган йил қизарган пахтакор юзин
Ушбу йил ёритса зафар чароғи,
Ғолиблар тўйига чиқсаю пешвоз
Шаҳидлар онаси, уруғ-аймоғи:
“Йўқолиб қолмади ўғлимнинг ўрни”
Деб шодон ўпсайкан манглаймиздан,
(Уларга иззату-ҳурмат ва кўмак
Лозимдир ватандош ҳар ўғил, қиздан!)
Барчасин ҳимоя эткучи сенсан,

Сен блан элимнинг тинчлиги, кўрки.
Сен блан фахр этар қон-қардош эллар,
Сен блан халқимнинг шодлиги, эрки.
Сен борсан — гўдаклар осуда ухлар,
Сен борсен — келинлар тўй ташвишида.
Сен борсен — дар'ёлар чайқалмас бевақт,
Файзи бор ўлканинг баҳор, қишида.
Сен борсан, олимлар тажрибасидан
Хотиржам кутади шонли самара.
Сен борсен, кўчатлар унар бехато,
Меваси меҳнатдай тотли ва сара.
Аммо сен увутма, жанговар солдат,
Му'табар ўлканинг даҳлсизлигин.
Бир тўда ялмоғиз бизга ўшшаймиш,
Европа ишчисин шимиб илигин!
Океан ортидан эсган шамоллар
Нотинч тун тушидай мудҳиш, қўланса...
Советлар элининг қўли бор эмиш,
Бирор қуш дарахтга ўзгароқ қўнсал
Унутмиш барчаси тарих оқимин,
Тарихнинг истиқбол кўзгуси равшан:
Атомлар довули йўлдан тойдирмас,
Тарихнинг қонуний ҳукмини сал ҳам!
Долларлар жаранглаб Уол — Стритда,
Акс-садо олмишдир Париж, Лондондан.
Рокфеллер уйқисин қилар безовта,
Ургани ишчининг тўққизин ўндан.
Қон изи мавжуддир ҳар бир долларда,
Улфати ривкор, маккор, муттаҳам.
Европа устида кўланка ундан,
Сарагат уйида ёниқ увдан шам!
Барчаси ёдингда бўлсин, эй солдат,
Сезиб бор кунларнинг жон томирини.
Матросов ватани севгани каби,
Қалбингда тоза тут халқинг меҳрини.
Ижодкор халқимнинг содиқ фарзанди,
Бу улуғ бурчларинг ёдингда бўлсин!
Саодат қуёши ватан кўкида
Тоабад балқисин, яшнасин, кулсин!

М. КАЛОН

СЎНГГИ ҲУЖУМ

(Офицернинг хотира дафтаридан)

Жанглар сўрони ҳамон қулоқда

Кекса тарих кўп урушларни биледи, лекин у гитлерчи босқинчиларга қарши совет халқи ва унинг шонли армияси яккама-якка олиб борган улуғ Ватан урушидек қаттиқ жаҳодни билмас эди. Немис-фашист империалистларга қарши ҳурриятпарвар халқлар олиб борган урушнинг жонли шохидлари бўлиш замондошларимиз кўп ҳужумларни кўрдилар ё эшитдилар. Аммо улар шонли Совет Армияси 1945-нчи йил апрель ўрта-сида Одер буйларидан Берлинга қараб бошлаган сўнгги ва қат'ий ҳужумдек даҳшатли ва шиддатли юрушни ҳечвақт ва ҳечерда кўрмаган ё эшитмаган эдилар. Бу забардаст юрушнинг барча даҳшат ва қудратини англаш учун қасос ва адолат туйғуси блан олға интилган, ўз қуроли ва ғазабининг даҳшати блан душманни қийратиб, бир неча кун ичидаёқ Берлинга бостириб кирган ва уни ўн бир кунлик қаттиқ жанглардан кейин тиз чўктирган қаҳрамон совет жангчиларининг шонли қаторида бўлиш, улар блан бирликда қадам ташлаб бориш лозим эди...

Биз шундай зўр, қаттиқ жаҳодда енгиб чиқдик, чунки ҳақ ва адолат биз томонда эди. Биз яна ҳур ва озод кишилар бўлиб қолдик, чунки ўз ҳурлигимиз йўлида, Ватанимиз озодлиги ва мустақиллиги йўлида қонимизни ҳам, жонимизни ҳам аямай курашдик. Қаттиқ курашлар ва зўр жаҳодлар орқасида халқимиз фаровонлиги ва давлатимиз бойлиги йўлида яна тер тўкиш бахтини қўлимизда маҳкам ва абадий сақлаб қолдик. Мана уруш етказган оғир жароҳатларни уч йилдан бери тузатиш, Ватанимиз қудратини, халқимиз давлатини янада ошириш блан машғулмиз. Бу диловор кунларга эришгунча Ватанимиз не-не азоб ва уқубатларни бошидан кечирди! Ўлим оташларидан ўтиб бориб, Берлин устига зафар байроғимизни тиккунча, чароғон қуёшимизни балқитгунча не-не машаққатларни кўрдик! Ҳар-

қандай довул ва бўронларга туриш бердик, енгдик, жанг сўрон-лари ичида жавлон қилдик. Ана тингланг: қулоқларингизда янграган сурон-кечаги жанглар сурони эмасми?

Берлин уйқиси қочган тунда...

Кенг бағирли Одердан ошириб ва унинг ғарбий қирғоғида даҳшатли олов селларини тошириб, миангларча тўплар, гвардиячи минамётлар сўнгги ва қат'ий ўтини пуркиганда, еру-кўк муд-ҳиш зилзилага учради, бутун коинот ҳаракатга келди, тўп на-раларининг тўлқинлари дарахтларни шамолдек тебратди, тиним-сиз чақнаётган оловлар блан ўз қоронғилигини йўқотган кечада Одер сувлари кумушдек чайқалди. Қулоқ пардаларини ёргудек бақирган мианглаб тўпларнинг оғзи сўнгги нуқтага — Берлинга қаратилган. Бир соатдан ортиқ давом қилган ва мисли кўрил-маган бу шиддатли тўп ҳужумининг на'риси бирнеча ўн кило-метр наридаги Берлиннинг уйқисини қочирган эди...

Биринчи асир

Офицер Князевнинг гвардиячилари немисларнинг траншея-ларига қараб жўнаганларида, тўп ҳужуми ҳали тугамаган эди. Снарядларимиз панасида илгарилаётган гвардиячилар қатори-да старшина Жонбоев, қизил аскар Каримов ва ефрейтор Тўхтамуродовлар ҳам бормоқда.

Немислар мудрофаасининг олдинги траншеясида снарядлари-миз титкилаб ташлаган бирнеча ўнлаб немис ўлигидан бошқа бирон тирик жон кўринмагани ўшлик Қодиржон Каримовни ажаблантирди. Душман найрангини кўра-кўра пишиб қолган Қодиржон:

— Немисларнинг ўзини ўликка солиб ётиши ва орқадан отишини кўп кўрганман, — дейди. — Бундай қарасам траншея деворига чуқур қилиб қазилган қавакда бир немис ётибди. У менга шубҳали кўринди. Ёнида автомати ҳам бор. „Хенди хох“ деб қичқирдим. Лекин у қимир этмади. „Мана индамасанг!“ деб, автоматим қўндоғи блан миясига туширмоқчи ҳам бўлдим. Лекин асирни ўлдирмаслик керак. Кейин ёқасидан судраб чиқардим. Баччағар, типтирик, соппа-соғ экан. Бу менинг биринчи асирим бўлди.

„Тезроқ Берлинга боришим керак“

Немислар мудрофаасининг барча траншеялари узоқ орқада қолиб кетди. Салмоқли ва илдам қадамлар блан илгарилаётган пиёдаларимиз ҳам, улар қаторида бораётган тўпчиларимиз ҳам Вильгелмсхауэр қишлоғига етдилар. Энди жанглар траншеялар-дан уйларга, қишлоқ кўчаларига кўчди.

Қишлоққа кираверишдаги якка уйда бир тўда немис тинмай отиб турмоқда. Бу нуқтани бигирмай илгарилаш қийин. Рўпара-

дан отилган бирнеча тўп ўқи ҳам уни тивдиrolмади. Шу вақт гвардиячи старшина Жонбоев фидокорлик кўрсатди. У уйнинг ғарбий томонидан эмаклаб келди ва, бир зум ҳам тўхтаб ё иккиланиб турмасдан, уй эшигиви очиб дадил ичкари кирди. Жонбоевнинг қўлида баланд кўтарилган катта гранатаси ва унинг даҳшатли „Хенди хох!“ деган амри у ердаги фрицларни қўл кўтартирди.

— Уларни нима қилдингиз? — деб сўрадим.

— Э-э, у итваччалар блан маш-маша қилиб юришга тоқатим борми! — дейди узбек йигити Жонбоев. — Уйдан ҳаммасини ҳайдаб чиқдим-да, икки солдат орқага ҳайдаб кетаётган ҳарбий асирларга қўшиб юбордим. Узингиз биласиз, ишим зарур, тезроқ Берлинга боришим керак.

Икки юздан ошди

Ҳар қадамда чақнаб турган тўп оловларини оралаб команда пунктига келганимда, бу пункт ёнида тинмай тўп отаётган йигитларни кўрдим. Уларнинг салмоқли, жадал ва қизгин ҳаракатларини синчиклаб кузатган киши, машина қисмларининг равон ҳаракатини эсига туширади. Лекин булар машина қисмлари эмас, булар дун'да энг илғор, энг фидокор совет кишилари, булар гитлерчиларни Сталинград ёнидан душман инига-ча қувиб келган ва уларни ўз инида—немис-фашист йиртқичларнинг инида дабдала қилишга сўнгги юриш бошлаган Совет Армиясининг шонли жангчиларидир.

Қулоқ пардаларим йиртилгудек оғришига қарамай, тўпчилар ёнига келдим. Улар III даражали Шуҳрат орденининг кавалери старший сержант Чернигов тўпидан ажал ўтлари ёғдираётган шаввозлар эди. Бу расчётда ўқловчи бўлиб курашучи хоразмлик узбек йигити оддий аскар Ражаб Вафоевнинг ҳаракатига разм солдим. У тўп ўқхонасига гўлабирдек снарядни чўрт ҳаракатлар блан тикиб туради.

Вақтни пайт пойлаб, ундан сўрадим:

— Бугун, ҳозиргача қанча снаряд отдинглар?

— Икки юздан ошди, — деди Вафоев, тўпга снарядни тикаётиб.

Бир тўп бирқанча ўн минут ичида шунча снаряд отган бўлса, минглаб тўплардан отилган снарядларнинг немислар бошига келтирган балоси белгиликдир.

Йўлда бир ғов

Шонли Совет Армиясининг жангчилари ўз ғалаба йўлларига кечиб ўтган барча катта-кичик дар'ёлар каби, Одернинг ҳам ғарбий қирроғи кўкка толпинган юксак тоғ янглиғ баланд. Шимоли майда ўрмонга ва жануби поёнсиз далаларга туташган бу тепалик ўртасида тоғ чўққисига солинган қадийм қал'аси бор. Ўнлаб хонадан ва мустаҳкам ертўлали бир неча қаватдан иборат у

биновинг кўзлари ҳам кўп. Бу кўзлар узоқ-узоқларни, ҳатто дар'ёнинг шарқий лабидаги бир неча километрлаб майдонни ҳам кафтдек кўриб туради. Унда жаллодлик ва босқинчилик соҳаларида ҳам кўп тажрибалар ордирган бино эгаси — немис барони 400 га яқин гитлерчи солдат ҳам офицер блан бирликда йўлимиз ва ҳаракатимизга рахна солиб ётади.

Илиқ оқшом ва ойдин тунлар

Дилбар баҳорнинг муаттар ҳиди думоқларни яйратиб, куртаклар қўйнига латиф қўлларини солар экан, ҳаёт ишқи юракларда чечак очади.

— Тез, тез! — деб бақиради, оғир танкларимизни паромда ўтказаётган тошкентли йигит Аҳад Эргашев.

Шимолий Кавказдан, Грознийдан дар'ёма-дар'ё кечиб келаётган бу азаматнинг шу кунларда иши ва ишидан ҳам шуҳрати кўп. Унинг „А'ло понтончи“ деган белгиси қаторида ёлтирлаб турган Қизил Юлдуз ордени, „Кавказ мудофааси учун“ медали ёнига яқинда яна бир Ватан уруши ордени тақилажани шуни кўрсатадики, ефрейтор Эргашев илк оқшомлар ва ойдин тунларда, душман ёғдириб турган мудҳиш ўтлардан тафт тортмай кишилар ва техникамизни ғарбга, Берлин бўсағаларига ўз қўли, оғир меҳнати блан йўллайди...

„Кўкрагимда қувват бўлиб сақланади“

У маш'ум бино ичидаги газандалари блан биргаликда қўприб ташланмагунча, йўлимиз очилмаслиги ҳарбир жангчига ма'лум эди. Тор ва қисқа ўринда қўл-оёқни йиғиштириб ётишдек беҳузур нарса йўқ. Душманнинг бу мудҳиш инини қўприб, эркин ҳаракат қилишми ё тор ўринда қўл-оёқни йиғиштириб ётишми?!

— Бизни гвардиячи дейдилар! — деди ойдин тунларнинг бирида жангчилар траншеясига биқиниб келган агитатор гвардиячи капитан Абдулла Султонов.

— Тўғри, — дея тасдиқлади гвардиячи сержант Акрам Фозилов, — қал'аларни олиб келган гвардиячиларнинг бир бино қаршида тўхтаб қолиши ярашмаган гап. Мана бугун партия билетимни олдим. Шу билет кўкрагимда қувват бўлиб сақланади. Большевик ҳечқандай ғовдан тафт тортмайди. Менинг ва бўлимимнинг ўрни уйни штурм қилучиларнинг олдинги сафида бўлади.

II даражали Ватан уруши орденининг кавалери гвардиячи сержант Фозилов барча жангчилар тилагини ана шундай ифода этган эди.

Уни кичик „будапешт“ деб атадилар

Бино ичидаги душман қаршилигини бўшапштиради. Жангчиларимизнинг даҳшатли қисувларига чидаш берди. Уйни қўприш учун катта қийинчиликлар блан яқинлашган бўлинмаларимиз устига ҳам бино ичидан, ҳам узоқ орқадаги тўп ва

минамётлардан ўқ ёғдирди. Лекин гвардиячи майор Ладутько батальонининг гвардиячилари уй теварагига темир халқа тортишда давом қилдилар. Тўпларимиз эса бинонинг устки қаватларини емириб ташлади. Қора ажал каби гердайган бинодан гишт парчалари ва мудҳиш вайрона қолди. Лекин батамом қуршалганига ва усти емирилган ертўлада бўғилиб қолганига қарамай, душман таслим бўлишни истамеди. Бундан ғазабланган совет жангчилари бинони кичик „Будапешт“ деб атадилар. Будапешт гарнизони, қанча қаршилик кўрсатса ҳам, совет қуролининг дашати олдида охири қўл кўтаришга мажбур бўлган эди. Бу эса бир бино, лекин аскар ва техника блан мўл таъминланган кичик қал’а...

Ғалабага чарлаган қаҳрамонлик

Бино гарнизони тўла қуршовда ва муттасил туйилмоқда. Гитлерчи қўмондонликни бу ҳол эмас, у муҳим бинонинг қўлдан кетиши ташвишлантирмоқда. Ҳардам душман ёрдамга келиши ва танклар блан атака қилиши мумкин. Буни сапёрлар ротасининг командири старший лейтенант Коталашвили яхши билади. Шунинг учун у бино теварагига мўлгина мина кўмди.

Кўкдаги тўлин ой юзига қора булут парда тортганда, бино ғарбидан танклар на’раси кўтарилди. Взвод командири лейтенант Гавушкин, младший сержант Ильин, ефрейтор Кравченко, қизил аскарлардан Гришчук блан Висоцкий зарбага зарба блан жавоб бериш учун шайланиб турдилар.

Яқинлашиб келган душман танкларидан бири минада портлади. Бу ҳол душманни тўхтатмади. У ўлишига қарамай уй сари интилар эди. Илгарилаб бораётган Коталашвилини ташвишга солди. Унинг томиридаги жўшқин шарқ қони, Кавказ тоғларидаги чашма каби қайнади. Мина олиб танк қаршисига югурди. Танк портлаганда, старший лейтенант Коталашвили ҳам Ватан йўлида қаҳрамонларча халок бўлди. Бу қаҳрамонлик совет жангчиларини ғалабага чарлади. Иноқлиқ блан кўтарилган йигитларимиз душманни танк-панклари блан улоқтириб ташладилар.

Унинг қўлида „Фауст“ бор эди

Гвардиячи сержант Саидов жанговар соқчиликда турганда, ҳали тонг отмаган, тун қоронғили ер юзини қора бахмал каби ўраб олган эди. Уйқусиз туннинг баданни зирқиратучи совуғи эмас, поёнсиз зулматнинг ич-ичкариларигача тикилашдан кўз чарчагани учун ҳам эмас, балки ҳар дақиқада душман атак бошланиш эҳтимоли бўлгани учун Саидов тирқ этган ҳар шарпага ўдағайланиб қарайди

— Кимники бўлди? — деди Саидов ўзича, танклар на’расини эшитиб. — Бундай зулматда томон келаётгани учун бизларники бўлмаса керак

Гвардиячи сержант Саидов тўғри хулоса чиқарган эди. Ҳақиқатан ҳам, тунда гумбурлаб келаётган танклар бизники эмас, гитлерчиларники эди. Саидов дарҳол „Фауст“ни олди ва танк қораси кўринишини пойлаб турди. Зулмат қуюқ эди. Танк 15 метрча яқинлашгандагина, хира гавдаси блан „Йулбарс“ эканлиги аниқланди. Саидовнинг ён-атрофидан танкка қараб снэрядлар отилди. Гвардияси сержант ҳам қараб турмади. „Фауст“ни нишонга тўғрилаб олди. Танк ёнди. Қайта атака бошлаган гитлерчилар 8 танкдан ажраб, бино ичидаги харомэодаларига яна ёрдам беролмай чекиндилар.

„Аҳ, едия!“

Ташқи дун'ёдан тамом ажратилган, бино вайроналари остида сўнги дамларини кечираётган душман ҳамон чиранмоқда. У ташқаридан ёрдам кутади. Бир хонадан қувилса, иккинчи хонада қаршилигини давом этдиради.

Гишталарга қоришиб ётган гитлерчилар ўлиги орасидан ўз бўлимини дадил жангга бошлаб борган гвардиячи сержант Акрам Фозилов энди командири ҳалок бўлган взводга командирлик қилар, ҳамон душманни қисиб борар эди. Ертўланинг уч хонасини гитлерчилардан тозалганда, ўртада қаққайиб қолган икки тарафи очиқ бир деворга келиб тақалди. Деворнинг бир ёғида совет жангчилари бўлса, у томонда гитлерчилар! Ҳар икки томон девордан ошириб гранталар ташлайди...

Ёш, лекин тажрибали командир ўтириб ўйлади. Девор орқасида биқинган душманни дабдала қилиш ва уни шафқатсиз қириш планини тузди. У кескин ва дадил ҳаракати блан гитлерчиларни доғда қолдиришга қарор қилди. Фашистлар совет жангчиларини очиқ томондан эмас, бир томонни йиқилган хонанинг ёшигидан қиришади деб ўйлаган эдилар. Лекин Фозилов ўз кишиларини очиқ томондан олиб кирди ва қўл жанги блан тамомланган қисқа курашда граната, найза ва қўндоқлар блан 20 дан ортиқ фашист газандасини ўлдирди.

Кураш ҳамон қизиб борди. Пиёда аскарларнинг яқинланишига душманнынг ертўла хоналаридан биридаги станокли пулемёти ҳалақит бериб турар эди. Бу нуқтанинг битирилиши кичик „Будапешт“нинг қулашида катта роль ўйнашини Фозилов яхши тушинар, шу блан бирга бу вазифанинг нақадар муҳимлигини ҳам равшан англар эди.

— Мен ўзим емираман уни! — деди Акрам жангчилари орасидан ажраб ва қўлига граната олиб. Ҳамма нафасини ичига олган ҳолда қаҳрамон ҳаракатини кузатиб турди. Орага пашша учса билинадиган таранг жимжитлик тушди. Гоҳ биқиниб, гоҳ ёрларда судралиб бораётган қаҳрамон Акрамнинг ҳаракатигина эшитилар эди.

Гранатанинг гумбурлаган портлашидан сўнг орага тушган ҳузуурли оромни жангчилардан бирининг: „Аҳ, едия!“ деган ачиниш ва алам садоси бузди. Вайрона ичидан отилган душман ўқи Акрам Фозиловни дўстларидан абадий айирди...

Йиртқишлар ўлими

Кичик „Будапешт“ қаҳрамон совет жангчиларининг зарбаси остида қулади. Ертўларнинг турли пучмоқларидан — гитлерчиларнинг 300 дан ортиқ ўлиги орасидан ўлим туси кирган юзтача асир олинди.

Душманнинг бу сафарги қаршилиги ҳам, илгариги неча минглаб қаршилиги каби, зарбамиз даҳшатидан қулади.

Йўл тоза бўлсин

Берлинга қараб бораётган автомашиналар, тўплар, ўзи юрар тўплар, танклар, — хуллас техника шу қадар кўпки, уларнинг орасидан пиёда ҳам ўтолмайди. Лекин олдинга интилган, илгарилан кетган пиёдаларга мадад бериш, уларни ўз ўти ва гилдираклари билан қўллаш учун техника шошилади. Аммо душман йўлларга ва унинг четларига миналар кўмиб кетган. Йўллари бундан тозалаш лозим.

Учи симли узун ёғочлар билан қуролланган сапёрлар—мина қидиручилар — пиёда аскарлар кетидан тинмай йўл тозалашиб боради. Булар орасида Сталинграддан бери йўл тозалаб келадиган ўзбек йигити Раҳимқул ҳам бор. Шу вақтга қадар душманнинг 5 мингдан ортиқ минасини зарарсизлантирган ва икки барабар ортиқ ўз минамизни кўмган ефрейторнинг кўкрагини Қизил Байроқ ва Шухрат орденлари безаб турипти.

Шу бугун бир кўприк ёнидан олти мина топиб, бирқанча техникамиз ва кишиларимизни халокатдан сақлаб қолган Раҳимқул, у миналарни портлатиб ташлагач, яна илгарига қараб интилди. Уни душман ёғдириб турган на снарядлар ва на эҳтиётсиз ҳаракат орқасида портлаши мумкин бўлган мина қўриқтолади.

Раҳимқул Берлин йўлини тўсиқлардан озод қилган, йўлимизга раҳна солган миналарни зарарсизлантирган, танкларимиз шиддатига қарши қўйилган йўгон хариларни, баррикадаларни парчалаб ташлаган шухратли жангчиларнинг фахрли сафидан жой олган. У Ватанимиз озодлиги ва мустақиллиги учун бўлган курашни ҳар нарсадан афзал кўради. „Дун’ёда совет Ватанимга тенгдош йўқ, менгина эмас, бутун халқим уни жондан азиз кўради, ордоқлайди“ дейди Раҳимқул. Дарҳақиқат, бизни севиб ўстирган, вояга етказган совет ҳукумати ва болшевиклар партиясидан ҳамда жонажон Ватанимиздан ортиқ нарса борми?

Биламан, у ўзининг вазифасини ва шарафли ҳунарининг аҳамиятини яхши тушувади. Йўл миналардан тозаланмаса, илгарилан кетган пиёдалар техника ёрдамидан маҳрум бўладики, бу алабамиз учун раҳнадир.

Пауль Хирте айтади...

Бу гитлерчи жонининг борича, қўлидан келганича бизга қаршилик кўрсатади. У ўз командирлиги остидаги ротасининг

ярмидан кўпроғи қириб ташлангунча курашди. Фақат шафқатсиз ҳужумимизнинг забардаст зарбаси остида, ҳеч чора қолмагандан кейин, 38 солдати блан таслим бўлди.

— „Мен, — дейди обер-лейтенант Пауль Хирте, — рус-герман фронтида кўл бўлганман ва кўп ҳужумларни кўрганман. Лекин бундақангги даҳшатлисини кўришим — биринчи. Тўпларингиз ёғдирган снарядларгина эмас, уларнинг на'раси ҳам кўп солдатларнинг юрагини ёрди. Менинг ротамдаги бирнеча солдат ақлидан озди“.

Лекин Пауль Хирте бизнинг ҳужумимиз яма учун бундай даҳшатли эканини айтмади. У буни англамайди, чунки биз минг-минглаб совет кишиларининг гуноҳсиз тўкилган қонлари, кек салар, аёллар ва болаларимизнинг дар'е-дар'е оққан ёшлари, вайрон қилинган совет шаҳарлари ва қишлоқлари, совет кишилари бошига солинган аччиқ ва мудҳиш жудоликлар учун, манфур одамхўр гитлерчилардан қасос олиш учун олға интилдик ва кўп меҳнат ҳам оғир курашлардан кейин ниҳоят ла'нати Берлин дарвозасини қоқабошладик...

Берлин остонасида зўр туҳфа

Бу воқиа Берлин этагида, атиги йигирма километр шарқроқда юз берди. Кўкдан кўра яшилга мойил мў'мин кўзлари ва қорамтил нозик қошлари блан ўзбекка у қадар ўхшаб тушмаган Ғанижон оғир ва ҳавfli разведкадан келганда, унинг пок қалби дун'е-дун'е шодликка тўлди. Кўкрагидаги III даражали Шуҳрат ва Қизил Юлдуз орденларини ўйнатиб, юраги бирдан типирчилади:

— Мана, чарчаб келгандирсиз, ҳордигингизни чиқаринг, — деб почтальон старший сержант Ғанижон Аҳмедовга конверт узатди. Муомилада одобли, гапта мулойим Ғанижон, почтальонга ташаккур билдиргач, конвертга кўз югуртирди. Неча-неча дар'ёлар, саҳро ва ўрмонлар, шаҳар ва қишлоқлар, иқлим ва мамлакатлардан ошиб келган у конверт ичидаги мактуб — Андижон области, Ленин райони, Ўзбекистон қишлоқ советидаги „Қаҳрамон“ колхозида хизмат қилучи Мамадали аканинг оиласи номидан ёзилган эди.

Ғанижон авайлаб конвертни йиртди ва ўзига таниш қўл блан ёзилган мактубни ўқийбошлади. Колхозда бухгалтер ёрдамчиси бўлиб ишловчи укаси Тўлқин, колхоз правлениясининг секретари — отасидан, ясла мудир — онасидан, 7-нчи синфда ўқучи синглиси Сан'атхондан ва барча қавм-қариндошлари ҳам колхозчилардан қизғин салом айтган, ма'лум қилади:

„Биз ҳам; орқа томонни мустаҳкамлаб, мамлакатимизга бир миллион тонна отбор ва биринчи сорт пахта берамиз деб ва'да қилдик. Биз топширадиган пахтанинг ҳарбир толаси, ҳарбир чигити — душманга катта зарба, сиз қаҳрамон жангчиларимизга — бизнинг бахт ва ифтихорларимизга эса зўр ёрдамдир. Сизларнинг ғарбга — ла'нат босган Германиянинг қора юраги —

Берлин сари ташлаган ҳарбир қадамингиз бизни меҳнат фронтида жавлон урдиреди.

Қаҳрамон ака, биздан — элингизда қолган ота-онангиз, ака-ука, қавм-қариндош ва ёр-оғайнилариңгиздан ташвиш тортманг. Берлинга қараб ғалаба тигини кўтариб бораётган қуролдош дўстлариңгизга ҳам айтиб қўйингки, уларнинг ҳам оилалари биз каби бадавлат, тўқ ва беками-кўстдир.

Колхозимнинг отчёти тамом бўлди. Ҳарбир колхозчи бир-неча минг сўмлаб пул, кўп газлама, ёғ, дон олди. Ҳозир қўй-ларимиз, сигирларимиз бор. Турмишимиз фаравон, фақат бир нарса етмайди. У ҳам бўлса— сизлар! Гитлерчи газандаларни тезроқ кириб, ла'нати Берлинга ғалаба байроғини тикиб қайтсангиз, оёғингиз тагида қўй-сўйиб, катта тўйлар қиламиз“.

Фанижоннинг Берлин остонасида олган зўр тухфаси шу байт билан тугар эди:

САЛОМНОМА

Мен салом айтай, сабо!
Ул меҳрибон ўғлимга айт.
Кеча-кундуз жангда бўлган
Қаҳрамон ўғлимга айт.

Немис итларни қириб,
Берлинга юриш айлаган
Довюррак, Рустам сифат
Жонажон ўғлимга айт.

Доҳимиз раҳбарлигида
Берлинга байроқни тикиб,
Тинчлатинг оламни буткул,
Новқирон ўғлимга айт.

Э сабо, тинмай юриб,
Айтгил саломимни бориб,
Қайтмасин асло изидан!
Паҳловон ўғлимга айт.

Доимо бизлар дуода,
Ёрдимиз — сизлара.
Ҳамма бору-бурдимиз
Бўлсин фидо, ўғлимга айт.

Берлин кўчаларида

Гитлерчиларнинг Берлин бўсағаларида ва унинг этакларида қурган кетма-кет ва кучли кўрғонлари ҳам совет қўшинларининг шиддатли ҳужумидан чилпора бўлди. Уруш йиллари ва жунлари ортиб борган сари ҳарбир совет жангчиси қалбида

ўсиб борган ғалаба тилаги ҳам вояга етган эди. Шундай етилган тилак блан ғалаба сари толинган совет жангчилари ниҳоят Берлинга ҳам бостириб кирдилар.

Совет қўшинлари Берлинда! Юракларни нақадар қувонч ва ҳаяжонга тўлдиради бу диловор сўзлар! Бугун ҳақ инсоннинг ҳаққоний орзуси юзага чиққан кун! Биз Берлинга кирдик! Асрлар каби узоқ туйилган йиллар мобайнида ҳарбир ҳуррият-парвар инсон қалбида муққаддас орзу бўлиб яшаган ва ҳамон-улғайиб борган ғалаба куни ниҳоят келди!

Биз Берлинга кирдик! Лекин унга етиб келиш ва кириш осон бўлмади. Ҳар қадамда дўзах оловлари ёнди. Ҳар икки томоннинг қайралган ва шайланган ғазаби бир-бирига тўқнаш келди. Мағлуб сиртмоқдан чиқишга, ғолиб эса сиртмоқни яна ҳам маҳкамроқ тортишга интилади. Сиртмоқ бизнинг қўлимизда, ишончли, кучли қўлларда!..

Берлинга кириш осон бўлмади. Ҳар қадамда қаттиқ жанглар бўлди. Аҳоли яшайдиган пунктларнинг қалинлиги ва бирқанча қаватли ғиштин уларнинг кўплиги душман қаршилиги ва мудофаасига қанча кўп ёрдам берса, бизнинг ҳужумимизга шунча кўп раҳна солар эди. Шунинг учун ҳарбир аҳоли пункти учунгина ёмас, ҳарбир қават ҳатто ҳарбир хона учун ҳам даҳшатли жанглар борди.

У тирик эди...

Берлин шаҳар доирасидаги бирнеча қаватли баланд уй учун олиб борилган қаттиқ курашда қаҳрамон совет жангчилари, булар орасида фарғоналик ефрейтор Ғуломжон Каримжонов ҳам ажойиб иш кўрсатди. Бинонинг устки қаватидан отиб турган немис мерганини тўпчиларимиз бирнеча снаряд блан саранжомлагач, ефрейтор Каримжонов бино ертўласидаги пулемёт нуқтасини емиришга кетди.

Бино шаҳар доирасида, Ғуломжон эса унинг ташқарисида. У жанг оловларида устириб ордоқлаган орзусини қондириш учун Берлинга шошилади. Лекин у бу шаҳарга куруқ эмас, бирон жанговар иш блан киришви истайди. У шу ниятда бино остидаги пулемёт нуқтасини емиришга қарор қилди: ер бағирлаб сургалди. Бинога яқинлашган пайтда гитлерчилар бирданига ўққа тутиб қолдилар. Лекин Ғуломжон анойилардан эмас, у бундай ҳолларда нима қилишни билади. Ахир Берлинга бораман деб Сталинграддан қасд қилиб келаётган бир киши ўзининг ўлимга тутиб берармиди қалай! У бундай „машмашалар“нинг кўпини кўрган. У шилқ этиб қалласи блан ерга қапишди. Унинг бу қилиғини кўрган киши ўқ еб ўлди деб ўйлаши мумкин эди. Ғуломжон немисларни алдагани учун қувонса ҳам, лекин ўн кадамча наридаги ариққа етиб ололмагани учун ачинар эди. Агар ўша ариққа етиб олган бўлса, унинг ичи блан сурғалиб кетаверар эди. Мана энди пайт пойлаш керак. Пайт пойлаш эса кутиш, қимр этмай ётиш деган сўз. Аммо..

Берлинга шошиб турган бир кишининг ўзини ўликка солиб қир этмай ётишидек бема'ни нарса ҳам бўладими дун'ёда?

Фуломжон бу оғир ва беҳузур фикрлар дар'ёсидан шунғиб чўкмаган ҳам эдики, душман ўз ўтини уч юз метрча чапга кўчириб қолди. Фуломжонни интизор қилган пайт шу эди. Фурсатни бой бермасдан салчиб турди-да, ариқ ичига кириб олди...

Берлин кўринар эди унинг кўзига...

Ариқда билчиллаб ётган лой-балчиқ эмас, бино остида ажал куқунларини пурқаётган немис пулемёт нуқтасини емириш, сунгра эса тезроқ Берлинга етиш кўринар эди унинг кўзига! У юз — қўли ва кийим — бошлари лойларга беданганига қарамай, узоқ кунлар каби туюлган бирнеча минут дилхунлигига қарамай, бинога етиб олди. Энди ўрнидан туриши, қад ростлаб юриши мумкин, чунки шарққа қараган пулемёт нуқтаси ёндан келган кишига зарар ётказаолмас эди. Шундай бўлса ҳам у пусиб, бикиниб пулемёт нуқтасига яқинлашди ва ичкарига қараб бирин-кетин икки граната ирғитди. Кейин эса, ташлаган гранаталарнинг оқибатини ҳам кутмай, девор ёнида ётган бўш бочкани думалатиб келтириб, тешик оғзини тўсди...

Қора бола

Мен уни Берлинда кўрдим. Инсон тўлқинлари орасида мени ўзига жалб этган нарса — дилбар ватанимнинг қуёшидан нур эмган унинг буғдой рангигина эмас, кўкрагида ярқираб кўринган бир Қизил Юлдуз, III ва II даражали Шуҳрат орденлари, „Сталинград мудофааси учун“ берилган медали ҳам бўлди.

— Қора бола, — дедим ёнига келиб, — ўзбекка ўхшайсизми?

У келишган қоматини ростлаб, қўлини саломга кўтарди ва кейин кулиб туриб:

— Сиз нурини эмган қуёш бизнинг ҳам бошимизда чароғон эди, — деди.

Чароғон қуёш учун ҳарнарсасага тайёр кўринган йигит марогимни беҳад оширди:

— Дуруст, — дедим. — Бу орденлар ҳам қуёш нурида унганларми?

— Албатта, — деди у, ўзига ярашиб тушган бир ғурур блан.

— Ўша қуёшни ки деб жаҳду-жадалга кирибмиз, демак, булар ҳам унинг мевалари...

Истак йўлида

...Ойдин кеча. Теварак жимжит, фақат дар'ёнинг пишиллаган нафасигина сукунатни бузади. Шитирлаган ҳарбир шарпа қулоққа киради. Аммо старший сержант Қурбон Қодировнинг қадамлари шарпасиз ташланади. У бундай қоплон юришини қаёрдан ўрганган? Ё жормайди-ю муаллақ сузадими? Йўқ, жора-

ди. Лекин шундай кезларда ёқлари остига юмшоқ барра боғлаб олади ва қадамларини билиб, оҳиста, шарпасиз ташлайди. Ахир Сталинград жиҳодларида ҳам у шу хил юриши блан неча немисни доғда қолдирган эди!

Старший сержант Қодиров якка ўзи олдинга ташланди. Унинг разведкачи шериклари орқада бир буга панасида уни кузатиб турдилар.

— Камол топ, — деди Қурбон, қайдандир пайдо бўлган бир қора булут парчаси ой юзини тўсганда. У бу қисқа фурсатдан тўла имкони борича фойдаланди. Гоҳ ётиб, гоҳ югуриб, яланг-ликдан ўтиб олди.

Қурбоннинг шериклари, чигиртка чириллашини эшитиб, жадал олға ташландилар. Бу шартли сигнал — „Тайёр!“ деган сўз эди. Қурбон разведканинг ўрнига қараб — ўрмонда қуш овози блан, қишлоқда ит хуриши блан, яланг далада — чигиртка чириллаши блан сигнал берар эди. Разведкачилар етиб келганларида, старший сержант Қодиров ўз ўлжаси — немис қоровулини „тил“ туширган ва, оғзига латта тиқиб, чуқурда босиб ётган эди...

Дар'ёнинг пишиллаган нафаси ҳамон баравж экан, Қурбон „тил“ни келтириб полковник Юрьевга топширди.

Ҳаммаси чароғон қуёш учун

...Берлин штурм қилинганда Қурбон кўкрагидаги Қизил Юлдуз орденининг ёнига I даражали Шухрат ордени ҳам қадалди. У штурм жангларида разведкачи сифатидагина эмас, штурмчи-автоматчи ҳам бўлиб курашди. Берлиннинг Вайсензее районида душмanning қаттиқ мустаҳкамланган қаршилиқ нуқтасини граната блан емириб, уч гитлерчини асир олганда ва Рейхстаг учун бўлган жангларда, шижоат ва маҳорат блан курашиб биринчилар қаторида Рейхстагни эгаллаганда I даражали Шухрат орденига сазовар бўлди...

— Нимайки қилган бўлсам, ҳаммаси чароғон қуёш учун, — буюк истак учун, — дейди старший сержант Қурбон Қодиров.

Тўғри, шу чароғон қуёш учун, унинг олтин нурлари, мўл шарбат мевалари учун, буюк истак учун минглаб шерзодлар азиз жонларини тикиб курашдилар. Душманни Сталинграддан қайтариб, то Берлингача қувиб келдилар ва уни ўз инида узиликесил тор-мор келтириб, муқаддас истакка эришдилар.

— Агар мингта жоним бўлса, ҳаммасини ҳам шу чароғон қуёш учун, ундан нур эмиб яйраган, гуллаган элим — совет Ватаним учун қурбон қиламан деган истагим бор эди, — дейди Қурбон.

Тўғри, шундай истак блан яшаган, курашган шердил, фидокор ўғилли Ватан ҳечвақт дард қолмайди, ҳечвақт енгилмайди!

ОРИФ ЮНУС

Т Е Р А К

Мана ўша парча-парча баргли
Бақагерак, азм туп терак.
Тўрт йил бурун, июнь оқшомида
Шамол блан урганди чапак.
Тагидаги кўкат-адрас кўрпачада
Дустим блан ҳордиқ чиқардим.
Қуйиларди унинг сўзлари,
Очиларди менинг ҳам баҳрим...
Қаршидаги ғуж-ғуж дарахтларнинг
Орқасидан кўтарилди ой.
Кўзгу акси кирди борлиққа,
Табиатга ёйилди чирой.
Дустим блан узоқ ўтирдим
Талай сўзлар кечди орадан.
Ел думоққа хушбўй ҳидларни
Олиб келар эди даладан.
У кун,
Ғарбдан келган ёвуз душман
Қон ичарди, юзи, қўли қон..
Лекин Ватан мард нафас оларди
Кескин эди унда аҳд-паймон.
Яна қайтиб кўралмади бизни
Бақа терак, азм туп терак.
Биз икки дўст юрдик қонли жангда
Босиб дала, ўнгур, чакалак...
Жанглар блан тўрт йил ўтиб кетди
Ёв енгилди! Қайтдик музаффар,
Ғалабадор бизнинг қуролли куч
Ёвузларни қирди сарбасар.
Биз голибмиз! Бойқуш кулар
Ёв қабрининг сағанасида.
Мен соғ қайтдим. Ҳалок булди аммо

Дўстим Данциг бўсоғасида.
Шом асноси эски жойга келдим,
Яна ўша азм туп терак...
Ерда кўкат—адрас кўрпача,
Кўкда ним ой—худди камалак.
Кўз олдимга келди шу ерда
Дўстим блан бўлган маслаҳат.
Жангга кетиш арафасида
Юракдаги мардлик, орзу, дард.
Дўстим товиши қулоғимда ҳали,
Шу тўғрида шивирлар ел ҳам.
Кўз олдимда ҳали
Қўлин пахса қилиб
Сўзлагани унинг, ўша дам.
Ўша онлар, ўша дақиқалар
Ўтиб кетди йиллар сўнгида.
Мен дўстимни унитмайман, унинг
Қиёфаси кўзим ўнгида...

САЙФИИ

ИШНИ УЙЌИСИДА БОС

Ел блан бўрайди баҳорнинг иси,
Бинафша ғунчаси очганда тугун.
Фазода янграйди қушчалар саси,
Коинот ясашиб қилганда ўйин.

Сабзалар тўнида шудринг донаси,
Марварид тугмадек тизилган қатер.
Кулимсаб қарайди лола шонаси,
Кўрдингму, — дегандек, — бу гўзал баҳор.

Илк тонг уйқидан Зинатхон турди,
Оқ юзин силади саҳарги шамол.
Шошилиб ҳовузча лабига юрди.
Бошида ўйнарди чивик мўжнун тол.

Кўкламлар оралаб борарди Зинат,
Чечаклар сафидан бепарво ўтиб, —
Лоладек юзидан кулди табиат,
Эгатлар қувонди оёғин ўпиб.

Шўҳ ариқ лабида турарди мағрур,
Қувончдан белини толганин сезмай.
Кўзида муҳаббат, қалбида — сурур,
Шудгорга боқарди кўзини узмай.

Охирги чигитни этакка солди,
Бошини соч блан боғлади сиқиб.
Завқ била шудгорга қараб йўл олди,
Юзидан терлари оқарди сирқиб.

Меҳнатчан гўзал қиз қиларди ғайрат,
Дер эрди, — бугундан қолмасин ишим.
Негаким эртага энг сўнгги муддат,
Чиройлик чиқмайди элдан қолишим.

Звено бўйича экишни тамом, —
Бажарди жазаллаб бир кун ичида.
„Ишни бос уйқида“, — деганди бобом,
Ҳам дерди, — „Фарқи бор эрта-кечиди“.

Уйига қайтди қиз кўнглида севинч,
Йўл-йўла ютуқлар куйини куйлаб.
Яхши тушлар кўриб, ухлаб турди тинч,
Келаси мўл ҳосил уйини уйлаб.

МУҲАММАДЖОН

М А Й

Сармовадан учган қўшиқни
Қанотида ташийди еллар.
Қўзғол ҳурлик учун, оч инсон,
Йўқ бўлур зулмлар,
Қўзғолур эллар...“

Полиция:— Тарқал! дер қўпол,
Она мағрур турар байроқдор.
Павел бошлиқ келар аламон
Кўзларида алам, ғазаб бор.

Бу намойиш фақат кечаги
Эрк истаган халқ намойиши.
Кечаги май лавҳасидир бу,
Буни эсдан чиқармас киши.

Тошкент бўйлаб учган қўшиқни
Қанотида ташийди еллар
— Омон бўлсин Сталин жонажон!
Жўр бўлишиб куйлашур эллар.

Юраклардан тошади шодлик
Зангор кўкда қуёш чарақлар.
Парад ўтар қизил майдондан,
Ҳилпирайди лола-байроқлар.

Намойишнинг хулосаси шу:
— Халқ тинч яшар ва ижод этар.
Шонимизнинг ҳар кун, ҳар соат,
Жаҳон бўйлаб довруғи кетар.

Бизда байрам, Черчилл жанобда
Ва Маршаллда ўзгача ташвиш.
Бизда байрам, муборак баҳор,
Кундан-кунга гуллайди турмуш.

Ҳуриш доим итларга одат,
Итлар ҳурар ўтади карвон,
Карвонимиз борар шон ортиб,
Коммунизм боғига томон.

Шу боришда этади байрам,
Ҳар биринчи Майни май ойи.
Шу боришда яна гўзалроқ,
Яна нодир бўлур чиройи.

Чет дўқлардан қўрқиш бир кулги,
Ҳар майимиз абадий қолур.
Турмушимиз порлоқ бир қуёш
Кўршапалак не қилаолур.

Тошкент бўйлаб учган қўшиқни
Қанотида ташийди еллар.
— Омон бўлсин Сталин жонажон!
Жўр бўлишиб куйлашур эллар.

Ю. ҲАМДАМ

НАВОИЙ НОМЛИ КОЛХОЗДА

Очерк

„Қизил шарқ“ колхозининг ерлари блан Навоий номли колхознинг ерлари бир-бирига туташиб кетган.

— Мана шу олмазор белги, икки колхознинг ерларини бир-биридан ажратиб туради,— деди райком секретари ўртоқ Ғаниев қўли блан гуллаган қатор олмаларни кўрсатиб.

Биз Навоий номли колхознинг 7-нчи бригадасига келганимизда, одамлар йиғини устидан чиқдик.

Далалар, кўм-кўк далалар. Узоқларга кўз ташласангиз баҳри-дилингиз яна очилади. Ранго-ранг гуллаган мевалар, чигитдек катта бўлиб қолган ўрик шохларидаги довуччалар кўзларни қувнатади. Бу йиғилиш ҳам азим туп ўрик тагида ўтаётган экан.

— Тракторчи Эргаш Мирдодоев бригада механиги Исмоил Шокунусов ўртоқлар 7-нчи бригадада чигит экиш кунларида жуда ғайрат кўрсатдилар. Колхоз правленяси уларни бир қишки пальто ва 3 метр шерсть блан мукофотлашга қарор қилди деб сўзини тугатаркан, колхоз партия ташкилотининг секретари ўртоқ Салмонов Эргаш ва Исмоилнинг қўлини маҳкам сиқди ва уларга мукофотни тақдим этди.

Бирнеча кунлардан буён ухламаётганлиги кўриниб турган Эргаш ва Исмоил йиғилишдаги пахтакорлар олдида яна хизматга тайёрдай турардилар. Кексалар, қизлар, бу азаматларнинг қадди - қоматларига меҳр блан боқардилар. Ахир улар пиширилган ерга мўл ҳосилнинг сара чигитларини экиб бердилар. Улар тинмай чигит экар эканлар, ёнларида азамат колхозчилар парвона бўлдилар.

Йиғилиш тамом бўлди. Кетман кўтарган бригада а'золари яна ўз ерларига ишга тарқалдилар.

Колхоз чойхонаси олдига келганимизда ҳозиргина 4-нчи бригадadan келиб турган колхоз раиси Муслим Пўлатовни учратдик.

— Салом, ҳорманг раис, — деди ўртоқ Фаниев, Муслим Пўлатовга.

Думолоқдан келган, бугдойранг, қора мўйловлари ўсиб икки юзини анча тутиб кетган раис биз блан сўрашди-да:

— Ўзингиз ҳорманг ўртоқ Фаниев, бугун албатта тугатмоқчимиз. Ҳозир сўнгги гектарларга экаётгирмиз — деди раис.

2-нчи МТС директори Тўрахонов, МТС агрономи Охунов ўртоқлар ҳам бугун экиш планини бажараётган бу колхозга экиш сифатини текширгани келган эканлар.

Бугун Навоий номли колхоз экишни кечқурун тугатиш бланоқ 6 та тракторни Юсупов номли колхозга ўтказмоқчимиз, деди биз блан келиб кўришиб суҳбатга қўшилган МТС директори ўртоқ Тўрахонов.

— Жуда соз. Юсупов номли колхоз экишда орқада, мен ўзим ҳам ҳозир шу тарафга ўтмоқчиман. Бугун албатта 6 та тракторни ўтказиб, у колхозда ҳам экишни тезлатмасак, у колхоз райони орқага тортаётир, деди ўртоқ Фаниев.

Мана сўнгги гектарларга чигит экаётган тракторчилар ёнидамиз. Тракторлар орқасидан юриб раис блан чигит экиш сифатини текширдик.

— Қаранг, чигитларимиз ҳам жой-жойга тушаётир. Энди гап мана шу экилган чигитларни парваришлаб ундириб олишда — деди Муслим Пўлатов.

Тракторнинг овозидан раиснинг тракторчи Фанивойга:

— Ҳорманг Фанивой, мана бугун тугатиб берасиз-да, ука, деган сўзлари зўрға эшитиларкан, тракторчи йигит ҳайдаб кетаётган тракторнинг тўғри йулидан кўзини олмасдан раисга:

— Бўлмасачи, Муслим ака, бугун ҳар кунгидан ҳам ёғлироқ ош қилиб берасиз, деб кулиб қўйди ва қорайган бир қўлини трактор ролидан бир секундгагина олиб дўппияни секин кўтариб бошини қашиб қўйди. Тракторчилар ишдан бўшаган вақтларида дам олишлари қалай, деб сўрадик раисдан, у ўнг томондаги тепаликда турган бир уйни кўрсатиб: Ана у уйда дам олишадн, қани юринг бориб кўрақолайлик — деди раис.

Биз трактор ишлаётган жойдан юз қадамча нарига юрдик ва баҳаво бир уйга кирдик. Бунда иш кийимларини кийган икки тракторчи ором олар, ухлар эди, чунки улар кечаси ишлашган.

Кечқурун ҳаво яна булут бўлди. Далалардан қайтаётган одамларнинг кўзи тез-тез осмондаги булутларга тушарди. Улар ёмғур яна кўп ёғиб кетадими, ер қатқолоқ бўлиб қоладими, агар кўп ёмғур ёғиб қолса, чигитлар чириб, қайтадан экишга тўғри келадими, деб хаёл блан уйларига кайтардилар.

Шу кечаси ёмғур ёғиб ўтди.

Юзцентнерчи звено бошлиғи Фафуржон жуда барвақт уйфонди. Кечаси ёмғур гарчанд кўп ёлмаган бўлса ҳам Фафуржоннинг ичига ёққандай бўлди. Эрталаб булутлар тарқашиб ҳаво очилиб кетди. Дарахт баргларига қўниб қолган ёмғур томчилари тиниқ барглар устида кўзга марварид доналаридек кўринарди.

Лолақизғолдоқлар том бошларида, эгатларнинг четларида тўда-тўда очилиб қип-қизил бўлиб туриптилар, кўм-кўк майсаларнинг силкивишлари кишига алла қандай бир яхши ҳис бағишлайди. Колхоз меҳнат тонги блан уйғонди. Ана бричка аравага икки бочка керосин ортиб аравакаш йигит колхознинг Дамачи чўлидаги ерларига йўл олди. Отбоқар Тиллавоё ака эса отларни 4-5 тадан отхона яқинидаги тез оқар ариққа олиб бориб суғориб келаётир. Хўкузларга қаравчи Раҳим терт қилиб бераётир. Кечаси блан ухламаган Расул эса сигирларни боқиб блан хурсанд. У сариқ сигирнинг олдига терт олиб келиб қўйганида, унинг ёнидаги қора сигир кўзларини Раҳимга тикарди.

Колхоз кеча экишни тугатганлиги ҳақида колхозчилар орасида овоза кетди. Ҳамма хурсанд эди, ҳатто дастлаб экилган гектарларда чигит юз кўрсатди.

Колхоз бирнеча йиллардан буён қанд лавлаги экар эди. Бу йил улар 220 гектар ерга пахта экдилар.

— Ўтган йили, Ўзбекистон пахтакорлари давлат олдида қарздор бўлиб қолдилар. Биз ҳам уларнинг уятларига шерикмиз.

Бу йил улар блан биз ҳам мўл ҳосил олайлик, давлатимиз олдида юзимиз ёриғ бўлсин, деб пахта эдик, дейди Муслим Пулатов.

Колхозда янги типда қурилган бинолар куп. 600 киши сифадиган катта клуб ёнида колхоз идораси, идора олдида кичкина боқчада Ленин — Сталиннинг ҳайкали. Идорага кираберишдаги эшик тепасида улуғ Алишер Навоийнинг катта портрети. „Навоий номли колхоз идораси“ деб ёзилган чиройли вивиска эшик тепасига осиб қўйилган. Идора ичига киришингиз блан қатор хона-хоналардан бирида колхоз секретари Матлуба Абдураҳмонова ўлтиради. У ўрта бўйли, табассумли, қора кўзли қиз. Матлуба европача кийинган. У алланималарнидир ёзар, гоҳ-гоҳ олдида турган чўтга қўлларини ташлаб кўяр, ҳисоблаб яна қоғозга ёзар эди.

Матлуба шу қишлоқда ўсди, шу қишлоқда тарбияланди. Қишлоқ мактабининг 10-нчи синфини битирди. Уни ҳеч қўйишмасдан:

— Сен ўзимизнинг қўлимизда катта бўлдинг. Колхознинг ёзув-чизув ишларини олиб бориш учун билимдон қиз керак. Ишлаб бермасанг бўлмайди, деб секретарь қилиб қўйишди. Айтганча унинг отаси республикада хизмат кўрсатган ўқитучи Абдураҳмон Олимов, колхоз мактабини ташкил қилган, қишлоқ болаларининг билим олишлари учун жонбозлик кўрсатган одам.

Колхоз идорасидан 20 қадамча нарида 10 йиллик мактаб биноси бор. Қишлоқ мактабининг ишлари блан ҳам танишдик. Мактабнинг директори Ҳожимурод Тошмуҳамедов шу қиш-

лоқда ўсган, ўқиган, институтни шахарда битирган. Жуда зийрак одам. У ҳақиқий қишлоқ интеллигенти.

Мактаб биноси олдига боришимиз блан бўйнига қизил галстук таққан ўқучилар, кўкракларига комсомол значоги кўри-ниб турган ўспирин қиз-йигитлар, сизни кутиб оладилар. Пионерлар салом, деб честь бериб ўтсалар, вояга етиб қолган 10-нчи синф болалари сиз блан саломлашиб қўл бериб кўришадилар.

Мактаб биноси ичига кирамиз. Кираберишдаги кенг коридорларда фото газеталар, ҳархил шиорлар, мактаб деворий газетасининг чиққан қатор сонлари осиб қўйилган. Ёнингиздан ўтиб, ёки синфга кириб кетаётган болалар одоб блан қадам ташлардилар. 10-нчи синф ўқучиларининг дарси тугаган экан, мактаб директори ўртоқ Тошмухамедов блан уларнинг ҳузурда бўлиб мусоҳаба ўтказдик. Уларнинг қўлларида „Қизил Ўзбекистон“ газетасининг сўнгги бир сони. Бу сон улуғ Алишер Навоийга бағишланган саҳифасида улуғ шоирнинг расмини, унинг ғазалларидан парчалар ва катта мақола босган. Болалар шу ғазалларни ёдлаш блан машғул эканлар. 10-нчи синфда 14 та бола ўқийди. Булар бу йил қишлоқ мактабида учинчи бор випуска қилинадилар. Уларнинг адабиёт дафтарларини кўздан кечирамиз. „Алишер Навоий Астробод сургунида“ деган сарлавҳа остида шоирнинг Астрободга сургуни қилинганлиги ҳақида адабиёт ўқитучиси ўртоқ Раҳмоновнинг лекциясидан ёзилган тезис. 10-нчи синф болалари улуғ шоирнинг юбилейига чиндан тайёргарлик кўраётирлар. Ҳожимурод ака: ўқучиларимиз Навоийнинг асарларини ёддан билиб олаётирлар, деди-да:

— Қани Ҳалилжон „Фарҳод ва Ширин“дан ёдлаган сатрларингизни ўқиб беринг,— деди. Ҳамма жим, кўк кўзли, юзига, йигит бўлиб қолганидан бўлса керак „ҳусни бузар“ тошкан, ёқимтой Мажид Ҳалилов ўрнидан туради. Унинг кўксига Ленин комсомоли значоги кулиб турибди. У Фарҳоднинг Ширинга ёзган ше'рий мактубидан парча ўқир экан, завқ блан эшитдик.

10-нчи синф болалари жуда яхши ташаббус бошлабдилар. Улар Навоий юбилейи муносабати блан колхознинг бригадаларида шоирнинг ҳаёти ва ижоди блан колхозчиларни таништирар, уларга кичик-кичик ғазалларини ўқиб берадилар. Яқинда мактабнинг ўқучилари колхознинг бир гуруҳ а'золари блан Ҳамза номли театрда Алишер Навоий постановкасини кўрдилар.

Бу асар менда сра унутилмас таассурот қолдирди. Айниқса Гули ролини ўйнаган халқ артисткаси Сора Эшонтураеванинг ёқимли сўзлари қулоғим остидан кетмайди, дейди, синф бошлиғи Қутбой Маҳкамова. Шу 10-нчи синф ўқучиси Маҳмаджон Султонов Навоийнинг расмини чиройли қилиб ишлаётир. Улар юбилейга мактаб деворий газетасидан ташқари 10-нчи синфнинг деворий газетасини чиқармоқдалар.

Колхоз қишлоғида улуғ Алишернинг газаллари жарағатли эшитилиб туради. Мактабда кечаси соат 10-11-гача электр нурлари чароғон ёнади, ўқучи-ўқитучилар кечқурунлари „рекорд“ радиоприемнигида Ўзбекистон радио комитетининг Навоийга бағишланган музикали эшиттиришини тингламоқдалар.

Қишлоқ мактаби ёш авлодни тарбиялашда ҳақиқий билим марказига айланди. Ҳозир шу мактабни битириб чиққан бир қанча болалар Тошкент олий ўқув юртларида профессорлардан, билимдон муаллимлардан лекциялар тингламоқдалар. Улар фан чўққиларига кўтариларкан, ота-оналари:

— Болаларимиз, бу ўқиш-ўқитишлар фақат сизларга муяссар бўлди. Бизлар чор даврида алифни таёқ деярмасдик ҳам, дейдилар, совет ҳукуматидан миннатдор бўладилар.

Қишлоққа яна кўз ташласангиз кўларингиз қувнайди. Мактабдан нарироқда колхоз чойхонаси, чойхона ҳам маданият ўчоғига айланган.

Колхознинг биринчи тузучиларидан бўлган Турди ота ҳозир 55 ёшга кирди. У колхозда баобрў одам. Турди отанинг ўзи ҳам гапга чечан. Чунки Октябрьдан олдинги жабри-жафо, алам-уқубат унинг тилларини бурро қилиб юборган. У ҳозир ўз ҳаётидан гапираркан, чоллар каби ўтмишини эсига олади. Шундай ҳикоя қилади:

— Ўғлим, Навоий номли бу колхозимизнинг тузилиш тарихини эшитсангиз — эшитгудек. Қулоқлар 1930 йилда колхоз тузилишига қарши бош кўтариб қанча активларни безовта қилганлар. Мана пешонамдаги пичоқ санчилган ўривларни қаранг, бу ҳам ўша жанжаллардан нишона. Бир гуруҳ қулоқ болалари мендай бирнеча активларнинг жонига чанг солмоқчи ҳам бўлганлар. Йўқ, у аблаҳларнинг фикри рўёбга чиқмади. Еруғ кунлар бизнинг йўлимизни ёритдилар.

Илгари бу қишлоғимизни Чала деб атаар эдилар. Ҳақиқатда ҳам ҳамма иш чала эди. Деҳқонлар оқ уйда ўтирсин, ўху, унда бойлар ўзларини томдан ташлар эдилар. Меҳнаткашлар унда қора кулбаларда, „ҳа, яшайсанми“, „яшайми“ деб ўтар эдилар. Мен бошқани гапириб ўлтирмайман. Ўзимнинг ҳаётимни олиб қўяқоламан. Ҳақиқий яшаганим колхозга кириб билак кучим блан меҳнат қилиб яшаганим бўлди. Ҳозир болалар ҳам тўқ, уйимда сигирим ҳам бор, доним бор, азамат болаларим ҳам бор.

Болаларим: „ота, энди сиз ишламай қўяқолсангиз ҳам бўлади“ деб кўйишмайди. „Э кўяберсаларингчи, биз меҳнат блан ўсганмиз. Меҳнат блан куйманмасак бўлмайди“, деб уларга тасалли бераман. Барака топсин бизнинг раисимиз Муслим Пўлатов шу кўпчилик хўжаликни жуда уюшқоқлик блан идора қилиб келаётир. Кўпчиликка бош бўлиш ҳам ҳазил гап эмас. Бирини ота, бирини ука, бирини сингил деб ишлаб келаётир. Илми яхши кўрадиган бола. Кеча эшитдим, колхоз правлениясида масала кўйиб, энди қишлоқ мактабимизга янги бина қуриб берайлик, ахир колхозчиларнинг болалари ўқиб, одам бўлиб чиқаяптиларку делти. Жуда хурсанд бўлдим.

Ўзим ҳозир галла бригадасининг бошлиғиман. Ҳосилимиз райондаги колхозларнинг ҳосилидан қолишмайди, деди.

Турди ота Турсунбоев, Хатам Ҳусанхўжаев каби чоллар Навоий номли колхозни тузиб шу колхозда янги меҳнат, одамларни етиштириб отахон бўлиб қолган одамлар. Шундай азамат отахонлар янги совет қишлоғини яратишда жонбозлик кўрсатдилар.

Кечқурунлари қишлоқ электр нурлари блан яна гўзал кўринади. Меҳнатдан қайтиб колхозлар чойхонада радио приемник эштадилар. Қўллар приемникнинг бир винтини шундай бураши блан тўғри Маскавни тинглайдилар. Уларга агитаторлар кундалик газеталардан янгиликлар ўқиб бериб турадилар.

Навоий номли колхоз бу йил яна мўл ҳосил учун астойдил бел боғлаган. Улар бу йил пахта блан баробар 215 гектар ерга сабзавот экиб ўстирадилар. Тоғ этакларида колхознинг 1000 га яқин қўйлари, қўзилаб ўсаётир. Қорамол, туя, эчки, товуқ ва ҳатто 14 та семиз чўчқа ҳам бор. Бу колхоз бирнеча йилдан буён Тошкент шаҳар аҳолисини сабзавот блан таъминлаб келади. Шаҳарда колхознинг савдо дўконлари бор. Қатор-қатор аравалар колхознинг биринчи маҳсулотини апрель бошидан бошлаб дўконларга ташимокдалар. Пиёз, редиска чиқди, яқинда бодринглар пишиб дўконга келади.

— Биз бу йил пахта ҳам экамиз дейишимиз бланок, одамларимиз жуда хурсанд бўлдилар. Ахир Ўзбекистон пахтаси блан дунёга танилган. Икки йил планини бажараолмай орденли ўлкамиз уятда қолди. Биз ҳам пахтакорларга ҳамдамлашайлик. Колхозчилар сабзавот блан танилган бўлсак пахта блан ҳам танилайлик дейишади, деб гапиради колхоз раиси Муслим Пўлатов.

Навоий номли колхоз чигитларни экиб бўлди. Чигитлар кўзларни қувнатиб униб чиқабошлади. Улар энди ёз бўйи сабзавот блан баробар пахтага ҳам парвариш қиладилар.

Улуғ Алишернинг 500 йиллиги юбилеи кунларида Навоий номли колхознинг а'золари шоирнинг ярим асрлик тўйини янги меҳнат намуналари блан қутлайдилар.

Биз яқинда колхозимиз боқчаларининг бири ўртасига Навоийнинг ҳайкалини ўрнатмоқчимиз. Агар шоирнинг ҳайкалини олтиндан ясатиб ўрнатамиз десак ҳам қурбимиз етади. Чунки биз совет замонасининг меҳнат блан миллионер бўлган колхозларидан биримиз, дейди раис Муслим Пўлатов.

Тошкент, Қишлоқ райони, Эркин қишлоғи, 1948 йил, апрель.

М. ШАЙХЗОДА

НАВОЙНИНГ ЛИРИК ҚАҲРАМОНИ ҲАҚИДА

Ўзбек адабиётининг гениал шоири бўлмиш Алишер Навоий, зўр иқтидорли эпик дostonнавис бўлиш блан бир қаторда, мисилсиз даражада нозик ва нафис лирик куйчидир ҳам. Унинг лирик мероси ўзининг ҳажми э'тибори блан машҳур „Хамса“ дан қолишмайди, фикр ва туйғулар жиҳатидан бўлса, айтиш мумкинки, бу лирик бадиаларда шоир, киши руҳининг хилма-хил нидоларини фисункор торларда чалиб бераолгандир: гарчи бу торлар гоҳо жўшқун ва гоҳо нолакор; ба'зан шўх ва ба'зан дардли бўлганлар.

Ўз замонасининг бўронли ва сержанжал даврида яшаган, теурий феодал салтанатларининг маданий гуллаш чоғларини кўрган, шу блан бирга сур'ат-ила инқирозга қараб юмалаб кетаётган тахтлар ёнида турган; саройларнинг ҳашаматли даб-дабаларига шу блан бирга кулбаларнинг аянч сафолатига гувоҳ бўлган Навоий ҳоссос бир барометрдай жамиятдаги пешқадам гуруҳларнинг қайғу, андиша, умид ва хаёлларини ўлмас байтларда нақш этгандир. Феодал ва деҳқонлар ҳамда шаҳар косиблари ўртасидаги қонли курашлар, салтанат хонадонининг а'золари ўртасидаги ўзаро низолар, феодалларнинг сепаратик (марказий ҳукуматдан ажралиш) тенденциялари, сиёсий иҳтиросларнинг қизиб кетиб халққа бераётган азоб ва уқубатлари XV асрнинг иккинчи ярмида истар Мовароуннаҳр ва истар Хуросон давлатларини характерлайдиган вазиятнинг асосий чизиқларини ташкил этар эдилар.

Бутун бу мураккаб шароитда ижод қилган Навоий, албатта замонасининг ўткур мас'ала ва муаммолари блан яшаган. Чунки, „Жамиятда яшаб туриб, жамиятдан озод юриш мумкин эмас“¹. Жамият, халқ, давлат, салтанат, турли ижтимоий гуруҳлар, киши ва унинг қадри ҳақида Навоий, „Хамса“нинг ўлмас дostonларида ажойиб, тараққийпарвар фикрларни баён қилди. Чунки шоирдаги чуқур гуманистик қарашлар лириканинг специ-

¹ Ленин — асарлари, VIII жилд, 389 бет.

фик қонун ва қоидаларига яраша унинг лирик асарларида ҳам акс этгандир. Навоий лирикасининг шоҳона обидаси машҳур „Ҳазоимул-мао’ни“ ёхуд „Чордевон“дир. Лекин шоирнинг лирик мероси шу блан чекланмайди. Унинг олти минг байтлик форсий девонидан бошқа „Хамса“ даги ҳар бир дostonга ва „Лисонут-тайр“га киритилган лирик парчалар ҳам шоирнинг ўз суб’ектив кечирмаларини ифода қилучи бадий ҳужжатлардир. Булар одатда дostonдаги ҳар бобнинг бошида (лирик кириш) ва охирида (лирик хотима) келтирилади. Бундан бошқа „Вақфия“, „Мушоот“, „Махбубул-қулуб“ каби прозаик асарларда ҳам бир қанча гўзал лирик дурдоналар: рубоилар, қит’алар, маснавий, назм, дардлар ва мисра’лар сочилгандирки, буларнинг ўзини тўплаб текшириш алоҳида мароқ ва аҳамиятга эгадир.

Лекин XV асрнинг лирик энциклопедияси, ҳеч шубҳасизки „Чордевон“дир. 47 минг мисра’га яқин бир куллийетни ўзига жам’ қилган бу китоб киши руҳининг энг турма-тур ҳолатларини ўз ичига олади. Бу ерда сиз: севгидан завқланиш, ҳижроннинг дарди, ҳаёт лаззати, пушаймонлик, олийжаноб инсоний гурур, жўшқунлик, соқит тушуниш ва тафаккур, руҳий ғалаён, таваккал ва и’тиқод, бадбин нолалар, жур’атли тилаклар, сирли туйғуларнинг нафосати, замонидан шикоят, васл умиди, инкор ва шубҳа, ёмонликдан хафаланиш, камтарлик, сўфиёна майллар, юртга муҳаббат, тасалли, илмга ва камолатга ихлос, зуҳд, тақво ва риё устидан заҳарханда, киши ҳақида ғамхўрлик ва бошқа бошқаларни ўқийсиз. Албатта юқорида мазкур ҳолатлар ўртасида қарама қаршилиқ кўп. Зотан бир ўмрни акс этдирган бу китоб сермазмун бир ҳаёт кечирган ва даврнинг қарама-қаршилиқларига дучор бўлган буюк шахснинг кўзгусидир. Аммо бу, бир-бирига зид бўлган ҳолатлар турли ваз’ият, турли кайфиятларда баён қилинишига қарамай, ягона бир ғоя атрофида марказлашадикки, у ҳам бўлса олийжаноб бир виждоннинг инсоний бахт талаб орзу ва истакларидан иборатдир.

Навоийнинг улуғ забардаст шоир бўлганлиги асрларнинг синоғидан ўтиб келган бир ҳақиқатдир. Лекин унинг ше’рият осмонида қанчалиқ баланд бир юлдуз бўлганини даврнинг пешқадам кишилари ҳам э’тироф этар эдилар. Бу фақат — Навоий ижодиётининг ўз даври учун актив ижтимоий бир фактор бўлганлигини яна бир мартаба исботлайди. Унинг лирикасидаги тарбиявий, ахлоқий принциплар бундай жиддий баҳоларнинг берилишига боис бўлган, албатта. Навоий замондошларидан унлаб тарихчи олим ва адиблар буюқ шоирнинг бадий иқтидорига тан берганлар. Булардан кўпи, Навоийнинг ҳиммат ва ёрдами блан яшаган ва ижод қилган кишилар эди. Аммо, икки замондош Навоийга тамоман бетараф ва холис ҳарактеристика бериб ўтган. Булардан бири Алишернинг каттароқ замондоши — Абдураҳмон Жомий иккинчиси эса — кичикроқ асрдоши Заҳириддин Бобирдир.

Ше’рнинг жуда нозик заршиноси бўлган классик форс —

тожик шоири Жомий бизнинг буюк шоирга шундай тавсифнома беради:

„Агарчи вайро биҳасаб-қуввати-таби'ат ва вус'ати-қобилият, ҳар ду нав' ше'ри-туркий ва форсий биштараст, аммо майлтаб'аш батуркий биштараст. Ғазалиёт баон забон аз даҳ ҳазор зиёдад хоҳад кард ва масновӣётки, дар муқобилаи Хамсаи — Низомий виқу'ёфта, баси ҳазор байт наздик ва ҳамоноки баонзабон биштар аз вай ва беҳ аз вай каси ше'р нагуфта аст ва гавҳари-назм насуфта“¹

Гарчи унинг табидаги қувват ва қобилиятидаги кенглик туркий ва форсий ше'рларда, я'ни ҳар икки тилда зӯр бўлса ҳам, унинг туркий тилда майли кўпроқдир. Бу тилдаги ғазаллари ўн мингдан зиёда бўлур ва Низомий Хамсасига жавобон яратган маснавийлари минг байтга² яқиндир. Уша тилда ундан кўп ва ундан яхшироқ ҳеч ким ше'р айтган ва назм гавҳарларини тизган эмас.

Иккинчи замондош Заҳириддин Бобир эса шундай дейди: „Алишербек назирӣ йўқ киши эрди, туркий тил била то ше'р айтибтурлар, ҳечким анча кўб ва хўб айтқон эмас“³.

Бу ҳар иккала асрдошнинг баҳосида, деярлик ҳарфма-ҳарф муштараф нуқта Навоӣи ше'рида сифат ва соннинг юксак мавқияда турганини э'тироф этишдан иборатдир.

„Чордевор“ темаси, ҳозиргача илмий равишда текширилмаган катта темадир. Биз бу ерда бундай вазифани тўла қомати блан қўйишга жур'ат қилаолмаймиз. Бизнинг бевосита вазифамиз Навоӣининг биринчи девони бўлмиш „Ғароибус-сиғар“ (кичикликнинг ғалатиликлари) бўйича шоирнинг лирик қаҳрамонига хос бўлган сифатларни аниқлашдир. Ма'лумки, „Чордевор“ тўртта алоҳида девондан иборатдир. Булар, бизга манзур-бахс бўлмиш биринчи девондан бошқа „Наводируш-шабоб“, (ёшликнинг камёб нарсалари), „Бадойиул-васат“ (ўрта яшарликнинг бади'алари) ва „Фавоидул-кибар“ (кексаликнинг фойдалари) дан иборатдир. Бу сарлавҳаларда, биринчи қарашда ҳар девоннинг ёзилган даврига (болалик, ёшлик, ўрта яшарлик ва қаррили) оид автор томонидан очиқдан-очиқ кўрсатма бордай туйилади. Лекин, „Чордевор“даги ше'рларнинг мазмуни ва бадиий хусусиятлари блан танишган ҳар кишига бу тақсимотнинг шартли, яна тўғриси символик бир моҳиятда бўлгани аён бўлади. Чунки китобдаги сўнги девон блан биринчи девон ўртасида яққол фарқлар, бирор даврни иккинчи даврдан ажратадиган фикрий ва стилистик айирмаларни кўрмаймиз. Бизда шундай тасаввур қоладики, шоир бутун умри бўйича ёзган лирик ше'рларини „тадвин“ қилаётганида (деворлаштирганида) киши умри тўрт даврга ва таби'атнинг йили тўрт

¹ Жомий — „Баҳористон“. Пединстигит кутубхонаси, инв. 108—109 бетлар.

² Абдурахмон Жомий „Баҳористон“ни ёзаётганида Навоӣи ҳам „Чордевор“ ва „Хамса“нинг кун қисмини битирган эмас эди.

³ „Бобирнома“ Қозоя, 213 бет.

мавсимга бўлинганидай уз лирик куллиётини ҳам турт қисмига тақсимлагандир. Зотан ҳар турт тала девон озгина бир фарқ блан, тамоман баробар (ўнбир минг мисрадан сал ошиқ ё кам) бўлишлиги ҳам шу да'вомизга қувват беради. Чунки ше'рий таб'нинг балоғатга етган (35—45 ёшлар ўртасида) даврида ҳам, қаррилик (45-60) даврида ҳам шоир айни миқдорда ше'рлар ёзгандир ёки ўсмирлик чоғида ёзган ше'рлари ҳам кейинги даврда ёзган ше'рларига сон ва сифат жиҳатидан баробар эди, деб ўйлаш амри-маҳол бўлса керак. Демак ба'зи бир дебочаларда „Ғароибус-сиғар“ — 27-30 ёшлар ўртасида: „Наводирул-шабоб“ — 25-35 ларда, „Бадойиул-шабоб“ — 35 45 ларда ва „Ғавоидул-кибор“ — 45-60 ларда ёзилган ше'рларни ўз ичига олади деган кўрсатмаларга жиддий бир ма'хаз деб қараб бўлмайди. „Чордеван“нинг ба'зи нусхаларидаги дебочада учраган шу тақсимот кейинги котибларнинг кўшимчаси бўлса керак. Бўлмаса „Ғароибус-сиғар“даги бир ғазалнинг қуйидаги матлаини қандай изоҳлаш керак:

Кечти умрим нақли ғафлат бирла нодонликда, ҳайф!
Колғони сарф ўлди андуҳу пушаймонликда, ҳайф!

Шоир, умрининг ғафлат ва нодонликда ўтганлигидан нолийди. Агар мазкур дебочадаги кўрсатмага ишонилса, бу ше'р 8 блан 10 ёшлар ўртасида ёзилмоғи керак эди. Ҳолбуки, бу ерда очиқдан-очиқ қариганини этироф этади. „Ғароибус-сиғар“нинг бошқа бир ғазалида, яна аниқроқ бир кўрсатма бор. Шоир ўзи-ўзига хитобан шундай дейди:

Ёшинг эллик бўлди, юз қўйгил фано тупроғига,
Ким шабоб айёми айши беадоблиғ чоғи бас.

Бу иқдорлардан кўринадики, „Ғароибус-сиғар“ да Навоий умрининг ма'лум бир даврида (йигитлик чоғида) ёзилган ше'рларини эмас, балки турли чоғларда ёзилган ше'рларини тўплангандир. Бинобарин „Ғароибус сиғар“га берилаётган характеристика бошқа девонларга ҳам тўла тадбиқ қилиниши мумкин. Бизнинг „Ғароиб“ ҳақидаги мулоҳазаларимиз, айни ҳақ блан „Чордеван“нинг бошқа девонлари хусусида ҳам айтилиши мумкин.

Умуман „Чордеван“да бўлганидай „Ғароиб“да ҳам лирик қаҳрамон Навоийнинг ўзидир. Бу — мураккаб бир замонда яшаган, тушунучи, ўйлашчан, ҳассос ва олийжаноб бир шахснинг бой, сероҳанг, рангба-ранг, сермазмун, соф ма'навий, ботиний дун'ёсини ўзида гавдалантирган бир қаҳрамондир. Бу сезгучи, дун'ё, жамият ва халқни ўйловчи бир инсондир. Унинг асосий фожиаси — олийжаноб шоир блан қўпол ва ноинсоф одатлар, қоидалар, тушунчалар ўртасидаги қарама-қаршиликдан келиб чиқади.

Нега даҳр оё вафо аҳлининг истар ўлмагин?
Оҳ ким, ўлгумдурур ҳал бўлмайин бу мушкким!

деб шикоят қилган шоир, феодализм шароитида, инсоннинг қадри ва башарий хислатлари беаёв топталган, янчилган ва чайналган пайтда, ҳақиқий ишқ аҳлининг вафокор кишиларининг даҳр (замона) зулмида маҳв бўлишларидан чуқур ма'юсланади. Ба'зан у замонадан шу қадар хафа бўладики, ўзини бир четга олиб чиқмоқчи бўлади.

Замон эли гар урушсунлар ва ярашсунлар,
Ки на урушум алар бирла бор ва на ярашим

Чунки шоир буюк ихлос блан севган кишиларда ҳам садоқат ўрнига хиёнат, вафо ўрнига жафо топади:

Анча йиғлатди жафодин дўстдур деб севганим,
Ким кулар аҳволима ҳар қайда кўрсам душманам

Замон ва замондошларнинг жабру жафосига қарши ўлароқ лирик қаҳрамон символик тасалли сифатида май образини, овунадиган макон деб „кулбай-хуммор“ (майхона) ни қўяди:

Эй Навоий, ҳам замондин, ҳам замона аҳлидин —
Ҳар замон ғам етса юзлан кулбай-хумморға.

Шоир, зўр бир қайғу блан ўзининг у даврдаги кайфиятларини шу аламли мисра'га қўяди:

Хотирим ҳам давр, ҳам давр аҳлидин озурдадур.

Бу ваз'иятда у баъзан чуқур изтиробга тушади ва қафасда талпинган қушдай заминдан ва замондан қочиб кетгуси келади:

Парим бўлса учуб қочсам улусдин то қанотим бор,
Қанотим куйса учмоқдин, югурсам то ҳаётим бор,
...Чекиб ағ'ёрдин юз жавр, тортиб ёрдин минг ғам,
Не ўзга хаяқдин ибрат, не ўзимдин уётим бор.

Аммо бу изтироб ва андишалар халққа ва юртга бўлган севги ва меҳрнинг бир ифодасидир. Чунки юртни обод, халқни бахтиёр кўрмаган (ва у даврда кўриши амри-маҳол бўлган) Навоий ҳақиқий, асосий бир нажот йўли топмайди ва топалмайди. Аммо бу лирик қаҳрамон она тупроқнинг, бу тупроқда меҳнат ва жафо тортган аҳолининг дўсти, мухлиси ва ғамхўридир. Албатта шоирдаги ватан тушунчаси биз онглаган ма'нода бирлашган бир миллатнинг юрти эмас, балки кўпроқ шоир туғилган ва яшаган ўлка, биртож остида идора қилинган мулк тасаввуридан иборатдир. У ҳатто, Хуросон салтанатининг йироқ вилоятларига борганида ҳам ўзини „ғурбат“да ҳис этади. Бунга сабаб, у даврда бу мамлакатнинг бир бутун кул ташкил этмагани, алоқа ва нақлиёт воситаларининг ибтидоийлиги ва ягона бир иқтисодий, миллий, маданиятлар блан боғланмаган турли қавм, қабила, тоифаларнинг бу салтанатга

МАЖНУН биёбонда.
(1824 йил Фарғона қул'ёзмасидан)

сочилиб кетганлиги эди. Ҳарҳолда ватан тушунчаси Навоий учун азиз ва табаррук бир тушунчадирки, бу традицион муҳаббат ва сиёсий-тарихий ғоялар блан боғлиқдир. Ҳиротдан узоқ юрган маҳалида (Машҳад ёки Астробод даврида бўлса керак) ёзган бир рубоиси бу хусусда жуда характерликдир:

Ўлсам ясаманг бунда мозоримни менинг,
Юклар элитинг жисми-фироғимни менинг,
Ўтру чиқариб аҳли диёримни менинг,
Кўйида қўйинг тани — низоримни менинг.

„Ғароиб“га киритилган машҳур рубои ҳам Навоий назарида „Ватан“ ва „ғурбат“ мавҳумларнинг қанчалик қарама-қаршилиқ образлар ташкил этганини кўрсатади:

Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш,
Олтун қафас ичра гар қизилгул бутса,
Булбулга тикондек ошён бўлмас эмиш.

Бу рубойидаги фикрнинг яна бир характерик томони шундаки, шоир бу ерда Ватанни „жаннат“ ёки „боғи эрам“ ёхуд „обод“ элитарлари блан безамасдан уни майли тиканзор бўлса ҳам бизда азиздир, дейдики, бунда катта бир ҳақиқат парчаси бор. Демак у ватандаги вазиятни идеаллаштирмайди, уни бори-рича (тиканзор) қабул қилади ва ғурбатдаги (қафас ичидаги) гулдан афзал кўради!

У, ватанни севади, унга мафтун ва мухлисдир. Аммо бу диёрдаги машаққат ва заҳматларни, олийжаноблар ўрнига нокаслар ва бевафоларнинг иззат ва обру қозонганларини кўради.

Замона ўқ каби тузларни синдируб ё‘дек,
Аларки, эгри турар шаҳга муҳтарам қиладур.

Бу байтдан Навоийни, умуман шаҳларга ва салтанат-монархия системасига қарши эди, деб тушуниш ярамайди. Уни Бойқарога душман эди деб айталмаймиз. Аксинча „Ғариб“нинг ўзида шоирнинг Султон блан яқин дўстлиги ҳақида очиқ ва бевосита э‘тирофлар ва балки фахриялар бор:

Қрон қилдинг, Навоий назмароқим, илтифот этмас,
Сўзингдин ўзга сўзга Хисрави Соҳиб-қрон ҳарғиз.

Бу „хисрави Соҳиб-қрон“дан муддао Султон Хусайн Бойқародир. Чунки, унинг унвони (амир Темурдан кейин) „Соҳиб-қрон“ эди. Навоий, Бойқарога ихтиромини бошқа бир ғазалида яна ҳам очиқ ифодалайди. У, бир бевафо ёрдан аразлаб шундай дейди:

Сен Навоийга вафо айламасанг, бор ўлсин—
Шаҳ Абулғозии-бин-Бойқаро, эй қаро кўз.

Модомики, шоирнинг Султон Хусайнга муносабати шунча аён экан, у ҳолда „Аларки, эгри турур шаҳга муҳтарам“ деб кўрганимиз юқоридаги шикоятни қандай тушиниш керак? Аввало шуки, бу ғазалнинг („Ғароиб“даги бошқа кўпчилик шеърлардай) қачон ёзилганлигини муайян қилиш ҳозирча мумкин эмас. Иккинчидан, Навоий ўз умрида Ҳиротда уч ҳукмдорга замондош бўлган: Абулқосим Бобир, Абу Саид ва Султон Хусайн. Бинобарин бу таънининг юқоридаги ҳукмдорлардан қайси бири адресига айтилганини қатъийлаш амри маҳолдир. Бу саволга энг тўғри жавоб, фикримизча шундай бўлиши керак: шоирнинг лирик қаҳрамони (яъни шоирнинг ўзи) у на ёки бу ҳукмдорга қандай муносабатда бўлмасин, унинг синфий ва ижтимоий мавқеи қандай бўлмасин, модомики, у буюк сан’аткор экан, демак у хоҳ-но хоҳ воқеаликнинг юзини жамиятдаги ваз’иятнинг реалъ томонларини очиб ташлаши, ёки ин’икос этдириши керак. Катта сан’аткор, ўзининг сиёсий қарашларига хилоф ўлароқ, ўз бадий туйғуси билан ҳақиқатни, борликнинг маълум томонларини акс этдиришга мажбур бўлади. Маълумки Фредрих Энгельс Бальзакнинг „сиёсий жиҳатдан подшоҳпараси“¹ бўлгани ҳолда ўз синфий ва сиёсий хоҳишларига хилоф ўлароқ, ўз севган аристократлари устидан аччиғ истиқзо билан кулганини қайд этади. Владимир Ильич Ленин, улуғ рус ёзучиси Л. Н. Толстой ҳақида ёзган мақоласида шундай дер эди: „Агарда олдимизда чинакам улуғ сан’аткор бўлса, у революциянинг, баъзибир, ҳеч бўлмаганда муҳим жиҳатларини ўз асарларида акс этдириши керак“². Бу ажойиб фикрнинг биз учун чуқур методологик аҳамияти шундаки, Ленин таълими бўйича, буюк ёзучи, ўз замонасининг илғор тенденция ва прогрессив воқеаларини, қандай бўлмасин, маълум даражада акс этдирмай қолмайди. Демак Навоий Бойқарога ва умуман монархияга садоқатига қарамай сарой ҳаёти ва феодал давлатида соф ва виждон аҳли бўлмиш кишиларнинг обрў топиши мумкин эмаслигини буюк сан’аткор кўзи билан кўраолганки бу унинг катта хизматидир.

Навоий шуурида ватан ва мулк мафҳумлари қўп вақт айна бир тушунча бўлиб қўйилади. Бинобарин мулкни обод қилиш, султонлардан инсоф ва адолат талаб қилиш натижа эътибори билан юрт ва халқ қайғусидан келиб чиқади. У бир рубоисининг бошида:

Мулк очқали ҳар хисрави — олимпиадор
Инсофу адолат, салоҳ этса шиор

дер экан салтанат идорасига, тахтнишинликка инсоф ва адолат шиорларини шарт қилиб қўяди. У ўзининг бевосита ли-

¹ Маркс ва Энгельс „Сан’ат ҳақида“—1933 й. 195 бет.

² В. Ленин—„Толстой—рус революциясининг ойиваси сифатида“ асарлар, XII т. 332 бет.

рик кайфиятларини изҳор қилганида ҳам катта ижтимоий мазмунга эга бўлган ва чинакам ҳикматомиз та'бир (афоризм) даражасига кўтарилаётган ҳақиқатларни баён қилади, шоир севган ёрига мурожаат қилиб: „—сен кўп зулм қилганинг учун, сенинг қулиниг (хизматкоринг) бўлмиш кўнглим ва жоним сендан намуна олиб зулму жафони яна ҳам ошириб юбориб, тамоман мени тапслаб кетдилар“ — демоқчи бўларди. Лекин шу мураккаб муболағани Навоий нақадар гўзал ва афористик тарзда, ҳамда на қадар кутилмас бир муқаяса орқали ифодалайди:

Сен жафо қилгач, кўнгил жон бирла тарким тутдилар,
Бўлса шаҳ золим, эл ичра зулмға эрмиш ривож.

Навоийда ватан-мулк-диёр образида марказлашган идеал унинг чуқур гуманистик ғояларидан келиб чىқади. Бунга қарши ғурбат-фроқ-ҳижрон учлиги қувватли бир контраст ташкил этади. Таажжуб эмаски, юрт-ватан унинг назарида севимли дўст ва ёр образи билан эгизак бир вужуддай тажассум қилади:

Тонг эмастур гар диёру ёрсиз озурдаман,
Ким эмас булбул гулу гулзорсиз, озорсиз.

Бу ажойиб ёндош образларни қаранг:

Бир сирада: шоир-диёр-ёр,
иккинчи сирада: булбул-гулзор-гул.

Бу ажойиб ички қофия (саж)ни кўринг:
ёр-диёр.

Йиллаб Ҳиротдан йироқ шаҳарларда ғурбатда юрган шоир бу машаққатларни кўрмаган кишининг ватан қадрига етиши мушкил эканини уқдириб ўтади:

Жисм уйидин кўнгил тилар ул кўйни валеқ—
Ғурбат суубатин киши билмас ватан аро.

Диёр ёр образлари Навоий тасаввурида бирлик ташкил этади, дедик. Лекин, булар айни мутародиф мафҳум эмас, шу учун энди бу яқвжуд иккиликнинг иккинчи қисмини олайлик. Чунки, Навоийнинг лирик қаҳрамони биринчи нарбатда оташин ва бой мундарижални ошиқдир. Шоир ишқнинг азалии ва абадий қудратини билади, ишқ мавзу'ининг „бун'ёди-олам“дан-э'тиборан лирикага бош мавзу“ бўлиб келганин э'тироф этади:

Ғариб қисса эди ишқим, туганмади ҳеч
Агарчи бўлгани олам биноси, айтилади.

Ўз даврида ма'нан ва руҳан сиқилган олийжаноб қаҳрамон севгининг даргоҳида ўзига бошпана излайди:

Навобийё, бу ўтар олам ичра беш кун қил
Ўзингни май била машғулу ишқ бирла овут

Аммо бу ишқ олами улуғ бир оламдир. Бу мураккаб бир туйғу, ранго-ранг бир гулистондир. Навобийдан илгариги ва кейинги кўп ошиқ шоирларда бўлганидай якнав', монотон куй эмас сероҳанг бир соз чалинади Навобий руҳида!... Шунинг учун бу шоирнинг ички кечирмаларини ҳам муҳаббатнинг луғат китоби деса бўлади. Сиз, ишқдан мамнунлик, васл умиди, мулоқотнинг лаззати, ёрнинг нозу-истифносидан таҳқир этилган ошиқнинг ғурури, ҳижрондан ма'юслик, севгида улуғ камтарлик, бевафолар дастидан шикоят, ма'шуқага садоқат ва ҳоказо, ҳоказоларни бу шеърларда кўп мартаба учрата оласиз.

У севади, лекин шунга жавобан севилишни ҳам истаydi. У ўз оташин муҳаббатининг сиҳри блан ёр қалбини ҳам овлашига ишонади:

Ишқ агар комил эрур, ошиқ қилур ма'шуқни—

дейдики, бу афоризмнинг чуқур ма'носи: агар мукаммал севсанг, севилган киши севгучи бўлиб қолади, деган катта педагогик ҳақиқатни ўз ичига олади.

Аммо, афсуски, бу олийжаноб ният, кўп вақт ўйланган натижани бермас экан, шоир зуволасида севги дэрди бўлган хилқатида муҳаббатга қобил бўлган ёрни излашга мажбур:

Токи, мумкиндир кезиб бир меҳрибон ёр истабон,
Бағри тошларни севага қилма жур'ат, эй рафиқ.

Шундай меҳр кўрсатган ёрга ошиқ шоир бағоят мунис ва мухлис:

Қилдим ул ой олдида ошиқлигим изҳорини,
Мен анга сиррим дедим, билмон анинг асрорини.
Кўз қаросин ҳал қилиб ул ойга ёзғум номай,
Бори бу тадбир ила кўргай кўзим рухсарини.

У жозибатор ихлос блан севади, ва бир қадар илтифот кўргач, муҳаббатнинг фисункор лаззати барча ғаму дардларни унутдиради:

Шикоятки кўпу қолмас сени қачон кўрсам
Танимга тоб тилимга мажол—таҳрири.

Севги, бу қаҳрамонга катта ижодий ва ижобий қудрат бағишлайди, унинг руҳини бойитади ва гайратини кўтаради.

Бунинг учун у башарнинг шу қамматбаҳо хислатидан мамнун ва миннатдор:

Ла'лидин бир сўз синук кунглумни айлар тоғча,
Нақд-жон¹берсам, йўқ онинг олида тупроғча.

! Чунки ишқ шу қадар муқтадир бир омилдирки, у — шоирни муболағаси блан айтганда — ҳатто ўлик жасадни ҳам тирил-тиришга қобилдир:

Навоий ўлса тиргузгил юзига юз кўйиб, я'ни:
Юзига су уруб ул уйқусидин они бедор эт!

Аmmo севилган шахс севгучининг пок ва тоза ишқига лойиқ булмоғи шарт, чунки шоир севги каби юксак бир туйғунинг пастликка ва сафолатга чулганишини жойиз кўрмайди; шундай мулаввас килинган (булганган) гулдан шоир-кўп азоб блан булса ҳам — воз кечишга қодирдир:

Бир гул ғамидин қўйй дедим бағрима доғ,
Бергайму дебон атри димоғимга фироғ
Баргин чу мулаввас айлади бум ила зоғ,
Эмди ани исламакка юз хайф димоғ.

Маҳбуб ёки ма'шук севгига лойиқ эмас экан бизнинг қаҳрамоннинг инсоний гурури ўзининг алданганига афсус ейди ва лекин ўзини хоксор ва дарвиш қилмасдан ҳаёт боғида ўзига лойиқ гул излашга ҳам қодирдир. Бу хусусият ҳам Навоийни кўп классик шоирлардан, муҳаббатни идеаллаштириб ҳар бир ҳақоратни шарқ тавозу'и блан қабул қилиб, инсоний ша'н ва шарафни маҳвият даражасида бепарво таптаган, ўз „менлигини“ йўқотган ошиқлардан ажратади:

Келгил, эй қурбон кўнгул, ул қоши „ё“ меҳрин унут
Чун вафодин тортилул сен ҳам бориб бир гўша тут!
Чунки ул бизни унутмакни сағинди яхши иш
Сендаги, кел, бир нафас оня сағинмакни унут!

Бу ғазалнинг давомида Навоий бевафо ёрдан ўпкалаб ўзидаги инсоний гурур ва фазилатларни қуйидаги ажойиб ҳаётий лавҳа блан баён қилади:

Гар кўзим ёшига ул гул мултафит бўлмас не ғам,
Гул булутдин тозадур, сероб эмас гулдин булут.

Ажойиб деталл: шоир демоқчики, булутдан ямғур ёғади, бу ёмғур сувларидан гул униб чиқади, лекин булут бўлса гулдан сув ва нам олмайди, демак гул (ёр) булутга (шоирга) муҳтаmdir, булут гулга эмас. Бошқа бир жойда, шоир худди бу кайфиятни яна ҳам очиқ ва яққол айтади:

ШАЙХ САН'ОН жана қаршисида.
Лисонут-таир'дан (Маҳмуд Музаффиб ишлаган расм)

Ёрлиғ кўз тутқонимиз кўзлади чун ўзга ёр,
Бизда ҳам кўз бор, бориб бир ўзга ёри кўзлади.

Бу мисоллардан ва буларга суялиб биз қўйган тезислардан нотўғри бир хулоса: я'ни Навоийнинг лирик образи қарорсиз енгилтак ва сарсарни ошиқ эди деган хулосачи қарилмасин, албатта. Ихтиросли ишқ блан Навоий севгининг синоқларига, ёрнинг ишва-нозларига мардона (рицарьяларча) чидашга усти-вордир. Масалан:

Васлян истаб кўп ялиндим, қувди қуйидин мени,
Бўлса мубрим шева¹ албатта гадо мардуд² эрур.

Ёки:

Гар қуёшга эл назар қилса, кўзига ёш тўлур,
Ул қуёш борғач назардин кўзларимга тўлди ёш.

деган ошиқ вафоли ва изчил муҳаббат эгасидир. Демак, бизнинг мақсадимиз Навоий ишқининг абстракт эмас, ҳаётий бўлганлигини уқдириш, унинг туйғуларида ҳам воқи'ликнинг ўзида мавжуд бўлган зиддиятлар ин'икос этганини кўрсатиб ўтишдир.

Навоий муҳаббатни кишининг табиий хислати ва табиий ҳаққи деб билади. Бунинг учун жоҳу жалол ва тахту тож шарт эмас. Аксинча, феодал саройларидаги кўп хотин олиш-лик одати, ҳарамхона ан'анаси соф ва ҳақиқий севгини пар-чалайди, севги қобилиятини қуритади ва сўлдиради:

Шоҳликнинг дахли йўқ ишқу муҳаббат бобида.

Бу бир мисра'нинг ўзи Навоийнинг ишқ масаласига қара-ши учун программавий бир аҳамиятга эгадир. Чунки у давр-ларда гўзал қизларнинг хўжайини пул ва давлат ва ҳокимият эгалари бўлган бир чоғда, ишққа лаёқатни бошқа бир принцип-га боғлаш қатта гуманизм ғояларидан келиб чиқар эди. Шоир буйруқ ва мажбурият блан муҳаббат туғилмайди, дейди.

Шоҳки, матлубига қуллуқ буюрғай ишқ эмас.

У ишқни ҳақ деб билади ва ҳақиқий ишқдан кулганларга, ошиқни, гуноҳкор деб айблаганларга очиқ уруш э'лон қилади:

Ишқ агар бўлса гуноҳ, менман гуноҳкор, эй кўнгул
Тонмагим ноҳақдурур, бу ишда чун ҳақдир гувоҳ.

¹ Мубрим шева — қилиғи ўжар.

² Мардуд — рад этилган, қувилган.

Аммо бу ишқнинг ҳаётий жилвалари нақадар мураккаб ва рангоранг бўлганини шоир ўзи яхши билади:

Ишқим, ҳарбир ишида ёзди юз минг турфа халқ,
Турфароқ будурки, юз мингдөн бири ёзилмади...

Бундай ишқ шоир қалбида турли кайфиятлар қўзғайди. Ошиқ-шоир гаҳо ма'шуқасига ялинади:

Юз урма ҳар тараф, эй шўх, зор қилма мени,
Қарор тут нафаси, беқарор қилма мени,
... Худой учун яна ҳар сори беҳабар борма,
Фигону волаю беихтиёр қилма мени!

У, ўз ишқининг реал эканини „севиш учун севги“ эмас, балки бу ҳиссиёт руҳнинг реал ихтиёжи бўлганини арз этиб, ҳатто ўзининг севгили эпик қаҳрамонларини ҳам афсонавий бир хаёл сифатида рад этади:

Мен ўзга, Вомиқу Фарҳод ўзгадур, эй ишқ!

У, гоҳо ёрдан айрилиқнинг аламини аччиғ-аччиғ иқрор қилишга мажбурдир:

Кечалар ҳажрингда беҳудмен, менинг ҳолимгадур —
Шам'нинг гаҳ куймаги, гаҳ ноласи, гаҳ риқзати.

Ба'зан у айрилиқдан шикоят айлаб:

Меҳнату ҳажрингда ишим нолаю фарёд эрур,
Оҳ, агар фарёд етмас висолинг давлати,
Лабларингнинг ҳасрати кўнглумда бўлса не ажаб,
Шиша бирла боданинг бир-бирига кўптур нисбати.

деб лабларни-шаробга, ўз юрагини май шишасига ўхшатиб жуда чиройли бир исти'ора (метафора) яратади.

Осмонда кечалари милтиллаб турган юлдузларни шоир ўз ошиқ кўзларига ўхшатиб кучли бир ташхис (жонсиз нарсани жонлантириш) приёми қўллайди:

Чархи соир гўиё ошиқдурурким, кечалар—
Бор анинг ҳам мен каби кўп ашқию, оз уйқуси.

Ба'зан у севганининг нозу — ғамзаларидан дўстога ҳазл блан шикоятланиб шундай рангин бир туюқ яратишга ҳам моҳирдир:

Ваҳ қачонга тегру ишқинг кожидин
Кўзима ҳар лаҳза ўт чоқилғуси,
Бастурур кўнглумда ишқинг, ёқма ўт,
Ким ҳарорат ул ҳам ўтча қилғуси,

Гоҳо у назик ҳазл блан „хусни“ та’лил ёки „тажоҳилорифона“ приёми ясаб севганига дўстона та’на қилади, ухлаб ётган севгилиснинг қаттиқ уйқуси учун шундай бир ширин латифа тўқийди.

Бизни даф ўлсун дебон солмиш ўзини уйқуға,
Зарқтин ҳоли эмастур ул фисунсоз уйқуси.

Гоҳо у муҳаббат тўлқинларида ҳаяжон блан жўшиб „девонавори“ бир жўшқинлик кўрсатади, қайнаган ҳисларининг, ўйнаган хаёлларининг жиловини бўшатиб юбориб севгининг жазавали рақсига тушади:

Дўстлар, гар халқаро йўқ мен каби девонаи,
Айламанг кўп айбким, ёнимдадир майхонаи,
Анда шўхиким, тутар ҳар дам тўла паймонаи
Қайси шўхи бодануши, кўзлари мастонаи,
Жон берурда ла’лидин Исосифат жонанаи,
Кўнгул олурда юзидан Юсифойин дилбаряи.

Бу тезисларни хулоса қилиб яқунласак, Навоийнинг „Ғароибус-сиғар“ида ва умуман „Чордевон“да ишқ куйларининг тематик жиҳатдан марказий ўрин тутганини ва бу ишқнинг чин инсоний, олийжаноб, қудратбахш, соф, нафис, ширин бир сезги сифатида талқин қилинганини қайд қилиб ўтишимиз лозимдир. Бу ерда яна бир муҳим масалани ечишимиз шарт. Диққат қилингандирки, „Ғароиб“нинг лирик қаҳрамони севилган ёрга тўла берилиш ва ма’шуқанинг ҳам шунга яраша ўз ошиқани бутун юрак блан севишини талаб қилади. Бошқача қилиб айтганда, у бир эркакнинг бир аёл томонидан ўзаро муқобил севилишини талаб қилади. Биз тарихда ҳарамхона ҳаётининг, бир эркакнинг кўп хотин олиш ҳуқуқига эга бўлишлигининг касофатларини ва фисқу фужурга боис бўлганини яхши биламиз. Улуғбекнинг ташаббуси ва шарофати блан аёлларга нисбатан ҳурмат блан қараш¹ бу олим ҳуқумдорнинг ўлиmidан кейин тақводор ва хурофотча ислом руҳонийларининг тазийқи блан паймол қилинган эди. Ислом қоидаларининг кучайиши блан мутаносиб бўлиб аёлларнинг эзилганини ва ҳуқуқсизланганини В. Бартольд бой материал асосида исбот қилади².

Полигиния (бир эркакнинг бир вақтнинг ўзидаёқ кўп хотин олишлиги) кулчиликнинг бир формасидир. Энгельснинг ажойиб ўткур бир мулоҳазаси бу ерда жуда ўринлик бўлур „... Тарихда, биринчи синфий зулм аёл жинсининг эркак томонидан асоратга олянишидан бошланади“³. Энгельснинг бу характеристикаси

¹ Бу тўғрида кенгроқ маълумот учун қаралсин: В. Бартольд — „Улуғбек ва унинг замонаси“, 99 бет.

² „Историк — марксист“ журнали, 1939 йил, 5—6 сон. В. В. Бартольд мақоласи „Ибтидоий ислом ва хотин“.

³ Ф. Энгельс — „Ойла, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши“ — 66 бет, Партиздат, Москва, 1934 йил.

онлада эркак ҳоқим бўлган ҳамма даврларга оид бўлса-да, XV асрдаги оила ҳаёти учун ҳам товсифнома бўлаолур. Чунки эксплуататор жамиятларда хотинларнинг ижтимоий эзилиши умумий ҳолатдир.

Навойнинг лирик қаҳрамони бўлса, бутун умри бўйлаб битта ва лекин садоқатли ёр излайди. Шоир полягинияга қарши очиқ ҳеч нарса сўзламайди ва зотан мусулмон шари'ати жамиятнинг ягона ва ғаддор „конституцияси“ бўлган мутаассиб-бир замонда буни айтолмас эди ҳам. Аммо унинг, лирик қаҳрамонининг бутун ахлоқи, руҳий кечирмалари, орзу ва излашлари бир „ёри-вафодор“ни ўзига умрдош ва йўлдош қилмоқ тарафдори бўлганини кўрсатади. Шоир, албатта моногамия (якка никоҳ) масаласини у даврда очиқ қўялмас эди ҳам. Аммо лирик қаҳрамондаги севгининг мантиқий хулосаси шуни тақоза қилади¹.

Севгини, аёлга муносабатни бу тарзда тавсиф қилиш у давр учун ҳеч шаку-шубҳасиз катта прогрессив аҳамиятга эга эди. Маълумки Энгельс, синфий жамиятда хотинларнинг ҳуқуқи чекланганини кўрсатиш блан баробар „Якка никоҳ йирик тарихий прогресс бўлди“² дейди.

Навойда севги масаласи устида шунча муфассал тўхтаганимиздан кейин бу севги масаласи блан боғлиқ бўлган нотўғри бир тушунчани рад этишимиз даркор. Кўп феодал ва буржуа тарихчилари ва адабиётшунослари Навойдаги ишқни „ишқилоҳий“ деб унинг бутун лирикасини тасаввуф поэзиясининг бир намунаси каби та'бир қилишга уриниб келдилар. Тўғри, фалсафий — диний оқим бўлган тасаввуф ёхуд суфизм тамоман идеалистик бир мазҳаб бўлиб мусулмон оламидаги адабиётларга малум даврларда кучли та'сир қилган. Аммо бу оқим аслида бир бутун мазҳаб бўлмай жуда кўп мактабларга бўлинган. Бунда диний ва неоплатонизмдан тортиб зардуштилик, мусавийлик, христианлик ва исломгача ҳар турли мазҳаб ва оқида унсурларини ўз ичига олган тасаввуф фавқулодда қаршилиқ, мураккаб, зиддиятлик бир системадир. Бу фикримиздан мақсад тасаввуф проблемаларини ечиш эмас, балки тасаввуф ва бадий адабиёт ўртасидаги ўзаро та'сирнинг мураккаб бир процесс бўлганлигини ва бу та'сирларнинг шаблон тамғалар блан ечилиши мумкин эмаслигини эслатиб ўтишдир, Умуман олганда, А. Кримский³ шу тақсимоти тасаввуфда икки қарама-қарши қанотнинг борлиги ҳақида тасаввур беради. Унингча: суфизмда икки асосий оқим бор-биринчиси христиан та'сирида пайдо бўлган арабий-муҳаммадий оқимки, бу ортодоксал ислом позициясида туради (Жунайд); иккинчиси Ҳинд-Эрон (ва Ўрта

¹ Навойнинг ошиқ эпик қаҳрамонлари блан муқояса қилингиз: Бутун умрларини бир қизга бахш этган Фарҳод ва Мажнунлар бу фикримизни кувватламайдими?

² Ф. Энгельс — „Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши“ 65 бет.

³ А. Кримский — „Хижрагинг III асригача суфизмнинг тарақиёти ҳақида“. III. т. 36. Москва, 1893 й.

Осиё) заминда пайдо бўлган оқимки, бу ортодоксал ислонинг фикҳ қоидаларини парчалаб бид'атга айланган (Бастоми). Бу иккинчи оқим бориб-бориб пантеизм (вижудия) назариясини ва бид'атни ўзига асосий қўлланма қилиб олди. „Ғарб-ислом оламида „тасаввуф“ сўзи остида мистицизм, шарқ — ислом... оламида эса пантеистик илоҳият кўзда тутилади“¹. Араб халифаларига қарши маҳаллий халқларнинг қуролли курашлари ҳам (масалан Муқанна) пантеистик шиорлар остида ўтганини Кримский кўрсатади². Бундан бошқа мазлум синфларнинг (у даврда деҳқонларнинг ва шаҳар касибларининг (феодализмга қарши курашлари у замоннинг тақозасига кўра диний пардаларга ўралганини биз тарихда кўп учратамиз. Энгельснинг шу қайдани эсга олайлик: „Феодализмга қарши инқилобвий оппозиция бутун ўрта асрлар бўйича давом этиб боради. Шароитга қараб, у гоҳ мистика, гоҳ — бид'ат ва гоҳо — қуролли қўзғолон шаклида майдонга чиқади“³. Акад. Бартольд 1441/42 йилда, темурийлар даврида Ҳузистонда ис'ён кўтарган Муш'аш ҳаракати ҳақида муфассал гапириб, охири шундай хулосага келади: „Дин байроғи остида йуқсулларнинг дун'ёдорларга қарши ис'ёни бўлди“.

Тасаввуфни бутунликда ва ёппасига реакцион дейишнинг нотўғрилигини кўрсатиш учун яна бир масалани олсак бўлади. Расмий исломга нисбатан суфиларнинг хотинларга қараши қандай бўлганини Кримский шундай баён қилади: „Муҳаммадийлар хотинлардан ғоятда ҳазар қиладилар; қур'он гарчи хотинларни жаннатга киргизса ҳам у ерда уларни фақат хизмат қилдиришни кўзда тутати; мусулмон хотин, ҳатто масжидга киришга ҳам жур'ат қилолмайди. Аксинча, барча суфи адиблари авлиё ва суфия аёлларни мадҳ этадилар ва уларни эркаклардан юқори қўядилар“⁴.

Юқорида айтилганлардан чиқариладиган хулоса иккидир. Биринчи: тасаввуф бир бутун воқиа эмас, иккинчи: тасаввуфнинг сул қанотлари ўз даврида тараққийпарвар роль ўйнаганлар. Оппозицион суфилар расмий ва бюрократик динга қарши яна дин қуроли блан курашганлар.

XV асрда темурийлар давлатларида кенг ёйилган нақшбандия ва ҳуруфия оқимлари пантеистик қарашларга эга эдилар. Буларнинг ақидасига кўра коинот яралмасдан илгарин бор бўлган азалий вужудмутлоқ (тангри) дир. Бу олам унинг жилвасидан пайдо бўлди (тажалли ёки эманация назарияси). Бутун аш'ё ва маҳлуқлар ва шу жумладан инсонлар вижуди-мутлақнинг тимсолидир. Аммо худо инсонни энг мукамал ўлароқ

¹ А. Кримский — „Эрон, унинг адабиёти ва дарвиш теософиясининг тарихи“, 79 бет. Москва., 1903 йил.

² А. Кримский — „Ҳижратнинг III асригача суфизмнинг тараққиёти ҳақида 29 бет.

³ Маркс ва Энгельс асарлари, VIII т. 128-129 б.

⁴ А. Кримский — „Ҳижратнинг III асригача суфизм...“, 15 б.

ва ўзига ўқшатиб яратгани учун у „ашрафул — махлууқот“ (ян'и махлуқларнинг энг шарафлиси) дир¹.

Ҳирот доираларида XV асрнинг иккинчи ярмида Абдураҳмон Жомий бошлиқ нақшбандийлар гуруҳи жуда зўр бир обруга эга эди. Ўзини фалсафа ва умуман ма'навиётга алоқадор деб билган ва ёхуд шундай кўринишни хоҳлаган ҳарбир киши, (аксариян „ориф“лар, я'ни интеллигентлар) ўзларини суфиликдан хабардор, балки „мутасаввиф“ (суфинамо) қилиб кўрсатиш блан, бутун шарқда жуда улуғ шуҳрат эгаси бўлган А. Жомийга „пирим“ деб қўл бериш блан ифтихор қилар эдилар. Шунинг устига бу даврнинг нақшбандийлари гарчи аскетизмни (тарк дун'ёликни) амалда ташвиқ қилмасалар ҳам қадимий пантеистлардай расмий исломга қарши курашдан ҳам ваз кечган эдилар. Бу тўғарак кўпинча фалсафий-адабий мунозара ва суҳбатлар учун клуб ролини ўйнар эди. Навоий ўзи ҳам Жомийга қўл бериб унга муридликни қабул қилган эди. Лекин Бартольд тўғри кўрсатганидай бу суфилик фақат зоҳирий эди. У сўфилик низомномасига берилиб зўхдга ўтиш нарида турсин, балки аксинча „ўша йилларда, илгариги ва кейинги йилларга нисбатан давлатда каттароқ аҳамиятга эга бўлиб Султон йўқ вақтларда пойтахтни идора қилар эди“.

Ҳиротда шоирлар ва орифлардан ҳаркимнинг сўфизм назариясига қизиққани, айтиш мумкинки, бир мода шаклини олган эди. Навоий ўзи ҳам ўз замондошларидан шоир Мавлоно Муқимий ҳақида гапирганида унинг „Сўфия истилоҳидан виқуфи ҳам бор эрди ва бу тоифа истилоҳига мувофиқ туркий-гўй эрди“ дейдики бу характерли ма'лумотга кўра, у даврда сўфилик терминларини билган кишилар ше'рда бу терминларни қўллаб асар ёзиши бир мода ҳолига кирган эди деяоламиз.

Албатта Навоий лирикасига тасаввуф қарашларининг ма'лум та'сири бўлган. Зотан „Ғароиб“нинг биринчи ғазали тамоман сўфиёна руҳда, пантеистик ишқи-илоҳий ғоялари блан ёзилган.

Шоирнинг ба'зи бир ғазалларида ҳақиқатан ҳам сўфиёна қарашлар, „ваҳдат“, „мавжуд“ ва „вижуд“, „пок ишқ“ каби та'бирлар, тасаввуф руҳидаги кайфиятлар учрайди:

Ҳақ тилар бўлсанг Навоий силк дун'ёдин этак,
Ишқинг ўлса пок қўйма ўзни бу мурдор аро.

Ҳақни (тангрини) бу мурдор дун'ёда эмас, балки пок ишқнинг шарофати блан „фано“ да (ўлмида) топиш керак деган тезис пантеистларнинг программавий шиорларидандир-

¹ Пантеизмнинг бу тезисларини мантиқий равишда охиригача давом этдириб „авалҳақ“ (мен тангри) да'восини кўтарганлари учун Мансур Халлож (IX аср), Боязид Бастомий (IX), Фазлуллоҳ Нанмиий (XIV), Насимий (XIV) ларнинг ҳукмронлар томонидан ўлдирилиши бу идеалистик да'вонинг ўзи ҳам расмий дин арбобларини ва ҳукуматдорларни қанчалик чўчигганини кўрсатди.

Навоий улуғ романтик шоирдир. Лекин улуғ сан'аткорларда умуман бўлганидай реал ва конкрет ҳаёт хоҳ-нохоҳ ўз башарасини изҳор қилади. У мустасно, ихтиросли, романтик характерда, у муболиғали ва ҳаёлий лавҳаларда нақадар ҳаётийлик, нақадар сан'аткорона мушоҳадалар бор. Кўп вақт энг нозик ма'навий-руҳий ҳолатни тасвирлаганида шоир энг жонли бир лавҳа блан, ўша даврнинг энг типик ва характерли бир кўриниши блан таққослайди:

Чу қўйдинг доғ тиндурдинг кўнгулни дардин истардин,
Дирам бирла гадони ўйлаким қилгай киши хушнуд.

деб ўқиганимизда, кўзимиз олдида Ҳирот кўчаларида, ё бозорларида тиланиб юрган сарсари бир гадоё жонланмайдими?

Оразин кўрдум ниҳон, ашк айлади сирримни фош —
Ёшурун қолмас ўғурлиқ уй аро, ким бўлса ёш.

Буни ўқиганимизда турмушдан олинган оддий факт эсга тушмайдими? Ота-оналаридан руҳсатсиз бола уйда бирон арзимас нарсани олгану лекин ёш бўлгани учун сирни яширолмасдан қўлга тушган.

Қоши кўнглум ўғрисидур роки' ўлмоқ не суд,
Ўғри бош солгач қуйи бордур далил э'тироф.

Буни ўқиганимизда ўзимизни Ҳирот қозихонасига, жинояти устида қўлга тушган ва уялганидан бошини қуйи солиб турган ўғрининг судида тамошобин сезмаймизми?

Бода ҳажридин оқармиш кўзларим, эй пири-дайр,
Айлагил май шишасидин синдируб айнак менга.

Бу байтда катта ма'рифат, бизлар учун катта янгилик бўлган бир справка берилади. Ҳозиргача биз бирон тарихий ма'ҳазда, хотираларда, ёки сувратларда XV аср кишилари кўз ойнак тақиб юганини учратганимиз йўқ. Аммо Навоийнинг шу байти у замон Ҳиротда кўз ойнак қўлланилганидан очиқ дарак беради.

Навоий ғазалларида ва бошқа лирик ше'рларида реал деталлардан юзлаб мисол топиш мумкиндир.

„Ғароиб“нинг қаҳрамони ҳаётни, дун'ё лаззатларини севади. У ёр васлидан, бахт ва ишқнинг муяссар бўлишидан шод, қувноқ ва муташаккирдир. Гедоник¹ бир тарзда ёзилган ва анакреонтик лирикага мукаммал бир ўрнак бўладиган ғазалнинг ҳар мисраи ва ҳар байти ҳаёт ва бахт нашидасидир:

¹ Гедонизм — дун'ё лаззатларини ҳаётнинг мақсади деб тушунган фалсафий оқим.

Менмудур менким, сенинг васлинг муяссардур менга,
Бахти-гумраҳдин қачон бу қисса бовардур менга?
Ҳақ тануқдирким тирикликдин менга сенсен мурод,
Йўқса оламнинг йўқу бори баробардур менга.
Не учун базми-висол ичинда ичмай бодамим,
Кўзию оғзи бу кун-бодому шаккардур менга.

Ҳаёт ва бахт орзуся шоирнинг ирода ва ғайратини пухта қилади, уни бахтли ҳаёт топишга йўллайди:

Не хўш бўлгай яковлан маст бўлсак васл боғинда
деб бошланган ғазал бахтнинг илтифотидан баҳраманд бўлган
қаҳрамоннинг тилакларини тасвирлаган кучли ғазалдир.
У бахт ва висолнинг муяссар бўлажагига умидвордир:

Ҳижрону висолин кўпу оз, дема, Навоий,
Юз шукр деким, кўпи бориб, ози қолибтур.

У эришилган бахт базмида ўтган битган қайғуларни тилга олишни номуносиб ҳисоблайди:

Васлида жонимга ҳажридин не келганни демон,
Ким фараҳ² базмида зикр этмак эмастур қайғу хуб.

Турмушда расмий исломнинг зуҳду тақво шартларига риоя қилишни талаб қилиб айтилган насиҳатларга шоир енгил ҳазил блан „насиҳат аҳли“ни писанд қилмай дегандай ҳозир жавоблик блан луқма ташлайди:

Насиҳат аҳли менга дерки, майни тарк эт, ваҳ
Илик олиб келур оғзим ичар, менга не гунаҳ.

Умрни, у, хилқатиянг энг азиз бир тўҳфаси деб билади ва унинг қадрига етишга чақиради:

Жондин сени кўп севармен эй, умри-азиз,
Сондин сени кўп севармен эй, умри-азиз.
Ҳар неники севмак андин ортуқ бўлмас —
Андин сени кўп севарман эй, умри-азиз!

Ҳаётний лаззатларнинг реал лавҳасини шоир „ўт солур эл жонига...“ деб бошланган ғазалида жуда яққол тасвирлаб беради. Бу ерда қиш кечаси, шароб кўтариб най ва ашулачини эшитиб суҳбат қилаётган дўстлар мажлиси фавқулодда бир ҳаққоният блан яратиб берилган.

² Фараҳ — хурсандчилик.

Яна:

Икки ҳамдамким эрур май базм аро ҳамдамлари
Топмасун биздин малолат хотири-хуррамлари—

матла'и блан бошланган ғазал ҳам ҳаёт ва бахтнинг кўп на-
фис нашидасидир.

Ҳаётни онглаган, унинг лаззатларидаги буюк илҳомбахш
ва ижодий қудратни билган Навоий бундай умрни зийнатли
бир китобга ўхшатади ва бу китобнинг сарлавҳаси бақо (аба-
дият) муҳри блан босилишини орзу қилиб шундай фикран
чуқур ва бадий жиҳатдан юксак байт ижод қилади:

Хуш, зийнати кўб номадурур умр ва лекин —
Тавқи, бақодин анга унвон керак эрди.

Бутун бу оптимистик куйлар, бақувваг ҳаётчанлик, толи'-
нинг ба'зан илтифотларидан баҳраманд бўлиб ёрқин, масрур
ва мамнун лирика яратиш Навоийни классик поэзиямида¹
мустасно бир мавқи'га қўяди. Лекин шу блан бирга ҳассос,
инсонпарвар ва виждонли бир шахс бўлган шоир турмушдаги
разолатлардан, ноҳақнинг ҳақни ҳақорат қилишидан, инсоф-
сизликдан кўз юмаолармиди? Йўқ. Чунки у шахсий кайфлар
қобъига бекиниб қолиб эл ва одамлар дардига бепарволик
кўрсатадиган худком (эгоист) эмас эди. Ижтимоий ҳаётдаги
истибдод ва турғунлик, умидсизликни, тарки-дун'ёликни туғ-
диради. Ленин „Аскетизм, зулмга қаршилик қилмаслик ва
пессимизмнинг чуқур куйлари“ни „шарқ тузумининг, Азия
тузумининг идеологияси“ блан боғлайди². Типик шарқ тузу-
ми, феодал жамияти бўлган Хуросонда ҳам бу идеология
ҳукмфармо бир вазиятда эди. Бутун ҳаётийлик ва оптимизмига
қарамай Навоий ҳам бу мафқуранинг та'сиридан қутилолмасди.
Бинобарин унинг лирикасида пессимизм элементлари ма'лум
ва жиддий ўрин оладилар. Бунинг сабабини шоир ўзи бир
ғазалида кўп очиқ ва тўғри изҳор этган:

Эрур мақсад-йироқ, води-узун, тун-тира, йўл-бўртоқ.

Шунинг учун шоир ба'зан чуқур умидсизликка тушиб
ҳайқиради:

Ваҳки, ҳар соат бўлурмен васлидин еткач нувид
Ёрдин умидвор, аммо ўзимдан ноумид.

Бу гўзал ҳаёт боғида қаргалар ўзига уя қилганлари учун
шоир умуман бу дун'ё боғини ташлаб кетишга қарор қилади:

Эй Навоий, даҳр боғидин қутилмоқ истаким,
Булбул учқон яхшироқ зоғу заған ма'восидин.

¹ Э. Бобирдан қат'и — назар.

² Ленин — асарлар, XV т. 101 бет. ●

Навойй дун'ё боғига қўнган қарғаларни яхши сўз та'сири блан қувмоқчи бўлди. Чунки у сўзнинг фисункор қудратига ишонган идеалист эди. Бу метод та'сир қилмагач у умидсизликка тушди. Чунки у ҳақсизликнинг туб сабабини билмас эди ва билолмас эди. У, масала айрим ёмон шахсларда эмас, балки эксплуатация асосида қурилган жамиятда эканини билолмас эди. Бу унинг айби эмас, фожиасидир. „Умидсизлик, ёмонликнинг сабабини тушунмаган, нажот йўлини кўрмаган, курашга ноқобил бўлган кишиларга хосдир“¹ (Ленин).

Владимир Ильич, бундай умидсизлик кайфиятларига қарши ўлароқ чинакам курашчан революцион синф бўлмиш санат пролетариатини қўяди. Агар биз XV асрда уюшган революцион синфнинг ва илмий социалистик назарияларнинг йўқлигини эсга олсак Навойининг узри ҳам, хизмати ҳам бизга равшан бўлади. У „ёмонликнинг сабаби“ни тушунмагани учун бадбинликка тушади ва лекин шу блан бирга ўз ше'рий қуроли блан одамларга яхшилиқни талқин қилишга уринади. У ўз ўткур сўзи блан ёмонликнинг илдизини бўлмаса ҳам, меваларини қуритмоққа ҳаракат қилиб, халқнинг кўзини очишга хизмат қилади. Динни эмас, дин ходимларини, халқни ма'навий асоратда сақлаган бу руҳоний жаллодларни фош қилади. Бу жиҳатдан олганимизда унинг лирикаси, чин граждан лирикаси даражасига кўтарилиб тор интим кайфиятларни эмас, ижтимоий — актуал масалаларни қўяди. Биз юқорида Навойининг лирик воситалар блан адолат, ватан образларини яратганини муфассал айтиб ўтган эдик. Энди шоир юмор ва сатирани ҳам ўз лирикасига киргизганлиги устида икки оғиз гапириш керак. Бу факт, унинг воқе'ликдаги турли ҳодисаларга турлича муносабатда бўлганини ва ўзининг лирик созини тарбиявий-ахлоқий-танқидий қурол сифатида тушунганини кўрсатади.

У, халққа панду насиҳат қилишдан олдин халқни эшитиш, унинг дардларини билишни талаб қилади. Ҳалқ аҳволини билмай туриб „донишмандона“ бир шева блан халққа устозлик қилмоқчи бўлганлардан кулиб, у, аввал ўзинг халқдан ўрган, сўнгра насиҳатгўйлик қил, дея талаб қилади:

Эшитмай халқ пандин турфаким, панд элга ҳам дерсен,
Қилаолсанг эшитгил панд сенким, элга бермай панд.

У, одамлардан тўғрилиқни ва ҳаққонийликни талаб қилиб икки юзламачилиқни шундай бир миқоясада танқид этади:

Иккиюзлик бўлмаким, бу боғнинг ра'но гули
Гар қизарур бир юзи, лекин яна бир сарғарур.

¹ Ленин — Асрлар, XV т, 406 б.

У пул ва давлатни ҳаётда мақсад қилиб қўйганларга мурожаат қилиб дун'ё молига нафси узун бўлган кишиларнинг умри қисқа бўлишлигидан огоҳлантиради:

Кирма савдо баҳрига оламдин истаб суд ким,
Сим нақди тушса лекин умр нақди қисқалур.

Мана шундай қилиб ўз лирик кечирмалари орқали одамларни яхшиликка, хушахлоққа чақирган шоир, золимлар билан бир қаторда ёлғончи, мунофиқ, баднафс, тама'гар, худбин шахслардан кулади ва бу типларни кўпинча сохта зуҳду ибодатга берилиб ўз шахсий манфаатларини кўзлаган руҳонийлар орасидан топади. Бу мавқида Навоийнинг лирикаси ҳаётнинг бутун мураккаблигини ўз пардаларида чалиб айтучи сероҳанг бир оркестрга айланади. Бу муносабат билан М. Горькийнинг лирик шоир тор мавзу'ларга бекиниб қолмаслиги керак деган маслаҳати эсга тушади:

„Ҳаётда заҳар кўпу лекин асал ҳам бор — бунни излаб топа-билинг! Ўзингиз ясаган қафасга кўнглингизни қамаб қўйган тор лирик бўлмаг. Ҳам юморист, ҳам эпик, ҳам сатирик ва ҳамда соддагина шўх бир киши бўлишга ҳам жур'ат қилинг. Барча мавжуд нарсани олиб бунни яна халққа, инсонларга бериш лозим“¹

Буюк Навоий ўз даврида тор лириканинг имкониятлари чекланганини сезгани учун бу традицион қафасни синдирмоқчи бўлиб, лириканинг тематик ва ғоявий сарҳадларини кенгайтирди. Унда юмшоқ табассум билан бир қаторда аччиғ заҳарханда, ёки севгидан фар'ёд кўтариш билан бир қаторда пастлик ва разолат устидан хоҳолаб қаҳқаҳа уриб юбориш ҳолатлари кўрилади. „Модомики, поэзия синфий воқ'лик ва шуурни ин'икос этдириш билан чекланмай мафкура соҳасидаги синфий ҳужумнинг ва мудофаанинг бевосита қуроли ҳам бўлиб қолар экан, урфий ва ғайри-урфий лирикага тез фурсатда сатира ва сарказм (заҳарханда) элементлари сингиб қолади“¹. Сатира, ижтимоий-сиёсий бир қурол сифатида турли гуруҳларнинг қўлида турлича рол ўйнаган: демократ-прогрессив кучлар қўлида кулги тараққийпарвар аҳамиятга эга бўлганидай, реакцион-мутаассиб гуруҳлар қўлида жабру жафони адабийлаштириш ниятида хизмат қилган. Навоий ўзи феодал синфга мансуб бўлгани ҳолда, ўзининг инкишоф йўлида прогрессив интеллигенция позициясида турди ва борган сайин халқнинг қайғу ва ташвишларига шерик бўлиб демократик кайфиятларни ўз ижодида кўпроқ изҳор қила бошлади. Прогрессив ижтимоий онг-

¹ М. Горькийнинг 1916 йилда арман шоири Тигран Ахумянга ёзган хатидан. Н. К. Пиксановнинг „Горький ва миллий адабиётлар“ китобидан олинди. Москва, 1946 йил. 101 бет.

¹ А. Луначарский — „Лирька“ — „Адабиёт энциклопедияси“ VI т. 385-386 бет.

нинг у шароитда етилмаганлиги бундай пешқадам кишининг ҳам зиҳниятида қарама-қаршилиқлар туғдирар эди. Бир томондан у шоҳга мухлис; иккинчи томондан зулмни танқид этади. Бир томондан у художў; иккинчи томондан шайхлардан ва муфтилардан кулади. Бир томондан қизгин ва шўҳ ҳаётсевар; иккинчи томондан ма'юс ва бадбин таваккалчи. Аммо шоирда илғор тенденциялар ижоднинг етакчи омили бўлиб тараққий-парвар майлларни устун қилиб қўяди ва ундаги гуманистик, демократик, патриотик элементларнинг лирикада ҳам ғалаба-сини та'мин қилади. Бу прогрессивлик ва демократикликнинг яна бир ифодаси Навойнинг сатирасидир. Биз бу ерда, „Ғароиб“ даги (ва умуман „Чордево“ даги) лирик қаҳрамоннинг бошқа бир хислатини кўрамиз. Бу, энди юмшоқ, камтар ва мухлис ошиқнинг сози эмас, балки ғазабли, ҳақиқатпарвар ва ростгў гражданининг заҳарли кулгиси, ё аччиғ луқмаси ва ёхуд аёвсиз ништаридир.

Эй Навой, шайхга шайтон гар афсор урмади —
Бас нега доим қилур ҳазл узун фашлиқ била.

Катта руҳоний бошлиқларга нисбатан шундай жур'атли портрет яратган шоир буларнинг аслида шайтонга шогирд бўлиб, фиску-фасад йулига тушиб кетганларини шундай ўткур масқара орқали фош қилади.

Атрофига муридлар тўплаб, ҳархил ҳийла ва сохтакорлик блан ўз давлат ва обруйини кўпайтиришга уринган руҳоний пирлар ва шайхлар ҳақида Навой кўп ғазал, мурабба' ва бошқа жанрдаги ше'рларида чертиб-чертиб ўтади. Лекин бу типларнинг тўлароқ портретини „Шайх“ радифли ғазалда кўрамиз.

Хонақоҳда халқай — зикр ичра ғавғо қилди шайх,
Аҳли-диллар нақди-авқотини яғмо қилди шайх.

• У шайхларни, халқнинг ризқу молия талашда айблайди. Шоир ўзининг бундай шайхлардан ихлоси қайтгани учун майхонага йўл олганини айтади. Бу сатирада шайхлар текунхўр, алдоқчи, нодон кишилар сифатида тасвирланади.

„Ғароиб“ да энг гўзал ва сермазмун асар бўлган машҳур „Соқинамо“¹ бирқанча фикрлар блан бир қаторда ўткур антик-лирикал чизиққа эгадир. Шоир, хилват, зикр ва сажжодаларни кўриб, бу ҳаммаси риё ва мунофиқликдан иборат эканини тушинган ва шунинг учун:

„Булардин ўзимни халос айладим“ дейди. Май ичгани учун зоҳид уни койиёди, жавобида шоир: шухрат учун ва зоҳиран қилинган ибодатдан кўра майни яхшироқ дейди:

Дедим яхшироқ бода ул зуҳддин
Ки қилғай киши шухрату от учун.

¹ „Чордево“ — 225 б.

Зоҳидларнинг аскетик тарғиботига қарши ўлароқ шоиримиз май (бода, чоғир, шароб) образининг намойишкорона равишда махтайди. Май унинг назарида ҳаёт симболидир. Ислонда ман'қилинган бу ичгуликни қастдан куйлаши блан, руҳонийларни писанд қилмаганини қайд қилиб кўрсатмоқчи бўлади¹.

Бутун лирикасида бўлганидай „Ғароиб“ да ҳам Навоий виждон привидилини асос қилиб олган улуғ, гуманист шоирдир. Унинг лирик қаҳрамони, бу шоирнинг ўз улуғ ҳаётидир. Бу ҳаёт мураккаб, рангин ва ихтиросли бўлгани учун лирик қаҳрамон ҳам шу даражада мазмундор бир шахсиятдир. У ўз замонасининг улуғ граждани образини яраталган наққошдир. Бу лириканиннг ўз замонасида шарафли ва тарбиявий ролини ҳамма замондошлари айтади². Ўзининг зўр камтарлигига қарамасдан Навоий адабиётдаги ўз ролини онглал ва шу блан ифтихор қилар эди:

Эй навоий қилғали таб'аҳли жинси ше'р назм
Назминг ўлди барчасига қофия балким радиф.

Бизнинг замона учун ҳам Навоий лирикаси улуғ тарбиявий хазина бўлиб совет кишиларидаги олийжаноб ҳислатларни парварил қилишга хизмат қилади. Биз Навоийдаги ўткунчи, реакцион томонларни, тасаввуфий, шоҳпарварлик кайфиятларини рад қиламиз, чунки бу ҳолатлар бизнинг халқимиз тарихи учун абадий босиб ўтилган босқичлардир. Биз шоирдаги пессимистик кайфиятларни онглаймиз, булардаги тарихий-ма'рифий материалларни ўрганамиз, аммо тарбиявий қурол сифатида фойдаланмаймиз. Чунки „дун'ёвий алам фалсафаси бизнинг фалсафа эмас“ (Сталин)³

Аммо биз ўлмас Алишернинг юксак инсоний куйларини: ундаги ватанпарварлик, гуманизм, садоқат, дўстлик, вафо, камтарлик куйларини олиб замонамизнинг буюк таронасига қўшамиз.

¹ Йўкса Навоий лирикасида май кўл куйланганини кўзда тутиб шоирини ҳаётда доимо „масти мудом“ каби тасвирлаш нотўғри бўлар эди. Ҳолбуки Навоий ўзи Султонга ёзган хатларида „ҳар неча ичмак ишида ихтиёт“, „барча хуш'ёрликка вобастадур“, „жами“ ёманлиғ чоғирдин мутаввалуд бўлур“ деб маслаҳатлар беради. (Қаралсин: „Муншоот“ 56 б). Лекин Навоий шароблан парҳиз қилар эди деб ҳам ўйламаслик керак.

² Восифийнинг „Бадойиул-вақой“ида Навоий мустазодларининг бутун Ҳиротда айтилгани, Хондамирнинг „Мақоринул-ахлоқи“да кўл мамлакатларда Навоий ше'рлари ўқилгани сўзлавади.

³ Сталин — асарлар, VI т.—273 б.

ВОҲИД ЗОҲИДОВ

НАВОИЙ „ФАРҲОД ва ШИРИН“ ИНИНГ ҒОЯВИЙ МОТИВЛАРИ

„Фарҳод ва Ширин“ (1484 й.) Алишер Навоий „Хамса“сининг иккинчи поэмаси, тўғрироғи — ше’рий эпик романи бўлиб, ше’рият доҳосининг улуғвор обидаси ва ўз замонининг энг илғор, ажойиб фикрларининг хазинасидир.

Навоий „Фарҳод ва Ширин“нинг бош қисмида ўзининг улуғ салафлари томонидан айтилганларни такрорламасдан, бутунлай оригинал асар яратишга интилганлигини та’кидлаб ўтади. У, бу ғоят оғир вазифани катта муваффақият блан бажарди ва реал ҳаёт масалаларини, янги замон вазифаларини, ўз даври ҳам халқининг талабларини акс этдиручи юксак асар яратди.

„Шундай бир нарсани назм қилғилки, — дейди Навоий ўз-ўзига, унинг режаси тамоман янги бўлсин, ўқиган элнинг ҳам унга жазби чегарасиз бўлсин. Бўлмаса, бошқалар назм қилганни такрор қилабериш сенга лойиқ эмас... Киши айланиб юриб, очилган гулларнинг ҳаммасини териб олган гулзорда гул ахтармоқ яхши эмасдир. (Чунки) бу бўстон саҳнида (ҳали ҳам) гул ҳам кўп, чаман ҳам кўпдир“. Мана шу ўзга, янги гулзордан Навоий хушбўй, гўзал янги гуллар терди. Унинг „Фарҳод ва Ширин“и эса шу гуллардан ясалган жозибали янги гулдастадир.

Навоийнинг ўзи бу поэмани ёзишдан илгари тарихий, ҳаётий ва асарга алоқадор бўлган материалларни ўрганиш ўстида узоқ вақт қунт блан ишлаганлигини қайд қилиб ўтади. Шу туфайли ва шунингдек унинг (Навоийнинг) ҳалол, олийжаноб, аммо эзилган ва захмат чеккан халқ оммасига бўлган самимий севгиси, соғлом ақл мадҳиясига сазовар фазилатларга бўлган улуғвор муҳаббати натижасида у, жаҳон поэзияси дурдоналарининг энг биринчи қаторидаги асарлар орасидан жой олишга лойиқ бўлган ажойиб асар яратабилди.

Четдан қараганда, „Фарҳод ва Ширин“ фақат икки ошиқ-

ма'шукнинг тор ма'нодаги севгигагина бағишланган ва символизм ҳамда сирли фикрлардан ҳоли бўлган асардай бўлиб кўринади. Ҳақиқатда эса, бундай эмас. Навоий жуда кўп жойда катта миқёсда ижтимоий-фалсафий мундарижага эга бўлган, ғоят кенг ва чуқур ғояларни асарга киритган ва уларни оддий кўз кўрмайдиган даражада усталик блан символик формаларда берган. Бу ғоялар ўша замон шароитида катта жур'ат бўлганидан, Навоий уларнинг ба'зиларини пардали равишда ифодалаш блан ҳатти-ҳаракат қоидаларига ҳам риоя қилган.

Бу севги, унинг объекти, ихлосмандлари, Фарҳодлар, Ширинлар, Шопурлар ва улар орқали Алишер Навоий, уларнинг энг яхши ғоялари феодализмнинг ҳукмрон шароитлари томонидан рад қилинган ва топталган эди. Навоий бу асарининг бош қисмида ўзининг ҳам Фарҳод каби севганини эслатиб ўтади. Навоийнинг сўзларидан англашиладики, худди мана шу кенг ма'нодаги севги, унга мафтунлик ва интилиш, унинг принциплари учун кураш маслаги, уларни ёқлаш, уларга вафодор бўлиш, қисқаси, у замонларда э'тиборсиз қолдирилган, ҳуқуқсизлантирилган, хўрланган бечора инсонни ҳимоя қилиш — „Фарҳод ва Ширин“ни яратган омиллардир.

Навоий „Фарҳод ва Ширин“ининг асосий мавзу'и ҳечқандай изчилсизликни билмайдиган, ҳарқандай қаршилик ва тўсиқларни писанд қилмайдиган самимий, олийжаноб ва соф севгидир. Лекин, у, шу вақтгача тадқиқодчилар та'кидлаб келганидек, оддий, икки севишган шахслар — аёл блан эркак — ўрта-сидаги фардий муносабатлар доирасидан ташқари чиқмайдиган тор ма'нодаги севги эмас. „Фарҳод ва Ширин“да намоиш қилинган севги специфик характерга эга бўлиб, у, жуда кенг, ижтимоий — сиёсий ва фалсафий категорияга айланттирилган. Бу севги энг яхши фазилатлар ва инсоний ҳислатларни ўзида мужассамлантирган кишининг (жинсидан қат'ий назар) худди ана шундай кишига бўлган муҳаббатидир. Бу — чин инсон нуқтайи назаридан мақтовга сазовар бўлган ақлий ва ажойиб ҳисларини, ғояларини севишдир.

Даҳшатли мустабид шоҳ Хисрав Ширинга совчи юборганида, (Ширин) қуйидагича жавоб беради:

Менга не ёру, не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам ўлсам, ушбу басдур.

Я'ни: мен „маҳбуб“ ва „севги“ сўзларининг фақат тор, оддий, маиший ма'носини ифодаловчи ошиқликни ахтармайман ва севалмайман: мен шу тор ма'нодаги севги одами эмасман, менинг севгимни пастарин ҳислар, хирс ва айрим шахс — аёл кишига хос бўлган қизиқишлар туғдирган эмас, менинг ишқим шуларнинг ҳаммасига муяссар бўлиб, ўша блан қаноатланишни мақсад қилиб олмаган. Йўқ, мен инсонман ва шунинг учун чин инсоннигина севучи, севгилис учун қурбон бўлишга ҳам

тайёр турган, олийжаноб инсонга эга ҳисларга эга булган инсоннигина ахтараман ва фақат шундай инсоннигина севишим мумкин. Мен шундай инсонман, Фарҳодни ҳам мана шундай инсон деб биламан. Шунинг учун мен уни севаман. Мен агар мана шундай одамлигимча қолсам, менга шунинг ўзи кифоя.

Ширин худди шу ўз принципини яна бошқа бир ўринда, Ширинга эришиш мақсадида ўз отасини қатл қилиб ўзини подшо э'лон этган, Фрибгар ва Муттаҳам Шируянинг элчисига берган жавобида ҳам баён қилади:

Қатликим атонгдин кўрди бедод,
Бори ишқ аҳлининг сар хайли Фарҳод.
Бўлуб ишқим камандининг асири,
Мен анинг ишқи бандининг асири.
Бу икки ишқдек ҳар лавсидин пок,
Керак кўрмайдур аркин давр афлок.
Менинг ишқимда қилди тарки жон ул,
Адам сар манзилин қилди макон ул.
Анинг ҳажринда мен бемору бедил,
Қуши менким қилурлар ним бисмил.
Эрур за'фим доғи анинг ғамидин,
Халоким доғи анинг мотамидин.
Ки ишқимдан анингдек фарди олам,
Вафо бобида ғам парварди олам.
Ўлуб мен қилмасам зоҳир вафой,
Ғамидин тутмасам сўгу азой,
Кўнгилнинг айтким не ҳоли бўлғой
Нечук анинг ғамидин холи бўлғай.

“Фарҳод ва Ширин”даги севгининг мана шундай кенг ижтимоий ма'нодаги севги эканлигига яна бир мисол: Фарҳоднинг кўнглида севги аломатлари унинг Ширинни кўришидан анча илгари ўрин оладилар. Бунга қадар у на Ширин ҳақида, на унинг борлиги ҳақида мутлақо ҳеч нарсани билмас эди. Бу аҳволда — у, албатта, Ширинни севиб қолиши мумкин эмас эди. Бундан ташқари унинг (Фарҳоднинг) отаси унга ўз ҳаттини тақдим қилмоқчи бўлганда, у ўзининг турмуш ҳақиқатларини англаб етмагани, давлат ва мамлакатни идора қилиш усулларини билмаслиги, оқу қорани ажратаолмаслиги, ўз севгиси ва дардининг сабаблари, ҳатто унинг об'ектини ҳам ҳали аниқ тасаввур қилаолмаслигини ва бошқаларни сабаб қилиб, отасининг бу таклифини рад қилади.

Лекин буларга қарамай, бир нарса равшан эди: у ўз ватанида нимадандир норози ва унинг доираси Фарҳод учун жуда тор бўлиб кўринар, халқнинг вазияти унга жуда аянч бўлиб туйилар, уни ўз миқёси ва вазифаси э'тибори блан улғувор бўлган қандайдир янги ва олийжаноб бир нарса ўзига жалб қилар, бошқа нарсалар эса (на шоҳ отасининг битмас-туганмас бойликлари, на шоҳона тожу-тахт, на данғиллама саройлар,

ФАРҲОД тоғ кесиб, ариқ очмокда.
 (1824 йил Фарғона қўл'азмасидан)

на тинимсиз базмлар ва на кайфу-сафо) уни мутлақо қшиқ-тирмас эди.

... Кўриб чин ишқ ошиқлиқ мақолин,
Тоғиб ошифта маҳзун кўнгли ҳолин,
Анинг шархини такрор айлабон кўп,
Ўқурда нолаи зор айлабон кўп.
Бўлуб ошиқ гами шархида ғамнок,
Яқо чокин ўқуб, айлаб яқо чок.
Ким этса дардинин оз-оз ривоят,
Қилиб ул дард анга кўп-кўп сироят.
Киши кўнглин билиб афгор йиғлаб,
Не кўзда ашк кўргач зор йиғлаб.
Ҳаким ул ишда қилиб лол ҳардам,
Қилиб андин юз истид лол ҳардам...
... Анга тенг подшоҳлиғ, Ё гадолиғ,
Гадолиққа тенг этмай подшоҳлиғ.
Демав ким кўнгли поку ҳам кўзи пок,
Тили поку, сўзи поку ўзи пок...
Анинг сори совуқ ел эсса ногоҳ,
Чекиб Чин мулкининг халқи оҳ".
"Бировким зори йиғлаб, йиғлаб ул зор,
Тоғиб кўнгли эл озоридин озор".

Шундай қилиб, ўз шубҳаларини тарқатмоқ, чин ҳақиқат, ҳамда ўз интилишларининг об'ектига эришмоқ, ҳақиқий ҳаёт ва дун'ёвий масалаларни тўғри англаб олмоқ мақсадида фан ва ҳикмат ўлкаси бўлган Юноястонга йўл олади ва зўр тўсиқларни енгиб ҳам ажойиб қаҳрамонликлар кўрсатиб, „Ойнаи Искандар“ни қўлга киритади:

Ки Искандарни олиб етти кишвар,
Ҳудуди бохтардин то баховар.
Жаҳон очмоқдаким кўб ранж тоғиб,
Валекин ҳар не нақди ганж тоғиб,
Тилсим айлаб бу гардунваш ҳсорин,
Қилиб маҳзан ҳсори ичра борин.
Бори маҳфи умр изхори анда,
Жаҳон ҳислати равшан бори анда.
„Сафо бобида миҳри ховағи ул,
Не миҳр, ойнайи Искандарий ул.
Садафда дурри байзо чаҳр янглиғ,
Фалак сандуқи ичра миҳр янглиғ.
Ҳакимиким вигор айлаб трозин,
Ёзибки ичида борча маҳфий розин.
Ки бу мир'отиким, гети намодур,
Анга хуршидча нуру сафодур.
Эрур Искандари Руми вигори,
Жаҳон аҳлиға анинг ёдгори.

Ки айлаб тўрт юз доно била жаҳд,
Алардин ҳарбири Афлотунга ҳам аҳд,
Спехр аҳволининг соҳиб вуқуфи,
Жаҳоннинг кори банди Файласуфи.
Топиб афлоку анжум толин туз,
Бу кўзгу сан'атиға қўйдилар юз.
Неча йил ранж тортиб бемадоро,
Бу пайкор нақши бўлди ошкоро.
Бу кўзгуким эрур ҳикмат жаҳони,
Тилсимидур шгарф анда нҳони.

Шундан сўнг Фарҳод тамомила шаклланган, ўз мақсад ва вазифаларини англаб олган, ҳамма нарсани тушинадиган, Навоийнинг тушунчасидаги идеал ва мукаммал инсоннинг намунасига айланади. У ўз ватанига қайтатуриб, „ойини Искандарнинг бу тусдоши“ (Навоий) да гўзал ва озод Армания тоғларида „гўзаллар маликаси“ Ширин ва ўзининг аксини кўрди. Бу ўринда шуни ҳам қайд қилиб ўтиш зарурки, Ширин фақат одамгина бўлмай, балки Навоий тасавуридаги бутун фазилатлар, барча ажойиб ҳисларнинг киши образидаги символистик мужассамидан ҳам иборатдир.

Демак, Фарҳод фақат эмперик инсон — Шириннигина эмас, балки у орқали барча ақлий ва идеал фазилатларни севади ва унга томон интилади. Ўз навбатида худди мана шу таъбини Фарҳодга ҳам татбиқ қилиш зарур. У, Навоийнинг фикрича, бир томондан, „шахс, иккинчи томондан эса, унинг образида Навоий барча яхши ва ажойиб ҳислатларни мужассамлантирган. Демак, Ширин Фарҳодни фақат ўз маҳбуби ва оддий севган кишиси дебгина эмас, балки даставвал ва асосан, барча улуғвор ва ажойиб фазилатларнинг мужассамы, символи деб ҳисоблайди. Фарҳод шахсиятида Ширин олийжаноб инсоннинг ва шунинг учун — ошиқнинг ажойиб намунасини кўради. Навоийнинг „Фарҳод ва Ширин“ поэмаси мана шундай интилишга, жаҳолат ҳукмрон бўлган бир даврда унинг учун курашга ва мана шундай улуғвор севгига бағишланган асардир.

II

Навоий ўзининг бу асарида диний-сўфиёна мистицизм, фатализмга зид ўлароқ, жаҳолатга қарши ва инсоннинг ҳуқуқ ва бахти-саодати учун, унинг ҳаётий манфаатлари ҳам кадр-қимматини ошириш, шахс ва виждон ҳурлиғи учун кураш масалаларини илғари суради. У севги ғояларини ва инсонга содиқликни, унинг (инсоннинг) кундалик эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилучи ғояларни ҳимоя қилишда ва амалга оширишда ботирларча курашишни, ёвуз тақдир олдида бўйин эгмасдан, балки лаънат остига олиш ва унга қарши курашишни тарғиб қилади. У, олийжаноб интилишларни ва соф кўнгулли, холис фикр кишиларнинг эркинлигини бўғучи қора кучларга қарши

кучли норозилик билдиради. Унинг севимли қаҳрамонлари разил ижтимоий воқи'лик ва ёвуз кучлар томонидан „тақдим“ этилган бутун пасткашликларга қаршиликсиз бўйсуниб, буларни ўзгармас, қат'ий ҳукм тарзида қабул қилучилардан эмас. Аксинча, уларнинг деярлик ҳаммаси ўз мақсадларига эришиш учун ҳеч нарсани писанд қилмай, ҳатто ҳалокатдан ҳам кўрқмай, изчил равишда ва қаҳрамонларча ҳаракат кўрсатадилар.

Навоийнинг ижобий образларида олийжаноб ва ҳалол инсонга муҳаббат бепоёндр.

Фарҳодни мисолга олайлик.

Фарҳод инсонни энг самимий ва оташин муҳаббат блан севади, шунинг учун барчага ма'лум бўлган, ҳарқандай тасвир ожизлик қиладиган унинг Ширинга бўлган чуқур ва чексиз муҳаббати ҳақида ортиқча сўзлаб ўлтиришга ҳечқандай ҳожат йўқ. Бу севги ҳечқандай чекни билмайди, тўсиқ олдида тўхтаб қолмайди ва разолат блан асло келишаолмайди.

Ўзи ва ўз манфаатларини ўзга киши ва унинг манфаатларига қарама-қарши қўйиш эмас, балки мана шу ўзгача хизмат қилиш, уни бахтли қилишга интилиш, ўзини фақат ана шу ўзга кишини бахтли қилганидагина бахтиёр деб ҳисоблаш; ўзгани саодатманд қилишда ўзлигини унитиш, ҳатто талаб қилинса, ўзганинг саодати учун қурбон бўлиш—бу, Фарҳод севгисининг энг асосий белгиларидан биридир. Навоий ёзади:

„Бировким зор йиғлаб, йиғлаб (Фарҳод В. З.) зор,
Топиб кўнгли эл озоридин озор.
Чиқориб сўзлуғ сўз бошидин дуд,
Совуқ оҳ айлаб оҳин оташ олуд.
Бўлуб эл авдудидин кўнгли ғамнок,
Яқо чокин кўриб кўксин қилиб чок“.

Бошқа бир ўринда Навоий Фарҳоднинг гуманистик қиёфаси ҳақида ва унинг разолат символи бўлмиш Хисрав лашкарини қириши ҳақида гапирар экан, қуйидагиларни ёзади:

Бу ишлар бор эди мардуди онинг,
Вале изҳоридин мақсуди онинг.
Аоди хайлини қўрқутмоқ эрди,
Алардин ўзни салим тутмоқ эрди.
Йўқ эрса йўқ эди мумкинки ул зор,
Етургай пашшанинг парриға озор.
Бировга етса эрди чархдин ганж,
Бу андин кўп бўлур эрди алам санж.
Зоифи чекса эрди дардлиғ оҳ,
Би тортор эрди юз минг жонгоҳ.
Не мумкин энди ул маҳзун ишига,
Ки эндин бир алам етқай кишига.
Вале а'дони қўрқутмоқ футури,
Анга жон воҳмидин эрди зарури.

Ки жонким андадур жонон вафоси,
Нечук қилгай ани душмон фдоси.
Шукуҳидин етиб бийм аҳлиға бийм,
Кўруб таслими, андин аҳли таслим.
Бориб дармондалар қошиға анинг,
Тўқуб кўз ёши кўз ёшиға анинг.
Топиб андин навозишлар гедолар,
Кўруб ҳардам наволар бенаволар.
Аёққа гар тикон кирса нҳони,
Тилаб мужғони бирла чекса они.

Эронли босқинчи қонхўр шоҳ ҳисрав Шириннинг ҳам унинг мамлакати ва халқининг бахти-саодатига, озодлик ва ор-номусига тажаввуз қилганида, Фарҳод унга қарши унинг сонсиэ-саноқсиз лашкарларига қарши жангга киради ва бирин-кетин қақшатғич зарба берабошлайди. Фарҳодни жанг майдонида куч блан енгиб бўлмаслигига қаноат ҳосил қилган Хисрав макру ҳилалар блан уни асир олишга муваффақ бўлади ва Салосил қўрғонига қамайди. Хисрав қўрғонга қўйилган соқчиларга агар улар Фарҳодни қочириб юборсалар, барчасининг кулини кўкка совуражагини та'кидлайди. Лекин соқчилар тез орада Фарҳоднинг бегуноҳлигини англаб оладилар ва унга: Хисрав бизларнинг ҳаммамизни қиличдан ўтказса ҳам розимиз, броқ сен қочиб қутил, биз сенинг қочиб кетганингни билдирмаймиз, — дейдилар. Шунда:

Деди Фарҳодким, э нотавонлар!
Фалакдин мен каби озурда жонлар.
Қачон келгай бу иш аҳли вафодин,
Хусусан мен заифу мубталодин.
Ки рағбат айлабон кому ҳавоға,
Неча маҳзунни солгаймен балоға.

Қисман юқоридагилардан ҳам кўринганидек, Навоий Фарҳод ва Ширинидаги ижобий образларнинг олиўжаноб инсонга, барча энг яхши ва гўзал фазилатларга муҳаббати қанчалик кучлик бўлса, мана шу улугвор инсон ва унинг олиўжаноб фазилатларининг душманларига уларнинг нафрати ҳам шу қадар ўтли ва бепоёндыр. Бунда Навоий масалани жуда кескин ва кўндаланг қўяди: Фарҳод Хисравни енгизи зарур, акс ҳолда Хисрав уни маҳв қилади, я'ни ё яхшилик, ё разолат, ўртача йўл йўқ ва булиши ҳам мумкин эмас. Буни Навоий Хисрав блан Фарҳоднинг мунозарасида яққол ва бўртдириб намойиш қилади. Мана унинг ба'зи ўринлари:

Деди: недур сенга оламда пеша?
Деди: ишқ ичра мажнунлик ҳамиша...
Дедиким: ишқ ўтидин де фасона?
Деди: куймай киши топмас нишона...

Деди: у ишқдин инкор қилғил.
 Деди: бу сўздин истиғфор қилғил...
 Деди: ол ганж, ишқни қўй ниҳони.
 Деди: туфроққа бермам кимиёни.
 Деди: жонингга бу ишдин алам бор.
 Деди: ишқ ичра жондин кимга ғам бор.
 Деди: кишвар берай, кеч бу ҳавасдин.
 Деди: бечора, кеч бу мултамасдин.
 Деди: ишқ ичра қатлинг ҳукм эткум.
 Деди: ишқида мақсудумга еткум.
 Деди: бу ишда йўқ сендин йироқ қатл.
 Деди: бу сўзларингдин яхшироқ қатл.

Ҳатто ўз ўлими олдида ҳам Фарҳод разолат блан келиш-
 мишни истамайди ва уни йўқотиш зарурлиги ҳақида гапиради.
 У шундай васият қилади:

Будур комимки Баҳроми диловар,
 Ки бор эрди менга ул ёру ёвар,
 Чириклар жам' айлаб бемадоро,
 Буён қилса азимат ошикоро,
 Қиличи тўйғазиб Хисравни жондин
 Тиласа бегуноҳ қонимни ондин.

Ўз навбатида мана шундай яхшиларга ва олижанобликка
 чексиз ва жозибали муҳаббат, мана шундай ярамасларга ва
 қабоҳатга бениҳоят чуқур нафрат Ширин учун ҳам зийнат
 бўлиб тушган. Масалан, у Фарҳод кўрғонда асир бўлиб ётган-
 да, ўз хатида унга шундай ёзган эди:

* Агар Билқисдек ёри азизинг
 Бўла олман ҳам, ўлғайман канизинг...
 Не бўлғай эрди чархи зулм пеша,
 Мени сендин жудо қилмай ҳамиша,
 Хироминг чоғи йўлдош ўлсам эрди,
 Сукунинг вақти қўлдош ўлсам эрди.
 Қуёш янглиғ бўлиб кундуз қарининг,
 Бўлуб тун соя янглиғ ҳамнишининг.
 Тикон кирса кафингга кинасидин.
 Чиқарсам эрди киприк игнасидин...
 Кўруб хору хас ўрнингда, ниҳони —
 Сочим бирла супурсам эрди они.
 Чу бўлса гарддин кўнглунгда қайғу,
 Ер узра ишқдин сепсам эди су.
 Бошингга тушса меҳнат шоми жовид,
 Юз очиб зоҳир этсам эрди хуршид...

У, Фарҳоднинг ўлигини кўрганда ҳам, разолат — Хисрав-
 нинг ғалабасини англаганда ҳам, ўз аҳволининг чорасиз эка-

ннви тушунганда ҳам Хисравга ён бермайди, уни қабохат манбаи сифатида ла'натлаб, „сен блан бирга яшашдан кўра ўлим афзал“, деб мағрурона жавоб беради ва ўзини мамну-ният блан оғунинг ҳукмига топширади.

Аёллар даҳшатли зулм остида яшаган ва мутлақо ҳуқуқ-сизлик асири бўлган бир шароитда, ҳоким феодал-клерикал ахлоқ томовидан уларнинг номус ва эрки топталган, аёл блан ҳайвон каби муомала қилинган бир замонда, хотин-қизларнинг инсоний фазилатлари оёқ ости қилинган бир вақтда, аёллар ҳақида чуқур инсонпарварлик руҳидаги олижаноб фикрлар юритиш блан Алишер Навоий уларга нисбатан, мана шундай пастарян муносабатда бўлишини рад қилди. У, „Фарход ва Ширин“ да гениал сан'аткор қалами блан нақшланган ажойиб аёлларнинг ғоятда гўзал портретларини берадики, уларни ба'зилари ҳар жиҳатдан: улуғвор севги ва унинг принципларини ҳимоя қилишда ҳам, ақл ва исте'додда ҳам, фан ва сан'атда ҳам, ижтимоий фаолият ва мамлакатни идора қилиш ишида ҳам эркаклардан асло қолишмайдилар. Шундай қилиб, Алишер Навоий аёлларнинг номус ва эрки, ҳуқуқ ва қимматининг буюк ҳомиси сифатида майдонга чиқади.

Малика Маҳинбону саройида 10 та қиз бор. Уларнинг ҳар бири — фан ва сан'атнинг турли соҳалари — ҳиқмат, табиёт, мантиқ, музика, математика соҳасида отоқли олимдирлар. Уларнинг ҳарбири ўз илмининг „як фани“, я'ни катта олимдир. Маҳинбону она сифатида, Ширин эса туғишган ҳамшира сифатида уларни севар, улар ҳақида қайғирар ва улар блан ғурурланар эдилар.

Навоийнинг тасвирича, Армонистон гулвистон бир мамлакат бўлиб, унинг халқи бахтиёр яшар ва эрк ирмоқларидан баҳраманд эди. Бу мамлакат жаннат боғидай гўзал эди. Бунда шу мамлакат шоҳи Маҳинбонунинг роли ғоят зўр. У, давлатни моҳирлик ва зўр исте'дод блан идора қилар, ўз халқи ҳақида қайғирар ва мамлакатнинг озодлик ва мустақиллигини қадрлай билар эди. У, Фарҳодни жуда самимий ва меҳрибон оналарча оташин муҳаббат блан ардоқлайди, у бутун вужуди блан Фарҳод ва Шириннинг бир бирларига бўлган севгиларини ҳимоя қилади ва бу муҳаббатнинг муваффақиятли чиқиши учун бор куч-қувватини сарфлайди. Нечун? Чунки Маҳинбону Фарҳод симосида барча ноёб ва гўзалликларни, ўзининг ғурури ва мамлакати ҳам халқнинг шон-шарафи бўлмиш Ширинни самимий севучи чин инсонни кўрди, чунки Фарҳод уларга бахт ва ёруғлик келтирди. Улар учун энг мушқил дамларда хорижий фотиҳ, мустабид ҳукмдор Хисравга қарши курашда ўзининг вужуди, жасорати, ақли, ҳатто ҳаётини ҳам боғишлайди ва бу йўлда қурбон бўлишга ҳам тайёр эканлигини амалда кўрсатади. Шундай қилиб, Навоийда бу аёл эзгулик ҳомиси ва адолатнинг тарқалишига эркин йўл очиб берган буюк исти'дод эгаси адолатпарвар ва оқил инсон тарзида тараннум қилинади, эр киши бўлган Хисрав эса, разолат манбаи, йиртқич, барча ғу-

заллик ҳам адолатни емиручи, ақл, исти'дод ва виждоннинг душмани сифатида гавдаланади.

Бу жиҳатдан Ширин Маҳинбонуга нисбатан анча юқори туради. У на севги, на ақл, ва на исти'додда ҳечқандай эркакдан қолишмайди. Ширин фарҳодни барча эзгулик ва чин инсоний хислатларининг тажассуми ва тимсоли бўлгани учун оташин муҳаббат блан севади. Фарҳод чин инсонийлик ва ғоят катта маҳорат кўрсатиб, тоғу-тошларни ёриб ариқ ўтказади ва Шириннинг мамлакати ҳам унинг халқиға „ҳаёт суви“— „оби ҳайвон“ беради. Бу муносабат блан Ширин Фарҳодға мурожаат қилиб, шундай дейди:

Ки, э нодир йигит, офоқ ичинда,
Ягона чархи нили тоқ ичинда.
Аён ҳолингда кўп-кўп бул ажаблиқ,
Ажабдин ҳам ажаб ранжу тааблиқ.
Не сен ўхшаб жаҳонда бир кишиға,
Не қилғон ишинг ўхшаб эл ишиға.
Бу ишким биз демай бун'ёд этибсен,
Бағоят кўнглимизни шод этибсен.
Бўлуб эрдук ҳусули бирла ожиз,
Ҳунар эрмас, қўлинг кўргузди му'жиз.
Агар юз қари узр ойин бўлоли
Нетиб бир кувчилик узринг қилоли.
Ишинг узинда юз биздек уёлғай,
Не биздин, тангридин олингға ёнғай.

Шувинг учун ҳам Ширин ўз қалбини Фарҳодға топширади ва бунинг устиға у ўзининг чексиз севгисини Фарҳод ба-
жарган меҳнатларнинг юздан бириға ҳам арзимаслигини изҳор қилади... У, даҳшат ва та'зиқларға қарамасдан Хисравнинг ашад-
дий душмани бўлиб қолаберади ва ўзининг сўнги дамларигача
Фарҳодға нисбатан бўлган муҳаббатида садоқат сақлайди, ҳат-
то шу йўлда ўзини ҳалок қилади. Хисрав бўлса Фарҳоднинг
барча олижаноб ишларини, интилиш ва мақсадини топтайди,
унинг меҳнатлари самарасини ер блан яксон қилади, унинг
еса ўлимға маҳкум этади.

Эркак Хисрав ва аёл Шириннинг ақл ва киёфаси мана шун
дайдир.

Навоий илм ўрганишнинг зарурлигини та'кидлайди, ҳаёт
ва курашнинг ҳарқандай мушкил масалаларини ҳал қилиш,
умуман мамлакат ва халқнинг манфаати ҳамда фаровонлиги
учун фаннинг ниҳоятда зўр аҳамиятға эға эканлигини қайд
қилади.

Биз қисман кўрганимиздек, Навоийнинг ижобий қаҳрамон-
ларининг деярлик ҳаммаси фанни севадилар ва илмнинг кўзға
кўринган намояндасидирлар.

Мана Фарҳод. Навоий унинг ҳақида сўзлаб айтадики,
жаҳонда у етмаган ва касб этмаган илм қолмади. У буюк олим

ва нодир сан'аткор у сангтарошлик ҳунарини машҳур усталардан ҳам яхши эгаллаган ва ҳоказо.

Бу ўрында Навоийнинг қадимги Юнон илмига зўр муҳаббат кўзи блан қараши жуда ҳам характерлидир. У, Фарҳодни инсониятнинг ҳикмат чўққиларини эгаллаш, ҳақиқатни англаш, олам сирларидан воқиф бўлиш учун мусулмон Шарқининг „муқаддас“ марказларига эмас, балки қадимги Юнонистонга отлантиради ва жўнатади. Навоий ёзади:

Анга ким тушса очмоқ изтироби,
Бу бўлди ул муаммонинг ҳисоби:
Ки Юнон мулки ул фарзанда кишвар,
Ки ҳикмат бирла топти зебу зевар.
Ҳакимиким топиб ошқол афлок,
Бу кишвар тупроғидин бир овуч хок.
Тоши хикмат элининг дурри тожи,
Гиёҳи барча иллатлар иложи.
Шимоли ҳаддида тоғи дурур тунд,
Ки тиғи кўк мисосидин эрур кунд.
Киши Юнон сари бормоқ керакдур...

Фарҳод юнонистондан янги билимлар, ҳикматлар, сирлар хазинасининг калиди блан қуролланиб қайтади... ва улар ёрдами блан ажойиб ишлар қилади.

Навоий ақлнинг куч ва қудратини жуда яхши тушинар ва доим та'кидлар эди. Бу ҳақда Фарҳод тилидан шундай дейди:

Деди ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод.
Ўлум ичра менга то бўлди мадҳал
Топилмас мушкили мен қилмаган ҳал.

Навоий шу блан бирга „Фан — фан учув“ деган тезисни ёқламайди ва фанни, ҳунарни ижтимоий манфаатларга бўйсундириш зарурлиги ҳақида гапиради. Фарҳод тоғу тошяи ёриб ариқ ўтказиш ҳаракатида бўлган халқ оммасининг бениҳоят оғир захмат чекаётганлигини кўриб бутун куч-қуввати блан уларга ёрдам берабошлайди ва дейди:

Ҳунарни сақлабон неткумдур охир,
Олиб тупроққаи кеткумдир охир...

Навоий ўз поэмасининг хотимасида Улуғбекнинг илмий хизматлари ҳақида махсус тўхтаб, уни кўкларга кўтариб мадҳиялар ўқишини тасодифий ҳол деб бўлмайти, албатта. Навоий „Темур наслидан бирқанча шаҳзодалар дун'ёга келиб ўтдилар, лекин замона аҳллари уларнинг Улуғбекдан бошқа биронтасини ҳам эсламайдилар, чунки Улуғбек илми қўлга киритган, шунинг учун унинг кўзи олдида осмон паст бўлган эди,

унинг боғлаган расади „зеби жаҳондир“ ва „жаҳон ичида яна бир осмондир“ дейди.

Навий хусусан шоҳлар учун ҳам илмнинг фойдаси ва аҳамиятини, уларнинг илм олишлари зарурлигини қайта-қайта уқдириб ўтади. У ўзининг мазкур фикрини исботлаш учун тарих фанини мисолга олар экан, мамлакат ва халқнинг ҳукмдори бўлган шоҳ агар тарихни билса, у ўтмишдаги шоҳ ва ҳукмдорларнинг қандай ҳаракат ва тадбирларини мамлакатни обод ва халқни фаровон қилганини ва қайсилари эса, уни ҳалокатга судраганлигини англай олажagini уқдиради. Навий фанни турмуш билан боғлаган ва уни мамлакат ҳам халқнинг манфаатларига бўйинсундиришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Навий ўзининг бир асарда тубандагича ёзган эди:

Кишига неча келса мушқил ҳол,
Ҳикмату ақл анга эрур ҳалол.

Ўрта аср шарқида реакцион ҳукмдорлар ақл ва фаннинг кўрсатмаларига итоат қилмай, балки унга қарши очиқдан очиқ кураш олиб борган бир вақтларда, феодал-клерикал реакция қўлида фожиаи ҳалок бўлган олим Улуғбекнинг хотираси ҳали унитилмаган бир даврда, фақат тор доирасидаги имтиёзли кишиларгина илм олиши мумкин бўлган бир замонда, кенг халқ оммаси орасида қўпол фанатизм ва маданиятсизлик чексиз ҳукмрон бўлган бир дамда Навийнинг фан ва ақлга бундай муносабатда бўлиши ғоят зўр моҳият касб этади.

„Фарҳод ва Ширин“ нинг ажойиб ва олижаноб ғояларидан бири халқлар дўстлигидир. Бу ғоя мазкур асар ва унинг авторига зўр ҳурмат туғдиради. Навий бу масалада ҳам ажойиб гуманист сифатида майдонга чиқади. Навий томонидан бу ҳақда айтилган фикрлар ирқий ва диний тафовутларни билмайди, балки уларда инсон ва одамгарчилик биринчи ўринга қўйилади. Навий ва унинг севиқли ижобий қаҳрамонларининг турли халқларга бўлган муносабатларининг асосида ҳам мана шу ғоя ётади.

Навийнинг „Фарҳод ва Ширин“ даги учта энг асосий ва суюқли қаҳрамонларининг (Фарҳод, Ширин, Шопур) 3 хил халққа мансублиги жуда характерлидир. Уларнинг дунёга қараш ва тафаккурларида яқдиллик, ҳамкорлик, бир-бирларига самимий муҳаббат ҳукм суради. Улар бу инсоний муносабатнинг принципларига чексиз берилгандирлар, шунингдек бир-бирига шу қадар беҳад содиқдирларки, уларнинг ҳарбири ўз ҳаёт ва фаолиятининг маъносини иккинчисига ҳалол ва оғишмай хиёнат қилишда кўради. Шунинг билан бирга, шубҳасизки, уларнинг ҳарбири ўз халқини ифода қилади, демак уларнинг муносабатларини улар мансуб бўлган халқларнинг бир-бирлари билан бўлган ёки бўлиши керак бўлган муносабатлари сифатида қаралмоғи керак. Ҳеч бўлмаганда, Навийнинг орзуси мана шундан иборат эди.

Фарҳод ўтиб бўлмайдиган ғовлар, ғайри табиий даҳшатлар (Аҳраман, аждар в. б.) ни енгади, дунёнинг чигал масалаларини ҳал қилишда бирқанча зўр ютуқларга эришади. Бумувафакциятларга ўзбек¹ Фарҳод юнонли Искандарнинг „ойина“си „буюк юнон“ Суқротнинг са'и-ҳарақат, ҳикмат ва маслаҳатлари туфайли эришади. „Барча өзгуликларнинг мужассами бўлмиш Суқрот асрлар давомида Фарҳоднинг келишини кутади. У, Суқрот олдиға келганда, бу ҳаким Фарҳодни „Менинг ўғлим“ деб атаб, уни сирлардан воқиф қилади, келажак ишлар ҳақида йўлланмалар ва офатларға қарши дору-дармонлар бериб, унга ғалаба йўлини кўрсатади.

Ёки Фарҳод блан Шопурни олайлик, Фарҳоднинг Арманияға келган биринчи кунларидан бошлаб-оқ, эронли Шопур унинг умрли содиқ дўсти бўлиб қолади. Шопур, Навоийнинг та'бирича, Фарҳоднинг сояси каби ундан ҳечвақт ажралмайди. Фарҳод блан учрашган деярлик биринчи дамларидан бошлаб-оқ, ўзининг бутун куч-қувват ва қобилиятини, бутун умрини ўзбек йигити Фарҳод ҳам арман қизи Ширин ва уларнинг юксак ғояларига садоқат ва изчиллик блан хизмат қилиш учун бағишлашға қарор берган. Шопур, Фарҳод ва унинг тарихи блан биринчи марта танишишдаёқ, унинг юксак мақсад ва орзуларини англағач, Фарҳодға қуйидагича мурожаат қилади:

Деди: к—е зод сарви бўстони,
Ва лекин топқон осибии ҳазони...
Ҳам ул канжикки, булмушдур умидинг,
Етишға қулфиға мендин калидинг...
Борур бўлсанг сенға раҳбарли айлай,
Демай ҳамроҳлиқ, чокарлиғ айлай...

Фарҳод ўз ўлими олдидан Шопур қалбининг улуғворлигини яна бир марта қайд қилади ва унга шу сўзларни йўллайди:

Яна Шопурға деб, хайри бодим,
Дегайсен: кей, рафиқи номуродим.

¹ Навоийнинг та'кидлашича, Фарҳод чиннинг қадим ўзбек уруғлари яшаган қисми Шарқий Туркистондан Хутандандир. Фарҳод ва унинг отаси саройидаги ҳамма кишиларнинг исмлари хитойча эмас, ўзимизчадир. Уларнинг, жумладан Фарҳод, унинг отаси ва онасининг ҳам диний э'тиқоди исломдир. Ҳаётда, турмуш йўсунарисида Фарҳод ва унинг хоқон отаси, шунингдек барча сарой аҳлининг урфи одатлари ўша вақтлардаги ўзбеклар; ўзбек ҳукмдорлари ва уларнинг саройларидаги одатлардан фарк қилмайди.

Бундан ташқари, ўз мамлакатини чексиз севган, озодлиқ ва адолат ғояларига содиқ бўлган ва бузғунчи истилочиларға нифрат блан қараган Навоийнинг, ўша замонларда Ўрта Осиёға ва унинг халқига душманлик кўзи блан қараган ва унинг ватаниға ҳужум қилиб, уни харобазорға айлантириш, халқини аса қириб ташлаш ва қулликқа маҳкум қилиш учун ҳарқандай кулай фурсатни кутиб ва излаб юрган хитойлиларға мадҳия ўқиши, албатта, мумкин эмас эди.

Буларнинг барчаси, шунингдек бошқа бир мунча далил ва ҳужжатлар Навоий Фарҳоднинг ўзбеклар ичидан чиққан дейишға тула имконият ва ҳуқуқ берадилар.

Не қонким ютмадинг ҳамдамлигимдеш,
Не ғамким чекмадинг маҳрамлигимдин.
Менга ул вақтдинким ҳамдам ўлдунг,
Гирибтори балоу мотам ўлдунг.
Вафо ойяни шарти мунча бўлғай,
Магарким тангри-оқ узрингни қўлғай.
Ҳамиша воқиф ўл қабрим тошидин,
Аёгинг чекма туфроғим бошидин...

Фарҳод арман қизи Шириннигина эмас, балки арман халқини ҳам ўз халқи каби, арман мамлакатини эса, ўз мамлакати каби севади. У буни ҳар соҳада, меҳнатда ҳам, жанг майдонида ҳам кўрсатган ажойиб баҳодирликлари блан исботлайди.

Армания, унинг гўзал Ширини сувга ташна эдилар. Бу офатдан қутилиш йўлида узоқ вақт олиб борилган давомли ҳаракатлар қутилган натижани бермаёган эди. Бениҳоят оғир ва бефойда меҳнат халқни қаттиқ қийнаб қўйган эди. Фарҳод арман халқининг бу фожиали аҳволини кўриб, уларга ёрдам қўлини узатади ва ўзининг куч-қуввати, истидоди ва тешасини ишга солади.

У жуда қисқа муддат ичида тоғу-тошларни ёриб, катта ариқ ўтказди ва ташна халқни сувга сероб қилади. Бу, халқнинг катта қуванчи ва байрамига айланади.

Ариғ нови чу бўлди сув мақоми,
Тегирмон новидек бўлди хироми.
Халойиқ ичра ғавғо тушти ҳар ён,
Улус ичра алоло тушти ҳар ён.
Ариғнинг икки ёнидин алоло,
Нашот аҳли тузуб сурно талоло.
Муғаннилар ики ёндин навосоз,
Тузуб ул рўд лаҳни бирла овоз.

Эрон шоҳи Хисрав Арманияни истило қилмоқчи, уни озодликдан маҳрум этмоқчи, Ширинни ва мамлакатни қўлга киритмоқчи ва барча эзгуликларни ўзининг ифлос оёғи ва қонли қамчиси остида топтамоқчи бўлади. Хисрав ўзини гўё Ширинни севган киши қилиб кўрсатиб, сонсиз-саноксиз каллақесар лашкари блан Армания ўлкасига бостириб қиради ва уни урушга тортади. Хисрав ва унинг лашкари қаерга бормасин, у ерда ўт ва қилич ёрдами блан ҳамма нарсани яксон қилар ва барча яхшиликларни бугунлай паймол этар эдилар. Мамлакат бутунлай харобазорга айланиш, унинг халқи ва Ширин эса, ё қирилиш, ё қул бўлиш хавфи остида қолган эди. Шунда буни англаган ўзбек йигити Фарҳод арман халқининг душмани бўлиши Хисрав ва унинг лашкарига қарши курашга жон-жаҳди блан киришади. У жанг майдонида уларга омон бермай, шафқатсиз қириш блан ажойиб қаҳрамонликлар кўрсатади. У, На-

войнинг айтишича, буларни у, Ширинни, арман халқини севгани учун қилади.

Эронли истилочи ва мустабид ҳукмдорга қарши бу курашда Фарҳодга унинг дўсти эронли Шопур катта ёрдам беради.

Шунинг учун арман қизи Шириннинг Фарҳодга, Шопурга бўлган муҳаббати кундан-кун ортаборади ва мустаҳкамланади. Шириннинг ҳам Фарҳоддан жудо бўлишдан ўлимни афзал билиши тасодифий ҳол эмас.

Ўзбек ва арман халқлари асрлар давомида сув ҳақида орзу қилар эдилар. Улар ўзларининг бу орзуларини фақат совет ҳокимияти йилларидагина амалга ошира бошладилар. Ўзбек халқи большевиклар партияси раҳбарлигида гигант суғориш иншоотлари қурди ва улуғвор каналлар барпо қилди. Бунда Навоийнинг бу ҳақдаги олижаноб фикрларидан ҳам илҳомланди. Бу фикр доҳи И. В. Сталин номидаги Катта Фарғона канали қуручилари томонидан ўртоқ И. В. Сталинга ёзилган ше'рий хатларида ҳам яққол ифодаланган.

Шуни қайд қилиш зарурки, Навоийнинг халқлар дўстлиги ҳақидаги ғоялари умумий бўлиб, илмий заминга асосланмагани учун утопик характерга эга эди. Шунга қарамасдан Навоийнинг бу ғояси олижаноб ва қимматлидир. Умуман Навоий ижодининг энг асосий моментларидан бири бўлган бу ғоялар шоирнинг номи ҳам унинг „Фарҳод ва Ширин“ поэмасини турли халқлар ўртасида машҳур ва манзур бўлишига сабаб бўлганлар. Тадқиқотчиларнинг кўрсатишича, „Фарҳод ва Ширин“ аллақачонлар-оқ, ҳатто шимолдаги тарончи қабиласи ўртасида ҳам тарқала бошлаган, уларда асарнинг халқ варианты ҳам бор. Қозоқлар ўртасида „Фарҳод ва Ширин“ нинг халқ варианты борлиги ҳақида хабар берадилар. Бу асарнинг ўзбек халқи орасида тарқалган фольклордаги сонсиз-саноқсиз вариантлари ҳақида тўхташга ҳам ортиқча ҳожат йўқ. Халқ ва унинг илғор вакиллари асрлар давомида „Фарҳод ва Ширин“ нинг олижаноб ғоялари асосида ҳам тарбияланиб келганлар, унинг образлари ва фаолиятларига тақлид қилишга интиланлар. Турли халқлар томонидан яратилган ашулаларда Навоийнинг ҳурмат блан тилга олиниши бежиз эмас, ҳатто татар халқининг революцион демократ шоири Абдулла Тўқай Навоий образларини кўкка кўтариб махтайд.

„Фарҳод ва Ширин“нинг рус тилида 2 марта ва Украин тилида босиб чиқарилганлиги ҳамда яқин кунларда СССР нинг бошқа халқларининг тилларида ҳам босилажаги зўр аҳамиятга моликдир.

Ўзбек халқи ҳамма вақт Навоийнинг „Фарҳод ва Ширин“ идаги олижаноб ғоялардан бевосита та'сирланиб, озиқланиб келган. Шунинг учун фольклорда, халқнинг эртақ ва латифаларида халқимиз томонидан қайта ишланган бу асарнинг асрлар давомида оғиздан тушмаганлиги ва халқ блан бирга яшаганлиги тасодифий эмас.

Ўзбек халқи Совет ҳокимияти йилларида ленинча-сталинча

доно миллий сиёсатнинг самаралари орқасидагина Ватанимизнинг ҳамма халқлари блан бир қаторда, ҳақиқий ва янги социал-иқтисодий заминга асосланган, сифат жиҳатидан тамомила янгича 'дўстликка, ҳамкорликка эришди. Халқимиз ВКП(б) XVI съезди олдидан ўзининг доҳиси ўртоқ И. В. Сталинга ёзган мактубида шундай деган эди:

Бизнинг бошимизда паноҳимизсан,
Яратдинг дун'ёда мисли йўқ ватан.
Бунда одам учун ҳарбир нарса бор,
Қозоқ, қирғиз блан ошно ва ҳамкор.
Ўзбек грузинни севмоқ блан шод,
Армани Ширинни севгандай Фарҳод.

Буюк Алишер Навоийнинг ўз Фарҳоди ва Ширинлари блан беҳад мағрурланишга уларнинг ҳамиша ва ҳамавақт илғор фикр ва нозик ҳиссиёт эгаларининг энг сеvimли дўстларидан, олижаноб қаҳрамонларидан бўлиб қолишларига амин бўлишга тўлиқ асоси бор эди. У, масалан, Фарҳод ҳақида сўзларкан, қуйидагиларни айтиши блан тамомила ҳақли эди:

Бақо мулкида топқунг қаҳрамонлик,
Ҳақиқат тахтида соҳибқиронлик.
Отангдек юз туман хоқону қайсар
Унут бўлғай жаҳон аҳлига яксар.
Севинг қолғай жаҳон ичра сифотинг,
Тариқи ишқ ичра яхши отинг.

Х. ЁҚУБ

НАВОИЙНИНГ „САБ’АИ-САЙЁРА“ ДОСТОНИ

† Навоий 1483-1485 йиллар орасида беш дostonни ўз ичига олган машҳур, „Хамса“сини яратди. Гениаль Озарбайжон шоири Низомий Ганжавий (1141-1203), ҳинд-форс шоири Хисрав Деҳлавий (1255-1325) „Хамса“ларининг традицион сюжетлари асосида бошқатдан ишланиб, ўз даврининг шоир (Навоий) олдига қўйган вазифаларини бадиий равишда гавдалантирган бу мустақил дostonларнинг тўртинчиси „Саб’аи-сайёра“дир.

„Саб’аи-сайёра“— „Хамса“нинг бошқа дostonлари сингари, Навоий ижодиётидаги гуманистик қарашларни юксак бадиий формада ифодалайди. Навоийнинг инсонга юқори баҳо беришини, унинг энг кучли фазилати ҳисобланган ақл ва ирода қудратига ишонишини ёрқин образларда акс эттирди. Бу дostonда ҳам инсон, унинг фаолияти ва кураши, ақл ва идрок кучи, инсонларни бир-бирига боғловчи муҳаббат ва бу муҳаббатнинг кўринишлари бўлган садоқат, вафодорлик, самимий дўстлик, олийжаноблик, мурувват, футуват (яхшилик қилиш), адолат ва бошқа инсоний фазилатлар куйланади ва асосий ўринни ишғол қилади. „Саб’аи-сайёра“ ўзининг ранг-баранглиги, сербўёқлиги, образларининг хилма-хил ва жонлилиги билан Навоийнинг бошқа дostonларидан кескин суратда фарқ қилади. Айри-айри мустақил ва айни чоқда мавзу¹ ва идея жиҳатидан бир-бирига ҳамоҳанг бўлмиш етти ҳикоядан ташкил топган бу дoston ўрта аср романчилигининг порлоқ намунаси бўлиб чиқди. „Саб’аи-сайёра“да етти ҳикояни бир-бирига уловчи момент ўлароқ Эрон шоҳи Баҳром Гурнинг саргузашти кенг суратда тасвирланди. Навоийнинг дostonга киритган етти ҳикояси Низомий ва Хисрав Деҳлавийникидан тамоман бошқа бўлиб, у яратган Баҳром образи ҳам уларникидан кескин суратда фарқ қилади ва буни Навоийнинг ўзи дostonда очик қайд қилиб ўтади. У, Баҳром билан Дилором муносабатини ўзгартиб, „Тағйир“ қилиб беришдан бошқа чораси бўлмаганини сўзлайди:

Бу сабабдин бу хуш фасона аро,
Балки бу хушнаво тарона аро,
Йўқ эди ҳеч чораю тадбир,
Ким бирор ерда бўлмағай тағ'йир.

Навойи даставвал юртда адолат жорий қилган Баҳромнинг гўзал Дилоромни севганидан сўнг, кеча-кундуз у блан машғул булиши, халқни, юртини унутиб, тобора кайфу сафога берилиши ва натижада ер ютиб ҳалок бўлиши воқиасини Низомийникидан бошқача талқин қилади. Навоий ўз достонини „ишқ мояси“ блан суғорди, я'ни афсонани ҳақиқатан ишқий дoston қилиб қайтадан ишлади. Унингча, ишқ—самимийлик ва покликни, ҳақиқий инсоний фазилатларни, халқ учун фойдали хислатларни, ақл ўлчовига тушадиган гўзалликларни ўз ичига олиши шарт. Навоийнинг айтишича, ундан аввал ёзилган „Ҳафти-пайкар“ („Етти гўзал“)нинг асосий ва бош қаҳрамони бўлган Баҳром бундай севгидан маҳрумдир: ←

Бири буким йўқ анда мояий дард¹,
Қилдилар ишқ сўзидин² ани фард.

Шунинг учуноқ, Навоийча, бу афсона ундан аввал нотўғри талқин қилинар эди:

Ким бу дафтарга бердилар минг зеб—
Бошидин то аёқ фусуну фириб.

Навоийга кўра, ишқ дардини тез унутадиган Баҳромга бағишлаб, катта ше'рий дoston ёзишнинг ҳеч ҳожати йўқ эди:

Бўйла нодон учун ёзиб авсоф,
Анга қилғайлар ўзларин вассоф.
Мадҳини беҳисоб ёзғайлар,
Балки давзун китоб ёзғайлар.
Ҳарбир ул назмда кўрубдир ранж,
Қилғой ўз панжу ганжидин бир ганж.³
Оллоҳ, оллоҳ не ганж бўлғой бу,
Сар-басар элга ранж бўлғой бу.

←Шу равишча улуғ шоир ва мутафаккир Навоий, „Ҳафти-пайкар“нинг идея йўналишини рад қилади, „такрор этилган сўз дилкаш ва хуш эмас“лигини уқтиради ва „Саб'ан-сайёра“сида ўз даврининг интилишлари, идеологияси, ҳатто психологиясини ҳам акс эттиради. Баҳром образи узоқ тарихий такомил нати-

¹ Бу ерда дард—ишқ ма'носнда.

² Сўз—куйиш ма'носнда.

³ Панжу гавж—беш дунё, беш хазина демакдир; Низомийнинг „Хамса“сини шундай деб ҳам атар эдилар.

жасида чаҳрли, мустабид золим (Фирдавсий талқинида) ёки ҳарбир уринда ҳузур-халоват изловчи беқарор ошиқ (Низомий талқинида)дан битта туйғусига вафодор ошиққа (Навоий талқинида) айланади. Броқ бу оташин муҳаббатли киши муҳаббатнинг инсонпарварлик блан боғланган ипларини узиши натижасида (Фарҳоднинг аксинча) чуқур ҳисларга қобил ва бой руҳини барбод беради, Шунинг учун Навоий Баҳром образига икки ёқлама муносабатда бўлади. У, халққа яқинлашганида (мамлакатда адолат ўриатиб, улуснинг додига етганида) ва оддий инсоннинг самимий туйғиларини ифодалаганда (вафоли ишқида) шоирнинг рағбатига сазовор бўлади, аммо халқдан узоқлашганда (халқ манфаатларини унутиб, шахсий кайфи-сафoga берилишида) ва ишқида ёнгиллик кўрсатганида (кибр блан арзимаган баҳонани дастак қилиб Дилоромни сочи блан қўл-оёғини боғлаб, чўлга ташлаб кетишида) шоир ундан нафратланади. Баҳромнинг фожиаси жамият, халқ манфаатларидан узилиб қолган чуқур табиатли натуранинг фожваси эди... Бу умумлашма элемент Навоийнинг гуманизминигина эмас, балки Баҳром образининг маълум даражада узоқ умрли бўлишини ҳам белгилаб қўйди.

† Навоий, Баҳром образининг тадрижий „ўсиши“ да ўз сиёсий қарашларини ҳам ифодалади. Навоийнинг бир-бири блан қаттиқ боғланган хоҳ гуманистик, хоҳ сиёсий қарашлари идеалистик асосга қурилган эди. Унингча, жамият ва давлатнинг идораси подшоҳ қўлида бўлиши керак. Агарда бу подшоҳ билим ва маърифат блан қуролланган, иродаси бақувват шахс бўлса, ўз хоҳишига кўра жамиятни тузаолади ва уни халқ манфаатларига мувофиқлаштирабилади. Агар у ўзига берилган олий ҳуқуқдан тўғри фойдаланмаса, ўз ҳокимиятига суи истеъмол қилса, кайф-сафо йўлига тушиб кетса, давлатни ва халқни оёқ-ости қилиб юборади. Баҳром бунинг яққол иллюстрацияси бўлиб чиқди.

Баҳром ўзининг дастлабки подшоҳлик даврида адолат йўлини тутди, „мажруҳларга марҳам“ қўйди, „шом зулматини“ йўқотиб, „қуёш нури“ блан „жаҳон мулкни равшан“ қилди. Золимларга жазо берди, мазлумларни ҳимоя қилди. Ўз адолати блан тортини обод қилди:

Мулки боғин баҳори адл била,
 Сугориб жўйбори адл била.
 Ўйла сарсабз қилдию тоза,
 Ки жаҳон бўлди жаннат овоза.
 Ҳар не вайрон қилиб эди бедод,
 Дод ила қилди барчасин обод.

Баҳром халқни талон-тарож бўлишидан асраб, унинг бошидан етти йиллик хирожни олиб ташлади:

Кишваридин кўтарди чун торож,
 Етти йиллик маоф тутти хирож.

Натижада мамлакат ва халқ бойиди, юртнинг „тупроги — мушк“ка, „тоши—ақиқ“қа айланди.

Лекин етти иқлим подшоҳи Баҳром Дилоромнинг гўзаллиги, ширин сўзлари, ёқимли ашула ва созига берилиб, айш-ишрат кўчасига кириши блан давлат идорасидан, халқ ғамидан четланади. У ҳамма нарса, ҳаттоки ўзини ҳам унутади. Кечаларини базм блан, кундузларини ов блан ўтказади: -

Иш анго еттиким, бу янглиғ шоҳ,
Мулк ишидин эмас эди огоҳ.
Боқмайин мулк ила сипоҳ сари,
Қилмайин майл додхоҳ сари.
Ўтти уч-тўрт йил бу ҳолатла,
Ҳолатидин улус малолатда.

Бунинг оқибатида юрт иши хароб, „халқ рўзгори қаро“ бўлади. Бебошлик ва тартибсизликлар кучаяди, солиқлар ортади, амалдорларнинг зулми зўраяди, ҳаммаёқни қароқчи, далаларни эса бўри босади, халқни қўриқловчи ҳечким қолмайди:

Мулк иши забту рабтасиз бўлди,
Салтанат амри забтасиз бўлди.
Қилмади шаҳ чу додхоҳдин ёд,
Эл влик сунди қилғоли бедод.
Мулк чун шоҳ адлидин қолди,
Қилди ҳарким, неким қилаолди.

Инсонпарвар Навоий Баҳромнинг бу қилғуликларини кечираолмас эди. У ўз „қаҳрамони“нинг кўзини очиш учун аввал бир кичик жазога мубтало қилади, Дилоромга бўлган ноҳақ, қўпол муомаласи юзасидан уни севгилисидан узоқ муддатга ажратади, дарду аламга грифтор қилади. Броқ бу унга кор қилмагач, ахир правордида бутун сарой аҳли, аскарлари ва Дилороми блан бирга ботқоққа ботқизиб, ер ютдириб юборади. Ўз халқига беҳад меҳр қўйган Навоий унинг муқаббати „объект“нинг тинчлигини бузган, унга ёмон муносабатда бўлган шоҳга раҳм қилишни истамас эди. Бунда Навоийнинг зулмга сра тоқат қилолмаслиги яққол кўринди. У ишқий мояга асосланган достонини шу тахлитда хотималашга мажбур бўлди. Чунки Навоийнинг тушунишича, ҳақиқий ошиқ фақат ўз севгилисини эмас, балки биринчи навбатда халқини, юртини севиши, унга хизмат қилиши керак. Бошқача ишқ зарардан ўага нарса келтирмайди:

Ишқ ила кимки ошно бўлғай,
Оқибат мулкидин жудо бўлғай.

Навоий афсонавий воқиа орқали ўз даврининг ҳаётига таъсир кўрсатмоқчи, шахсий кайф-сафога қизиқиб, давлат ишини унутган шоҳни нўхталамоқчи бўлди. Унингча, халқ ишидан четланган шоҳ ҳалокатга сазовордир. Бу жиҳатдан дostonнинг хотимаси мароқлидир. Унда шоир (Навоий) тушида Баҳромни кўради. Баҳром ўз бошидан кечирган ҳаёти тўғрисида гапириб, уни Султон Ҳусайн ҳаёти билан солиштиради ва иккиси ўртасида кўп ўхшашликлар топади: Султон Ҳусайн, Баҳром каби, бошда шужоат намунасини кўрсатиб, оз қўшин билан катта душманини енгади, кейин гўзал боғ ва саройлар қуриб, кайфу сафога берилади. Баҳром, Ҳусайн Бойқаро кирдикорларини ўзиники билан тенглаштириб, дейди:

Ул доғи айш сари мойилдур,
Нағмаю савт бирла хушдилдур...
Шаҳлар ичра менга эрур монанд,
Де олурмен менга эрур фарзанд.

Сўнгра Баҳром ўзининг бемаъни айши-ишратлар билан ўтган ҳаётига ачиниб, Султон Ҳусайнни яхши ишлар билан ном қолдиришга интилишга даъват қилади, шоҳ минг йил яшаганда ҳам унинг ғарази (мақсади)—ўлгандан сўнг яхши ном қолдиришга қаратилиши кераклигини уқтиради:

Шаҳки минг йил анинг ҳаётидур,
Ғараз—ўлганда яхши отидур...
Яхшилик бирла гар қолур оти,
Бу эрур мужиб мубоҳоти.

«Навоийнинг „Саб’ай-сайёра“ дostonининг бутун йўналишини хулослайдиган бу момент асарни ўз замонаси билан қаттиқ боғлайди. Навоий реалъ воқиаларни афсонавий ҳикоя пардасига ўраб ўқучига етказилади.

†Дoston мазмунининг реалъ ҳаёт билан боғланиши унинг қаҳрамони, Баҳромнинг характери, унинг ички-руҳий кечирмаларидаги қарама-қаршилиқни ҳартарафлама, жонли очишга имкон берди. Баҳром ўз халқига адолат қилучи, душмани билан омонсиз курашучи доно подшоҳ; у ҳаёт ва табиатни севучи уста чавандоз ва ажойиб мерган; у муҳаббати ихтиросга айланиб кетадиган вафоли ошиқ; айни чоқда у ғазаб ва жаҳолатини нўхталай олмайдиган, ақл ва ирода жиловини ҳиссиётга толшириб қўядиган, қилмишига пушайман еб, виждон азобида ёниб юрадиган энгил табиатли инсондир. Навоий Баҳром образи орқали ирода ва қобилиятдан тўғри фойдаланмаган, уларни мамлакат ва халқ ишига сарф қилишдан бош тортган подшоҳ тақдирини кўрсатади.

„Саб’ай-сайёра“ фақат Баҳром билан боғланган воқиалардан иборат эмас. Ҳатто Баҳром тўғрисидаги ҳикоя, Навоийнинг

айтишича, энг асосий ҳикоя ҳам эмас. У, дostonга кирган еттинчи ҳикоянинг мадхали ва хотимасигинадир, Дostonнинг номи ҳам буни исботлашини Навоийнинг ўзи сўзлаб ўтади. Шоир етти ҳикояни „сайр ишига моҳир“ бўлган етти йўловчи тилидан сўзлаётганини ва шунинг учун бу етти йўловчи-сайёҳга боғлаб:

Булди чун бу рақам иши тайёр,
Қўйдим отини „Саб‘ан-сайёр“ —

деб, дoston исмини „етти сайр қилучи“ ма‘носида „Саб‘ан-сайёра“ қўйганини қайд қилади ва дostonни ёзашдин асосий мақсад (ғараз) шу „етти ҳикоят“ эканини билдириб ўтади:

Лутф бу назмаро бағоятдур,
Ғараз аммо етти ҳикоятдур.

Демак, „Саб‘ан-сайёра“да Навоий етти ҳикоянинг мазмунини китобхонга тақдим қилмоқчи бўлиб, уларни машҳур „Минг бир кеча“ асарининг композицион қурилиши тарзида берган. Етти ҳикояни бир илгари тизиш, идея ва композицион жиҳатдан бир бутун ҳолга келтириш ниятида уларни Баҳромнинг саргузаштлари рамкаси (қолипи) ичига олган. Кириш ҳикояси (ва хотима) ўзининг характери ва мазмуви жиҳатидан бутун ҳикояларни яқка бир дoston сифатида бирлаштирган.

Ўрта Осиё халқларининг фольклори билан боғланган ва ажойиб фантазия маҳсули бўлган бу ҳикоя-эртақлар дostonнинг фақат бадиий қиммати эмас, балки социал ва ахлоқий аҳамиятини ҳам оширган. Ҳарбир эртақ тугалланган ва айни чоғда дostonнинг асосий мазмунига оҳангдош асар бўлиб, Алишер Навоийнинг қарашларини, у яшаган давр ва ҳаётнинг баъзи томонларини ёрқин акс эттиради. Бу эртақлар турли темаларга бағишланган бўлиб, уларда муҳаббат, дўстлик, мардлик, инсон идроки ва донишмандликнинг энгилмас кучи, илм-ҳўнарнинг афзаллиги ажойиб маҳорат билан тараннум қилинади. Уларда реал воқиалардан тортиб, эсанкиратучи саргузаштлар, хаёлий-фантастик афсоналар ва дидактик таълимлар, лирик чекинишларга ҳам — ҳаммаси топилади. Уларда турлича мамлакатлар, турли халқ вакиллари бемалол гавлалантирилаберилади. Шоирнинг кенг хаёли Мовароуннаҳр, Хуросон, Ажам, Ҳиндистон, Миср, Рум эли, Адан мамлакатларида кезади. Улуғ шоир бу ҳикоя-эртақларда чин дўстлик, инсоф ва муруват тимсоли бўлган Ахий ва Фаррух образи, қайси йўл билан бўлмасин, хунар ва фаолиятини кўрсатишга ўч, гайратли Зайд образи, Шаҳрисабз маликаси қўйган мушкул шартларни бажариб, ҳарқандай қийинчиликни энгучи жасур Са‘д образи, адолат ва марҳаматнинг илдизига болта урган золим ва мунофиқ Жайсур ва Маллу, буларни ўлдирган „инсонийлик дўсти“ Жўна, ўз халқи ва юртига хизмат қилган, саховатли Мас‘уд, кўпларни қийраган денгиз қароқчиси Жобирни энгган мард Сухайл, тўғрилиқ

символи Муқбил, тухмат ва Ёлғончилик тимсоли Мудбир, вафорлик мужассама — Гулрух, Меҳр ва Гулчеҳра образларини яққол гавдалантирди. Бу эртақларда Навоий инсон фаолиятининг кучини, адолатнинг ахир зулм устидан ғалаба қозонишини, ақл ва тадбирнинг эҳтиросдан устун қўйиш кераклигини куйлади. Билим ва ҳунарнинг енгилмас кучига, унинг жаҳолат ва водонлик устидан ғалаба қилишига бўлган зўр ишонч ёш донишманд Са'днинг ёвуз жодугар кампир сиҳрини бекор қилиши ва уни мудофаа қилган Қатрон (дев) ни ўлдиришида айнқса равшан ифодаланди. Са'д (учинчи иқлимдан келтирилган мусофир ҳикоясида) табиат сирларига карши курашучи ва уни эгаллаш учун интилучи инсон иродасининг тимсоли эди. У тилаган мақсадига етиш учун табиатнинг ёвуз кучларини енгади, сиҳрланган қал'аларни очади ва муродига етади. Унинг муродига етишига файласуф Файлақус сабабчи бўлди. Бу файласуф ҳам ақл, илм-ма'рифат кучининг символи сифатида кўрсатилди. У ўзининг бутун билими ва донишмандлигини сўнги авлодга бермагунча ўлишни истамайди, у билим хазинасини эгаллай оладиган одамни (Са'дни) кутиб, юз йилдан ортиқ ўрда умр кўради. Шу равншча Са'д ҳикоясидаги фантастик воқиялар қобнғи ичида рациональ мағизлар яшириниб ётади.

Ҳикоялар ичида заргар Зайд ва Рум подшоҳи эртаги (иккинчи иқлимдан келган мусофир ҳикояси) ўз мазмуни жиҳатидан алоҳида бўлиб ажралиб туради. Унда Навоийнинг сарой доираларида авж олган хиёнат, қалбакилик, иккиюзламалик, ҳасад ва кинни фош қилишидан қат'ий назар, у Зайд Заҳҳоб образи орқали инсон фаолиятининг қудратини кўрсатади. Зайд Заҳҳоб қобилиятини ҳартарафлама тараққий эгдирган, ғоят ишчан одам. У „осмон гардишини ўзига кўра қилиб олган“ уста ҳунарманд, олтинлардан истаган нарчасини ясай оладиган, ихтиро'чи заргар, шоҳнинг ишончини қозонган ва хазинасини эгаллаган сарой надими, тиббу ҳикмат сирларига воқиф бўлган доно ҳаким, олтин ва кумуш конларини забт қилган ажойиб муҳандис (инженер) эди:

Рум аро заргари эди моҳир,
Иши элга қуёш каби зоҳир.
Дам анго субҳ, кўра жирми спехр,
Ҳарбир олтин кулича даврани меҳр...
Шаҳрида соҳиби ийёр ҳам ул;
Шоҳ қошида хазинадор ҳам ул
Неча кондин неким чиқиб зару сийм,
Бўлур эрди бори анго таслим.
Зоти аҳли ҳунар мубоҳоти,
Зайд Заҳҳоб ўлуб анинг оти.
Ҳам ҳаким эрди, ҳам муҳандисваш,
Гоҳи зарпош эди ва гаҳ заркаш.
Туну кун шоҳнинг надими ҳам ул,

Пойтахти аро ҳаками ҳам ул

Бошидин то оёқ ҳунар эди пок...

Бу тиниб-тинчимайдиган заргар ўз фа'олиятини қовиқти
риш учун, пайтини топса, хиёнатдан ҳам қайтмайди:

Айб анго буки эрди кўп бебок...

Чун амонатда бедиёнат эди,

Иши шаҳ молиға хиёнат эди.

У подшоҳга қалбаки тахт ясаб бериб, унинг олтинларини
ҳазм қилиб юборади. Зиндондан усталик блан қочиб, бутпараст-
лар ибодатхонасига боради. У ердаги олтинларни ўғирлаб, ҳам-
мага фриб бериб қайтади ва шоҳ саройида тантана қилади.

Навоий Зайд Заҳҳоб орқали XV аср феодализмнинг маълум
тарихий шароитида жонланиб, ўзини бақувват ҳис қилган шаҳар
қатламлари образини дostonга киритди. Тарки-дун'ёчи суфийлар
„кўчаси“дан ўтмаган, хонақоҳ исини ҳидламаган Зайднинг „бош-
дан то оёқ ҳунар“ блан қуролланиши табиий эди. Бу ерда
Навоийнинг илм-ҳунарни шаҳзода ва шоҳлар кийинини кий-
ган кишилардан олиб, уни ўз аҳллариға топшириши ғоят ибрат-
лидир. Ақл ва ма'рифат куйчиси, рационалист Навоий ишчан,
тинимсиз Зайдни турмушда ҳаммадан юқори қўяди, оддий, ле-
кин ишига моҳир заргар турмушдаги ҳарқандай тўсиқларни
босиб, янчиб ўтади, матонат блан ўз тақдирини ўзи ҳал қилади,
сарой жиловини ўз қўлиға олади. Унинг кўтарилишиға на сар-
рой аҳллариинг ҳасади ва уни қўлга тушириш учун қўйган
тузоғи ва на подшоҳнинг қаҳри-ғазаби ва қамоғи моне'лик
қилаолади. Зайд қийин ҳолатларни яхши тушунади ва ирода
ҳам ҳунари блан мушкулларни осон қилади. У ўзи учун кўн-
гилсиз ҳодисаларни ўртадан кўтариб ташлашға, уларни „бахт-
ли хотима“ блан алиштиришға интилади ва ўз са'йи-ҳаракат-
тида муваффақиятга эришади. Навоий Зайднинг „амонатда
бедиёнат“ лигини юзига солсада, унинг қобилиятиға тан бера-
ди ва унга хайрихоҳлик кўрсатади. Зайднинг курашчан таби-
ятини, ихтиро'чи ақлини, тушқунликни билмайдиган руҳини
очиб берган Навоий ҳунар ва ҳаётни эгаллашға, унинг асири
эмас, балки хўжаси бўлишиға да'ват қилди.

„Саб'ай-сайёра“нинг кўп эртаклари Баҳром ҳикоясида кўйил-
ган масалаларни тўлдиради, кўп эпизодлар ё тўғридан-тўғри
Баҳромға қарши кўйилади, ё эса кинояли равишда унга тега-
диган, ибрат бўладиган мазмун блан бойитилади.

Ҳиндистон шаҳзодаси Фаррух (биринчи иқлимдан келган
мусофир ҳикояси) Гулчеҳрани беҳад севади, унинг ишқида
бетоқат бўлади, узоқ ўлкаларға бориб, оч-яланғоч қолиб, уни
излайди. Унинг дардида:

Ҳар замон печутоби ортар эди.

Кўнглининг изтироби ортар эди.

Фаррухнинг бу ҳолатини кўрган муруватли Ахий у блан дўстлашади, унга ачиниб, ўз хотини-Гулчеҳрани Фаррухга никоҳлаб беришга ҳам рози бўлади. Броқ Гулчеҳра орқали дўстининг ҳимматидан воқиф бўлган олийжаноб Фаррух, ўзига ҳарқанча оғир бўлишига қарамасдан ўз ишқини синдиради ва Гулчеҳрага дейди:

Гарчи ишқингда чекканим бедод
Ўйладурким спехр бермас ёд...
Деди: дардимға гар даво кўрмон,
Бўйла зулми севга раво кўрмон.
Айлабон лутфи беҳисоб асру,
Қилди бизни Ахий хароб асру...
Гар анго бу қадар муруват бор,
Бизда ҳам шамман футуват бор,

Ва Гулчеҳра блан ака-сингил тутинади.

Бу ҳикоя Дилоромга нисбатан ваҳшиёна муносабатда бўлган (чўлга ташлаб кетиши), ихтирос ва ҳавасини заррача тияолмасдан, айш-ишрат ва зарарли ишқ йўлига кирган Баҳромни очиқдан-очиқ қоралайди.

Саховати блан машҳур бўлган шоҳ Жўна (тўртинчи иқлим йўлидан келган мусофир ҳикоятида) адолатлик иш қилиши жиҳатидан Баҳромга қарши қўйилади. Жўна фуқароларнинг ҳақиқага тажовуз қилмаслиги, уларга ёрдам бериб туриши, эл-юртнинг кўнглини олиб, хурсанд қилиши блан танилади. Ҳатто у, бир камбағал саватда нок келтириб берганда ҳақ тўламагани эсига тушиб, хафа бўлади. Камбағалдан ноки звезига нима исташини сўратдиради. У арра ва теши талаб қилиб, ҳамма нок дарахтларини кесиб ташламоқчи бўлади. Бу киноядан мутаассирланган Жўна надимларининг хоҳишига риоя қилмай, кўп пул блан камбағалнинг кўнглини олади. Шу подшоҳ ўзига тоби'узоқ бир вилоятдаги золим ва фосиқ ҳоким Жайсур ва унинг шериги разил Маллунинг ярамасликларидан хабардор бўлгач, уларнинг ўрнига инсофли Мас'удни тайинлаб, золимларни жазолайди ва адолатнинг тантанасига эришади:

Бўйла ҳолатда ҳукм топти судур,
Ким топиб қатл маллу-Жайсур.
Бўлди ер қонлари била гулфом,
Кўрки гул фаслидур нечук айём.

Бу ҳикояда, шубҳасиз, Баҳром (ва у орқали Ҳусайн Бойқаро) нинг қилгуликларини нўхталашга имо ва ишоралар бор. Сўз орасида шунини ҳам айтиш керакки, бу ҳикоя ўзининг оптимистик хотимаси блан айниқса кўзга ташланиб туради. Уни ҳаёт-севар Навоий шу байт-қўшиқ блан тугатади:

Хуш дурур боғи коинот гули,
Барчадин яхшироқ ҳаёт гули.

Жобир тўғрисидаги ҳикояда (бешинчи иқлимдан келган мусофир ҳикоятда) денгиз қароқчиси Жобир қўлига тушган севиқли қизи Меҳрини қутқариш учун қўшин блан отланган подшоҳ Навдар йўлда ов блан овора бўлиб қолади, бир ҳайвон кетидан қувиб кетиб, қўшинидан ажралади. Унинг йўлбошчисиз қолган аскарларини Жобирнинг одамлари тор-мор келтирадилар. Навдар ўзи ҳам:

Чопибон сайдиға солай деди қайд,
Ўзга сайёдларга бўлди сайд.
Шаҳ тилар бўлса шоҳлиғ қилмоқ,
Сипаҳидин керакмас айрилмоқ.
Шаҳни дерлар сипоҳи бирлан шоҳ,
Шоҳ эмастур йўқ эрса анда сипоҳ.
Шаҳға хайл ўлса фатҳнинг ишидур,
Бир киши Рустам ўлса бир кишидур.

Бу ибратли сўзлар, халқидан ажралган, ўз майшати блан бўлиб яқкаланиб қолган Баҳромни йўлга солиш учун керак эди.

Шу ҳикояда денгиз қароқчиси Жобир қўлига „ҳусн боғида сарви ноз“ бўлган гўзал қиз Меҳри асир бўлиб тушади ва унинг қалбини чуқур эгаллаб, уни ўзига шайдо қилади. Бу қароқчининг Меҳри ҳиссиётини, номусини оёқ ости қилишга жур'ат этмаслигида яна Баҳромга тегадиган нозик киноя яшириниб ётади.

Файласуф Файлақуснинг сўзларига бутунлай ишониб, иродасини бўшаштирган ёш донишманд Са'д (учинчи ҳикоятда) ғалабага эришмай туриб, хурсандчиликка берилади, ичиб маст бўлади. Бунинг натижасида ўзининг ашаддий душмани бўлган Қатрон дев қўлига асир тушади ва ҳаёти зўр хавф остида қолади. Бу ерда кўрсатилган майнинг таҳликали оқибати тағин Баҳромни майхўрликдан эҳтиёт қилишга чақирдиқ эди.

Шу равишча „Саб'ай-сайёра“га киритилган етти мусофирнинг етти ҳикояси уларни рамкаловчи Баҳром қиссаси блан қаттиқ боғланиб, булардан Баҳромнинг тегишли хулосалар чиқариб олишини кўзда тутади. (Китобнинг хотимасида Баҳромнинг Хусайн Бойқарони ўзи блан муқояса қилиб, уни ўзига „монанд подшоҳ“ лигини, „фарзанд“ лигини иқроқ қилишини назарга олсак, бу ибратли хулосаларнинг билвосита Хусайн Бойқарога ҳам дахлдор экани равшанлашади). Аммо Баҳром фойдали хулосалар чиқариб, уларни турмушига татбиқ этаолмади ва натижада ҳалокатга учради.

Навоий ўз „Саб'ай-сайёра“сини тобора ўз бурчини (давлат йўлбошчиси сифатида) адо эттишдан узоқлашиб бораётган, кайфи-сафога берилиб, халқнинг аҳволидан хабар олмай қўйган Хусайн Бойқарога та'сир кўрсатиш ниятида ёзган эди. Чунки Навоий ўз даврининг кишиси эди. У мамлакатда жорий бўлган феодаль тартибларни тубдан ўзгартиш тарафдори эмас-

ди, балки феодализм доирасида халқнинг аҳволини тузатиш, тинчлик жорий қилиш, халқни беклар, амалдорнинг ортиқча ўзбошимчалигидан халос қилиш, юртни ма'лум қоидалар асосида идора қилиш тарафдори эди. У илм ва поэзиянинг ҳаётга та'сир этиш кучига ортиқча баҳо беручи, илм-ма'рифатни эгаллаш, ахлоқ тузатиш йўли блан инсоннинг бахти-саодатининг очилишига ишонучи идеалист эди. У бадий сўзга ҳаётни ўзгартуви асосий омил, деб қарарди ва сўз воситаси блан подшоҳни адолат йўлига киритишга ишонарди ҳам феодалларнинг халқ устидаги зулмини чеклашга жон-жаҳди блан курашарди. У, ўтмишдаги ҳамма гуманистлар сингари, чин кўнгилдан ақлнинг қудратига ва ақлнинг галаба қилиши орқали фўқат жаҳлат ва нодонликнинггина эмас, балки зулм ва истибдоднинг ҳам бартараф қилинишига ишонди. Унингча, ақлнинг тантанаси илм ва тараққиёт душманларини аявсиз ер блан яксон қилиши ва башарни ёруғ, бахтли ҳаётга олиб чиқиши керак эди. „Саб'ай-сайёра“ да шунга куйлади.

Аммо кенг деҳқонлар оммасини ер орқали эксплуатация қилишга асосланган ижтимоий ҳаёт, ҳоким синфнинг маориф-парвар қисмига, биринчи навбатда Султон Ҳусайн Бойқарога суяниб, халқ аҳволини яхшиламоқчи бўлган Навоийнинг идеалистик қарашларига зид борди. Ҳусайн Бойқаро, ўз ижтимоий наз'иятига кўра, Навоийнинг халққа ёнбосганини кўрган ва бундан ўз моддий манфаатларига зарар етажани билган реакцион табақаларга тобора кўпроқ яқинлашишга мажбур бўлди. У амир ва амалдорларнинг ҳамда феодал ва руҳонийларнинг аҳolidан турли-туман солиқларни ундириб олиши ва халқни мислсиз эксплуатация қилиш учун катта йўл очиб кўйди.

Қишлоқларда аҳвол жуда оғир эди. Подшоҳ томонидан ин'омга ер (суюрол) олган бек ва амалдорлар мулкида, солиқдан озод қилинган (тархон) феодаллар ҳамда вақф ва руҳонийларнинг ерларида ишловчи деҳқонлар солиқларни ер эгаларига тўлар эдилар ва ердорлар истаганларича уларга турли-туман солиқлар солар эдилар. Ижарага ер олиб, ҳосилнинг анча қисмини ердорга берадиган деҳқонлар ҳам давлатга кўп нолог (хирож) тўлар эдилар. Умуман деҳқонларга тушадиган солиқларнинг хили 12-13 га борар эди. Халқ бу солиқларни тўлашга қодир эмасди. Бир-икки марта Навоий Ҳирот аҳолиси устига тушган солиқни ўз шахсий даромади ҳисобидан тўлаб юборди.

Бу солиқлар, етмагандай, халқ шаҳар кўрғонларини қуриш, ариқларни қазииш, кўприк солиш сингари оғир ишларни бекор (баршина) йўли блан ишлаб берар эдилар. Йўловчи амалдорларга от-улов топиб бериш, қишлоқдаги амалдорларни боқииш ҳам деҳқонлар бўйнида эди. Бу фалокатлар устига вақти-бевақт рўй бериб турадиган ички урушлар халқнинг бошига битган бир бало эди.

Султон Ҳусайн давлат ишлари ва солиқларни тартибга солиш ўрнига сарой аҳллари блан бирга доимо кайф-сафо мажлислари қуриб, ичкилик ичишдан бўшамас эди.

Подшоҳни тинмай инсофга чақриб келган Навоий, унинг бу нома'кулчиликларини, „фараҳ базмига азм айлагани“, „ай-шу тараб базмига жазм айлагани“ни кўриб, уни бу йўлдан қайтариш мақсадида „Саб'ай-сайёра“ сини яратди.

Броқ уста сан'аткор, улуғ мутафаккирнинг қалами блан халқ фольклорининг фантастик бойлигига суяниб яратилган бу аjoyиб достон шоир кўзлаган мақсаддан жуда юқорилашиб кетди. У, юқорида айтилгандай, халқдан узилган талантли натуранинг фожиасига, инсонга бўлган ғамхўрликнинг бадийий ёдномасига, илм-ҳунар ва ихтиро'чиликни куйловчи қўшиққа, одамийлик ҳислатларининг мадҳиясига айланиб, дун'ё адабиётининг ўлмас асарлари қаторидан ўзига муносиб жой олди.

Гениаль шоир Навоий ўз „Саб'ай-сайёра“ сининг халқ моли бўлиб қолишини, келгуси авлод уни севиб ўқишини чин кўнгиладан орзу қилиб ёзган эди:

Халқга зеби торак айла муни,
Ўқуғонга муборак айла муни.
Етти афлокни анга ёр эт.
Етти иқлим элин харидор эт.

Навоийнинг бу орзуси беш асрдан бери амалда яшаб келди, Ўрта Осиё халқлари бешюз йилдан бери „муборак“, „Сабаи-сайёра“ни ўқуб келдилар. Унинг рус тилига таржима қилиниши эса унга „етти иқлим элини ёр“ этти. Бундан бешюз йил бурун халқ бахтини соғинган, унинг бахтсизлигини кўриб қайғирган улуғ Алишер Навоийнинг бу асарини Иттифоқимизнинг ҳамма халқлари мароқ блан қайта-қайта ўқийдилар.

ОЛИ А УСМОН

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ БУЮК ҲИМОЯЧИСИ

Ўзбек адабиёти, ўзбек адабий тили улуг шoirимиз ва мутафаккиримиз Алишер Навоийгача ҳам анчагина ривож топган эди. Навоийгача ўтган даврда Хоразмий, Дурбек, Сайд Аҳмад, Лутфий, Атоий, Саккокий, Яқиний, Амирий сингари ўнлаб шoir ва ёзучилар ўз она тилларида бадий асарлар яратдилар. Хусусан Лутфий, Саккокий сингари сўз устозлари ўзбек тилининг бойликларидан, ше'рий имкониятларидан фойдаланиб, ўзбек поэзиясини, айниқса унинг лирикасини анча бадий юксакликларга кўтардилар.

Броқ бу шoirлар ва ёзучиларнинг ҳечқайсиси ўз она тилларида форс адабиёти блан тенглашаоладиган, рақобатлашаоладиган „Фарҳод ва Ширин“, „Лайли ва Мажнун“, „Саб'ан Сайёра“ сингари бадий юксак эпик асарлар яратаолмадилар, улар ўзбек адабиётини, ўзбек адабий тилини Навоий даражасида юксакликларга кўтараолмадилар. Зотан бу ҳолни Навоийнинг ўзи ҳам қайд қилиб ўтади: „То мулк араб ва сорт (я'ни эронийлар — О. У.) салотинидин турк хонлариға интиқол топти, Ҳулогухон замонидин султони соҳибқирон Темур-Кўрагон замонидин фарзанди халафи Шоҳрух султонинг замонининг охиригача турк тили била шуаро пайдо бўлдилар. Ва ул ҳазратнинг авлод ва аҳфодидин ҳам хуш таб' салотини зуҳурға келди: шуаро Саккокий ва Ҳайдар Хоразмий ва Атоий ва Муқимий ва Яқиний ва Амирий ва Гадоийдеклар. Ва форсий мазкур бўлган шуаро муқобаласида киши пайдо бўлмади, бир мавлоно Лутфийдин ўзгаким, бирнеча матла'лари борким, таб' аҳли қошида ўқуса бўлур („Муҳокаматул-Луғатайн“). Натижада форс тили „Муқаддас“ ягона адабий тил сифатида ўз мавқини сақлаб қолади.

Кенг томир ёйган эрон маданий ва адабий традициялари илмий ва адабий-бадий асарларни форс тилида ёзишни талаб қилар эди. Шунинг учун ҳам бу даврларда етишган, броқ эрон

традициялари асоратидан қутилаолмаган шоир ва олимлар ўз асарларини ўз она тилларида ёзмаздан, балки форс тилида ёзар эдилар. Навоий ўзининг „Мажолисун нафис“ номли асарида замондошлари ва ўзидан илгари ўтган тўрт юздан ортиқ шоир ва ёзувчилар тўғрисида маълумот берар экан, шулардан фақат 20 га яқин кишигина ўзбек тилида асарлар яратганлигини айтиб ўтади. Навоийнинг айтишича, шуниси шобён диққатга сазоворки, улар ўз асарларини ўзбек тилида ёзиш билан бирга, мавжуд традициядан ҳам воз кечаолмаганлар, яъни форс тилида ҳам асарлар яратганлар, икки тилли шоир бўлиб қолганлар.

Алишер Навоий ўз халқи ичидан етишиб чиққан кўпчилик шоир ва ёзувчиларнинг ҳатто ўз она тилларини унутиб юбориш даражасигача келиб қолганликларидан қаттиқ шикоят қилади. „Турк улусининг хуштаблари мажмуи сорт (форс) тили билан назм айтгайлар ва турк тили била айтмагайлар, балки айтаолмагайлар ва айтсалар ҳам сорт турк тили била назм айғандек фасих турклар қошида ўқуй ва ўткараолмагайлар ва ўқусалар ҳар лафзлариға юз айб топилғай ва ҳар таркиблариға юз этироз ворид бўлғай“, („Муҳокаматул-Луғатайн“).

Шундай қилиб, Навоийдай улуғвор бир шахс, сўз даҳоси майдонга келганга қадар форс тили традицион адабий тил сифатида ўз мавқини сақлабкелди. Зотан теурийлар даврида ўзбек тилининг мавқини анчагина кучайиб, бу тилда бадий асарлар ёзган бирқанча шоирлар етишган бўлса-да, броқ улар ўзбек адабий тили, ўзбек адабиёти равнақига ғов солиб турган эрон традицияларини тўла қулатаолмадилар. Жамият ичида, ўзбек тилида бадий жиҳатдан юксак адабий асарлар яратиш мумкин эмас, деган тамоман нотўғри, аксиллмий фикрлар, ҳамон ҳукм сураар эди. Жамиятдаги бир гуруҳ душман кишиларнинг „бу тил — дағал тил, бу тилда энг нозик фикрлар ва туйғуларни ифода қилиб бўлмайди“ деган реакцион фикрларига ҳали қатъий барҳам берилмаган эди. Ўзбек тилига нисбатан реакция шу қадар кучайган эдики, ҳатто жамиятнинг маълум аристократ табақаси ва форсийгўй шоирлар ўзбек тилида ёзилган шеърларни шеър ўрнида ҳисобламас эди. Шунинг натижасида, ўзбек халқи орасидан етишиб чиққан кўпгина шоир ва адиблар эрон традициясининг асоратидан қутилаолмасдан, ўз асарларини кўпинча форс тилида ёзишга мажбур бўлар эдилар.

Ўзбек тилига нисбатан паст назар ва душманчилик билан қараш шу қадар кучаядики, ҳатто буни Навоийнинг ўзи ҳам жуда образли қилиб қайд қилиб ўтади: „Махзанининг (ўзбек тили хазинасининг — О. У.) йилони хунхор ва гулшанининг тикони беҳад ва шумор. Хаёлға келдиким, ҳамоноки бу йилонлар ниши наштаридин таб' аҳли хирадмандлари бу махзандин баҳри топмай ўтуптурлар. Ва кўнгулга андоқ эврүлдиким, гўё бу тиконлар сарзаниши зараридин назм хайли гулдастик бандлари бу гулшандин базм тузгуча гул иликлай олмай йўл тутуптурлар“.

Навоий ўз халқининг тили ва бу тилнинг тарихий тақдири

устида чуқур фикр ва мулоҳазалар юритар экан, у, юқорида айтганларимизнинг натижаси ўлароқ, бу тилнинг бой хазинаси, бадий гўзалликлари, ше'рий имкониятлари халқдан яширин қолиб келганлигини, ҳатто унинг ташландиқ ҳолга тушиб қолганлигини айтади: „Ҳарими атрофи эл аёғи етмоқдин масун ва ажноси ғаройиби ғайри илики тегмоқдин ма'мун... Бо вужуд турк алфозининг форсиға мунча вазият ва нафс амрда мунча диққати ва вус'ати назм тариқида шойи' эмас эрди ва китмон ниҳон хонасиға тушуп эрди, балки матрук бўлурға ёвушуп эрди... Бу алфоз ва иборатда бу нав' дақойиқ кўпдурким, бу кунга дегинча ҳеч киши ҳақиқатияға мулоҳаза қилмоғон жиҳатдин бу яшурун қолубдур“.

XV асрдаги тарихий, ижтимоий шароит эса тил проблема-сининг туғилишига ва авж олишига йўл очиб беради. Бу даврда ўзбек тили ва ўзбек адабиёти учун кураш кескин тус олади. Бу кураш фақат илмий аҳамиятгагина эга бўлмасдан, балки зўр сиёсий аҳамиятга ҳам эга бўлади ва ўша даврдаги ижтимоий тузумнинг энг муҳим, энг актуал ва проблематик масалаларидан бирига айланади. Бу эса прогрессив, илғор кишиларнинг ўзбек тилининг ҳаққоний ҳуқуқларини тиклаш ва бу тилда илмий ва юксак бадий асар яратиш йўли блан халқ оммасини маданиятга яқинлаштириш, ма'рифатли қилиш ғоялари ва интилишлари блан боғли эди. Ўзбек тили учун олиб борилган курашнинг бу қадар кескин тус олишининг сабаби ҳам мана шунда.

XV асрда ўтган илғор кишилар орасида Алишер Навоий алоҳида ўрин олади. У ўз халқининг маданиятини ривожлантириш ва унинг адабиётини юксак даражага кўтариш учун даставвал ўз халқининг тилига мурожаат қилишнинг тарихий заруриятини, тил учун кураш — халқ иши эканлигини ўзбек халқининг буюк мутафаккир фарзанди ва оташин ватанпарвари сифатида англаб етди:

Чун ўқумоқ зам-замаси бўлди бас,
Кўнглум аро дағ-даға солди ҳавас,
Ким бу йўл ичраки алар¹ солди гом,
Бирнеча гом ўлса менга ҳам хиром.
Форсий бўлди чу аларға адо,
Туркий ила қилсам ани ибтидо.
Форсий эл топди чу хурсандлиқ,
Турк дағи топса барумандлиқ.

(„Ҳайратул Аброр“)

Зотан, у „шуур синниға“ (тушунуш ёшига) қадам қўйгач, ўз она тили — „дағал ва ярамас“ тил ҳисобланган ўзбек тили тўғрисида чуқур мулоҳазалар қилар экан, унинг кўз олдидан бу

1) Низомий, Амир Хисрив ва Жомийлар.

тилнинг бойликлари — гавҳар ва дурдоналар блан тўла хазина-си ўтабошлайди: „Чун шуур синнига қадам қўюлди, чун ҳақ... таб'га ғаробат сори майлни зотий ва диққат ва душворписанд-лиққа шуру'ни жибиллий қилиб эрди турк алфозиға дағи муло-ҳазани лозим кўрилди — оламе назарға келди, ўнсақкиз минг оламдин ортуқ; анда фазл ва риф'ат махзани учради, дурлари кавокиб гавҳарларидин рахшандароқ ва гулшане йўлиқти гул-лари спехр ахтаридин дурахшандароқ; ҳарими атрофи эл аёғи етмакдин масун ва ажноси ғаройиби ғайр илки етмакдин ма'-мун“ (Муҳокаматул-Луғатайн*).

Ўзбек тилининг бу бойликларини, чаман-чаман очилиб тур-ган бадийи ва ше'рий имкониятларини кўрган Навоий бу тилда ҳам гўзал ва улугвор асарлар яратиш мумкинлигига тўла ишонч қозонади. „Филҳақиқат агар киёв яшар мулоҳаза ва таам-мул қилса, — дейди Навоий, — чун бу лафзда (Ўзбек тилида — О. У) мунча вус'ат ва майдонида мунча фусҳат топилур. Ке-ракким, мунда ҳар нав' сухангузорлиқ ва фасиҳгуфторлиғ ва назмсозлиғ ва фасонафардозлиғ осонроқ бўлғай, ва воқи' осонроқдир“ („Муҳокаматул-Луғатайн“).

Ҳақиқатан ҳам Навоий бу гавҳарлар хазинаси олдидан, — ўзбек тили гулшанидан кўз юмиб ўтаолмади. Шунинг учун ҳам миллий ғурур ва ватанпарварлик туйғулари блан тўлиб тошган Навоий, ўзининг тарихий ролини жуда яхши тушун-ган ҳолда ижодий курашини бошлаб, ўзбек тилининг бу бой хазинасидан қимматбаҳо „ла'л ва дурри саминлар“ йиға-бошлайди. Эрон традицияларининг асоратида, қоронғулиқда занжирбанд бўлиб ётган ўзбек адабий тили гулшанини ўз ижодий маш'али блан ёритабошлайди, давр қонун-қоидаларига бўйсунмай ва бу традиция кишанларини пора-пора қилиб, ўз она тилида гўзал бадиалар, девонлар яратабошлайди: „Чун бу тариқда ҳиммат олий эрди ва таб' бебок ва лоуболийи, ўтарга қўймади, ва тамошосидин тўймади. Ул олам фазосида (Ўзбек тилида — О. У.) таб' сипоҳи турктозлиғлар тузди. Ва ул спехр ҳавосида хаёл қуши баланд парвозлиғлар кўргузди, ва ул ганж жавҳаридин замир сайрафиси ниҳоятсиз қийматлиғ ла'л ва дурри самин олди. Ва ул гулшан раёҳинидин кўнгул гул чини ҳад ва ғоятсиз пакҳатлиғ гул ва ёсман қўйнига сол-ди. Чун бу мувоҳиб била ғинолар ва ғанойим била истиғнолар муяссар бўлди. Бунинг натоийжи гуллари рўзгор аҳлиға бе-ҳад ва миқдор очилабошлади ва бошларига беихтиёр сочила киришти“.

Шундай қилиб, ўзбек халқининг мана шундай тарихий ша-роитда етишган улуг шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ўз халқининг тилини мудофаа қилиш, уни ҳақорат ва қарам-сизликдан қутқариб, юксак босқичга кўтаришга, унинг куч-қувватини, бойлигини, бадийи фазилатларини намойиш қилишга киришади. У бутун тарих бўйича ўзбек адабий тили учун кураш байроғини биринчи бўлиб кўтариб чиқади:

Машхур рссом КАМОЛИДДИН БЕҲЗОД:
(Ҳусайн Тоҳирзода ишлаган расм, 1922 йил)

Турк назмида чутортиб мен алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам.

Навойй ўзбек тилининг ривожланиб тараққий топиши, унинг бошқа „мақбул ва муқаддас“ тиллар қаторида ҳаққоний граждандлик ҳуқуқларини тиклаш йўли блан бу тилда илмий, фалсафий ва бадий юксак адабий асарлар яратиш — халқ оммасининг илму ма’рифат соҳасида юксалиши ва маданият бойликларидан баҳраманд бўлиши учун зарур бўлган шартлардан бири эканлигига қаттиқ ишонар эди. Шунинг учун ҳам у тил масаласини одатдаги илмий бир масалагина эмас, балки жуда катта сиёсий ва давлат аҳамиятига эга бўлган бир масала тарзида талқин қилар эди. Шунинг учун ҳам у, таҳқирланган, ҳақоратланган ва адабий тил ҳисобланмаган бу ўзбек тилида ўлмас ва ажойиб асарлар яратиб, унинг шуҳратини орттиришга, бутун жаҳонга ёйишга, ўзбек адабиётини юксак босқичга, жаҳон адабиётининг биринчи сафларига чиқаришга ва шу йўл блан ўз халқига илму ма’рифат нурларини сочишга, маданият ва сан’ат бойликларидан баҳраманд қилишга интилади:

Чун форси эрди нукта шавқи,
Озроқ эди анда турки завқи.
Ул тил била назм бўлди малфуз,
Ким форси англр бўлди маҳзуз.
Мен туркича бошлабон ривоят
Қилдим бу фасонани ҳикоят
Ким шуҳрати чун жаҳонга тўлғай
Турки эли дағи баҳра олғай.
Нечунки бу кун жаҳонда атрок
Кўптур хуштаб’ ва соф идрок.

(„Лайли ва Мажнун“)

Шундай қилиб, у ўзбек тили ва ўзбек адабиёти учун олиб борган ижодий курашининг дастлабки мевалари бўлмиш ажойиб девонлари блан қаноатланиб қолмасдан, балки улардан ҳам юксак, олижаноб идеялар блан сугорилган, ўлмас асарлар яратмоқчи бўлади, токи улар, бу асарлар, форс тилида ёзилган буюк классик асарлар блан тенглаша ва рақобатлашаолсин, ҳам шаклан, ҳам мазмунан улардан устун турсин. Унинг ўз олдига қўйган бу буюк вазифаси — ўзбек тилида ҳечбир кимсга муяссар бўлмаган ва „ўзбек тилида яратилиши мутлақо мумкин эмас“ деб ҳисобланган ана шундай олижаноб асарлар мажмуидан иборат бўлган „Ҳамса“ яратиш эди.

Лекин шунинг блан бирга бу улуғвор вазифани бажариш нақадар оғир, нақадар мас’улиятли эканлигини, Низомий сингари адабиёт арслонлари олдида жанговар арслон бўлмоқ кераклигини алоҳида кўрсатиб ўтади.

„Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасиға панжа урмоқ,

Тўтайким қилди ўз чангини ранжа
Неким урди анинг чангига панжа
Керак шер олида ҳам шер жанги
Агар шер ўлмаса бори паланги“.

(.Фарҳод ва Ширин“)

Устидан ҳақорат тошлари ёғдирилган бу ўзбек тилида „Хамса“ каби жуда мураккаб эпик асар яратиш Навоий учун ҳақиқатан буюк бир синов бўлди. Олижаноб идеялар ва ўткир ватанпарварлик руҳи билан суғорилган ва катта истеъодга эга бўлган Навоий ўз олдига қўйган бу буюк вазифани жуда зўр маҳорат ва муваффақият билан бажаради. У, турк халқлари тарихида биринчи бўлиб, ўзбек тилида „Фарҳод ва Ширин“, „Лайли ва Мажнун“, „Саб‘ан-сайёра“ сингари жаҳон адабиёти хазинасига дурдоналар сифатида қўшиладиган бешта катта достовдан иборат буюк асарлар мажмуини, „Хамса“сини яратади.

„Ажам шуароси, форс ғусаҳоси — дейди „Мезонул-авзон“ номли асарида Навоий, — ҳарқайси услубдаким сўз арусига жилва ва намойиш бериб эрдилар, турк тили била қалам сурдум. Ва нучук қосдаким, ма’ни абкорига зеб ва оройиш кўргузуб эрдилар, чигатой лафзи била рақам урдим. Андоқким то бу мазкур бўлган тил ва лафз биносидур, ҳеч нозимга бу даст бермабдур, ва ҳеч роқимга муяссар бўлмабдур“.

Шундай қилиб, ўзбек адабий тилининг буюк ҳимоячиси ва байроқдори Алишер Навоий ўзининг улуғ ва маҳсулдор ижоди билан ўзбек тилининг яширин қолиб кетган бойликларини, ше’рий имкониятларини ва бадий фазилатларини амалий сурада исбот қилиб, унинг шуҳратини кўкларга кўтарди, олижаноб идеяларни олдинга суручи бадий юксак, ўлмас классик асарлари билан жаҳон адабиёти хазинасига ўзининг салмоқдор ҳиссасини қўшади.

Навоий ўзининг бу буюк ва тарихий хизматлари учун ўз замонидаёқ адабиёт оламининг соҳибқирони, алмутакаллим номини олишга мушарраф бўлган эди. Ҳатто ўзининг буюк замондошларидан Абдураҳмон Жомий Навоийнинг ше’рият оламида мисли йўқ шоир эканлиги тўғрисида гапириб, унинг дostonларини Низомий ва Хисрав Деҳлавий асарларидан ҳам юқориқ қилиб қўяди.

Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тили ва адабиёти учун олиб борган кураши фақат ижодий курашдангина иборат бўлиб қолмасдан, балки ундан ҳам кенгроқ миқёсдадир. У зўр адабиётшунос ва доно давлат арбоби сифатида ҳам ўзбек тилини ва бу тилда ёзилган асарларни қаттиқ ҳимоя қилади ва уларнинг равнақи учун кескин кураш олиб боради.

Навоий ўз замонидаги адабий ҳаракатчиликнинг илҳомчилари ва ташкилотчиларидан бири эди. У ше’рият ва илму ма’рифат аҳлларининг мажлисларида, йиғилишларида ўзбек тилининг ҳаққоний ҳуқуқларини қаттиқ туриб ҳимоя қилар, қизғин кураш олиб борар эди. Чунки, ўша вақтларда, ҳатто

Навоийнинг ўз кўз олдида ҳам, унинг яратган асарларини менсимасдан, ерга уриб, ўзбек тилини дағал ва камбағал тил деб, балогат ва фасоҳатли, оҳангдор араб ва форс тиллари яратолган асарларни яратишга қобил эмас деб, ҳисобловчи ва очикдан-очиқ туҳмат қилучи кишилар оз эмас эди. Бундай кишилар, юқорида айтганимиздек, ўзбек тилида нозик ше'рий асарлар яратиб, фикр ва ҳиссиётларни ифодалаб бўлмайди, фақат форс ва араб тилларидагина чинакам илмий фикрларни баён қилиб, ҳақиқий ше'рият яратиш мумкин деб ҳисоблар эдилар. Тескариси дораларнинг мана шу намояндалари ўзбек тилида буюк бадий асарлар яратиб бўлмайди деб ошқора да'во қилар эдилар. Улар ўзбек тилида ёзилган ше'рларни ше'рият деб ҳисобламас эдилар. Ҳатто ба'зи шоирлар Навоийнинг ўз она тилига меҳр ва муҳаббат билан қарагани учун унга та'на тошлари отар, уни масхара қилишга урунар эдилар.

Навоий мана шундай реакцион фикрлар билан қаттиқ курашди. У, она тилида бадий асарлар яратишга ва шу тилдаги маданиятни ривожлантиришга қарши ҳаракат қилучиларнинг ҳаммасини аёвсиз танқид қилиб турди.

Ўзбек тили учун кураш ба'зан жуда кескин тус олиб кетар эди. Бу соҳада Навоий билан унинг замондоши шоир Биной ўртасида бўлган мунозара шобан диққатдир.

Уша замонда ёзилган тарихий асарларнинг баён қилишига кўра, Биной форс тилини ҳаммавақт кўкларга кўтариб, туркий (ўзбек) тилини ҳартарафлама камситар, ғараз билан бу тилга туҳмат ёғдирар эди. Сўзимизнинг исботи учун Навоий билан Биной ўртасида бўлган бир тортишувни кўрсатиб ўтамиз:

Ривоятларга қараганда кунлардан бир кун, Биной Эрондан қайтиб келиб, олимлар ва му'табар кишилар ўтирган мажлисга кирган, шунда Алишер Бинойга бундай деган:

— Агар Ёқуббекнинг фазилатлари тўғрисида бирор нима ёсингизда қолган бўлса, айтиб бергайсиз.

Мавлоно Биной жавоб бериб; бундай деган:

— Ёқуббекнинг бутун фазилатларидан тенги йўқ бир фазилати шуки, у туркий тилида ше'р айтмайди.

Алишер айтди:

— Э Биной, сизнинг дағаллигингиз ҳаддан ошди. Сизнинг оғзингизни нажас билан тўлдирса арзийди.

Биной бунга жавоб айтди:

— Бу қийин иш эмас, бунинг учун мен ўзимни туркий тилда ше'р айтган ҳисоблайман, қўяман, халос.

Шундай қилиб, Навоий ўзбек тили ва ўзбек халқига нисбатан мана шундай қора реакция қучайган бир даврда яшади, ижод қилди ва шиддатли кураш йўли билан бу қора кучларнинг ўзбек тили устига ёғдирган та'на ва туҳмат тошларидан ҳимоя қилиб келди.

Навоийнинг ўзбек тили учун олиб борган кураши кескинлашиб, шу даражагача етиб борадики, ҳатто у буюк бир ватанпарвар давлат арбоби сифатида Ҳусайн Бойқаро давлати-

нинг узбек тилининг мавқияни мустаҳкамлашга, унинг ҳаётий ҳуқуқларини қатъий тиклашга қаратилган муҳим тadbир-чораларини чиқартишгача муваффақ бўлади. Мамлакат подшоҳи томонидан ўзбек халқи орасидан етишиб чиққан шоир ва ёзучиларнинг асарларини ўз она тилларида ёзишга мажбур этучи махсус ҳукмлар чиқарилади, ўз она тилларида асар ёзган кишиларга уларни ра'батлантиручи махсус мукофотлар, эҳсон ва илтифотлар белгиланади, ўзбек тилида ше'р ёзучилар учун қўлланмалар тузилади. Бу ҳақда Навоийнинг ўзи шуларни ёзади:

„Бовужуд бу султанус-салотиннинг ким'ё асар хотири ва хуршед осор замири дағи мунга мойилки, турк нозимлари ўз алфозлари била ше'рға машғуллуқ қилғайлар ва кўнгул ғунчаси дағидинки печлар чирмонибдур баҳор насимийдек анфос била гулдек очилғайлар. Ва илтифот ва иҳтимом юзидин ба'зи ма'нилар топиб, назм қилурға ҳукмлар ҳам жорий бўлди, ва сўз услубиға та'йинлар ва адосиға та'лимлар ҳам изҳори бўлди“ („Муҳакаматул-Луғатайн“).

Шундан ма'лум бўлишича, Навоийнинг „Мезонул-авзон“ ва „Муншоот“ номли асарлари илмий мақсаддан кўра, кўпроқ практик мақсадларни, юқорида айтганимиздек давлат фармойишларини амалга оширишга ёрдам беришни кўзда тутган бўлмоғи керак. Зотан шундай ҳамдир. Чунки бу асарларнинг биринчиси, „Мезонул-авзон“, ўзбек тилида аруз вазни блан ше'р ёзиш техникасини эгаллашда шоирларга қўлланма бўлса, иккинчиси, я'ни „Муншоот“ эса, ўзбек тилида ҳархил хат ва мактублар ёзиш техникасини ўз ичига олади ва унда ҳархил хат ва мактубномаларнинг ўнлаб намуналари келтирилади. Шуниси характерлики, Навоий „Муншоот“да расмий хат ва ҳатто шахсий ёзувлар ва салом хатларининг ҳам форс тилида ёзилиши одат шаклига кириб кетганлигидан қаттиқ шикоят қилиб, бу ерда ҳам у ўзбек тилини изчиллик блан ҳимоя қилади ҳамда ше'рият блан унча дахли бўлмаган амалий ишлар учун ҳам бу тилдан фойдаланиш соҳасида жуда кенг имкониятлар борлигини конкрет мисоллар блан исбот қилиб беради.

Навоийнинг ўзбек тили, ўзбек адабиёти учун ўзининг бутун умрини, адабий, сиёсий фаолиятини бағишлаб, зўр маҳорат ва изчиллик блан олиб борган кураши ўзбек адабий тили ва адабиёти тарихида бутун бир этап ясаб, жуда катта бурилиш ҳосил қилган бўлса-да, лекин умумий вазиятни тамомила ўзгартириб юборолмади, ўзбек тилига қарши бошланган реакция ҳали тамоман тор-мор келтирилмаган эди.

Энг охир, Алишер Навоий умрининг охирида амалий курашдан назарий курашга кўчади, ўзбек тилини назарий фалсафий жиҳатдан ҳам ҳимоя қилишга киришади. Шундай қилиб у умрининг охирида ўзининг буюк ижодиётига, ўзбек тили, ўзбек адабиёти учун умрбўйи олиб борган амалий-ижодий, жанговор курашига яқун ясаб, ҳақоратланган, таҳқирланган ўзбек тилини илмий-фалсафий жиҳатдан ҳам асослаб, „Муҳо-

каматул-Луғатайн“ номида оташин ватанпарварлик руҳи блан суғорилган илмий трактат ёзади.

Навоий ўзининг бу асарида „авом“ тилини, халқ тилини, унинг ҳаётний ҳуқуқларини илмий асосда ҳимоя қилади. У ўз она тили бўлган ўзбек тилини яшаши ва ҳаммага ма'қул ва мақбул адабий тил бўлиши учун тўла ҳақли эканлигини, бу тилининг сўз бойлиги катта эканлигини, услуб ва ше'риятдаги фазилатлари ниҳоят даражада юксак эканлигини, шу сабабли ҳарқандай илмий ва бадий фикрларни ифодалаш учун гўзал восита бўлаолишини назарий исбот қилишга урунади. У ўзбек тилини форс тили блан муқояса қилиб, ўзбек тилининг фазилатларини, бадий устунликларини, ше'рий имкониятларини, хуллас, унинг ҳарқандай илмий ва адабий асарлар ёзишдаги қудратини жуда ёрқин кўрсатиб ўтади. Навоий конкрет фактлар ва мисоллар келтириб ўзбек тилининг граматик шакллари пухталлигини, уларнинг ҳарқандай фикрни ифодалаш учун қулайлигини, сўз ясаш техникаси пишиқ эканлигини бирма-бир намоён қилади. Шундай қилиб, Навоий ўзининг ижодий фаолияти блан ўзбек тилида юксак илмий ва бадий асарлар яратиш мумкинлигини амалий суратда исбот қилган бўлса, ўзининг илмий асари бўлган „Муҳокаматул-Луғатайн“ да ўзбек тилининг луғавий бойликларини, ше'риятдаги фазилатларини, бадий имкониятларини илмий жиҳатдан исботлаб беради. Ҳақиқатан ҳам, Навоий бу илмий асарини ёзганида тилшунослик манфаатларини кўзда тутишдан кўра, кўпроқ халқпарварлик, ватанпарварлик мақсадларини, ўз халқининг маданий-сиёсий мустақиллиги учун кураш, ўзбек тили ва ўзбек адабиёти учун кураш мақсадларини назарда тутди.

➤ Навоий ўзбек тилининг бойлиги ва бадий хислатларини э'тибор қилиш ва исботлаш блан бирга ўзбек халқи орасидан етишиб чиққан шоирлардан ва адиблардан ўз она тилларига э'тибор қилишни, бу тилда кўпроқ ёзиб, яхши асарлар яратишни ҳақли суратда талаб қилади: „Турк тилининг жамияти мунча далоил била собит бўлди, керак эрдиким, бу халқ орасидан пайдо бўлган таб' аҳли салоҳият ва таб'ларин ўз тиллари турғач ўзга тил била зоҳир қилмаса эрди ва ишга буюрмасалар эрди. Ва агар иккаласи тил била айтур қобилиятлари бўлса ўз тиллари била кўпрак айтсалар эрди, ва яна бир тил била озроқ айтсалар эрди. Ва агар муболаға қилсалар, иккаласи тил била тенг айтсалар эрди.“

Навоийни асосий мақсади ва талаби ўзбек тилининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва мустаҳкамлашдан иборат. У, ўз замондошлари бўлган олимлар, адиблар ва шоирларга худди шу талаб блан мурожаат қилди. Навоийнинг бу талаби бу ўша замон учун катта прогрессив аҳамиятга эга эди.

Навоий ўз замонидаги асли ўзбек халқи ичидан чиққан шоирлар, ёзучилар ва ма'рифат кишиларидан она тилларида кўпроқ гаплашиш ва ёзишни талаб қилиш блан бирга форс тили ва адабиётига ҳам чуқур муҳаббат блан қарайди. Лекин, На-

воний ўша вақтдаги реакцион шоирлар ва адабиётшуносларга қарши қаттиқ курашиб, уларнинг „Навоий форс тилини билмагани учун бу тилга қарши чиқмоқда“ деган иғволарига кескин зарба берди. Навоий бунга жавобан турур блан айтдики: „Бу сўзлардин хасм мундоқ билмасун ва муддаий бу нав' гумон қилмасулки, менинг таб'ям турк алфозига мулоийм тушган та'рифида муболага изҳор қилурмен, ва форсий иборатқа муносабатим озроқ учун иткор ва нафияга исрор кўргузурмен“ ким, форсий алфоз истийфосин ва ул иборат иқтисосин киши мендин кўпроқ қилмайдур эркин ва салоҳ ва фасодив мендин яхшироқ билмайдур эркин“.

Навоийнинг мақсади форс тилини ва бошқа халқларнинг тилларини камситишдан иборат бўлмади. Балки у бошқа халқларнинг тилларини ҳурматлаш блан бирга, асли ўзбек халқи орасидан етишган шоир ва вдиблардан ўз асарларини лоақал ҳар икки тилда тенг ёзишни талаб қилди.

Навоий форс тилинигина эмас, балки араб тилини ҳам мукамал билар, бу тилларнинг сўз тузилиши ва нозикликларини яхши тушунар эди. У, ёшлик чоғидаёқ форс шоирлариниёғ асарларидан эллик миятдан кўпроқ байтии ёд билар эди. Шунинг учун ҳам ўша вақтда унга „Икки тилли“ деб ном берилган эди. У, форс тилида ҳам гўзал ше'рлар яратди. Буюк форс шоири Абдурахмон Жомий бу ше'рларга жуда баланд баҳо берди. Навоийнинг форс тилида гўзал ше'рлар яратаолишини унинг бошқа бир замондош тарихчи Давлатшоҳ ҳам кўрсатиб ўтади: „У, (Навоий) ёшлик чоғида икки тилни билар эди, шунинг учун ҳам у туркий тилдаги ше'риятда энг машхур, форсий ше'рлар ёзишда а'ло шоир бўлиб танилди“.

Тиллар ва адабиётларни кўп йил давомида синчиклаб ўрганиш, шунингдек турли халқлар ва замонларнинг фалсафаси, адабиёти ва адабиёт назариясини пухта ўрганиш натижасида Навоий ўз она тилининг сўз бойликлари бениҳоя кўп эканлигига, бу тилдаги грамматик шакллар ва бу тилдаги ше'рий имкониятлар кўплигига қаттиқ ишбнди.

Ўз замонининг буюк шоири ва мутафаккири бўлган Навоий, форс адабиётининг энг яхши муваффақиятлари ва ан-аналарини ўзига сингдириб олиб, она тилида катта адабиёт яратишда шу тилнинг бой тажрибасидан кенг фойдаланди. Навоий ўзидин илгари ва ўз замонида форс тилида ёзган шоирларга катта ҳурмат блан қараб, уларни камтарлик блан ўзига устод деб билди.

Алишер Навоий ўзининг бу „Муҳокаматул-Луғатайн“ номли асарининг охирида ўзбек тили учун олиб борган курашига ва бу соҳадаги чексиз ижодий ишларга якун ясар экан, қуйидаги сўзларни езади:

„Турк ва сорт (эронийлар — О. У.) луғати кайфияти ва ҳақиқати шарҳида бу рисолати жам' қилиб биттм. ва анга „Муҳокаматул-Луғатайн“ от қўйдим, то турк эли тили фасоҳат ва диқ-

қати ва балоғат ва вус'атики... зоҳир қилдим. Ва хаёлимга мундоқ келурким, турк улуси фасиҳларига улуғ ҳақсоби қилдимки, уз алфоз ва иборатлари ҳақиқати ва ўз тили ва луғатлари кайфиятидан воқиф бўлдилар ва форсийгўйларнинг иборат ва алфоз бобида та'н қилур сарзанишидин қутилдилар. Алар дағи ранж ва машаққатим муқобаласида, чун бу махфий илмдинки, зоҳир қилибмен, вуқуф тўпсалар умид улким, бу фикрни хайр дуоси била ёд қилгайлар ва руҳумни анинг била шод қилгайлар*.

Шундай қилиб, у, Алишер Навоий, ўзбек адабий тилини фақат назирий жиҳатдан ҳимоя қилучигина эмас, балки бу тилнинг „дурри самин ва гавҳарларга“ бой хазинасини замонинини „хунҳор илонлари сарзанишидин“, реакцион элементларнинг „та'на-туҳматларидан“ қутқарган, унинг равнақи учун амалий суратда курашиб, буюк ижодкорлик кўрсатиб, бу тилда ажойиб ғазаллардан тортиб — олижаноб эпик дostonларга қадар, гўзал рубойилардан тортиб — чуқур илмий — фалсафий асарларга қадар бун'ёд қилган ҳамда ўзининг бу асарлари блан Хуросондан Хитойгача бўлган ерларда яшовчи туркий халқларни илҳомлантирган улуғ шоир ва мутафаккирдир:

Низомий олса Барда бирла Ганжа,
Қадам Рум аҳлига ҳам қилса ранжа. *
Чекиб Хисрав дағи тиғи забонни,
Юруб фатҳ айласа Ҳиндустонни.
Ява Жомий Ажамда урса навбат,
Арабда дағи чолса кўс шавкат.
Агар бир қавм гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси худ менингдур.
Олиб мен тахт фармонимда осон.
Чирик чекмай Хитойдин то Хуросон.
Хуросон демаким, Шерозу Табриз,
Ки қилмишдур найи қилким шакаррез.
Кўнгил бермиш сўзумга турк жон ҳам,
Не ёлгуз турк, балки туркман ҳам.
Не мулк ичраки бир фармон юбордим,
Анинг забтига бир девон юбордим.
Бу девон тутти ул кишварни андоқ,
Ки девон тузмаган дафтарни андоқ.
Навоий сайр этиб сўз бустонин,
Рақам зад қилди чун ҳар дostonин.
Чу қолмай дostonдин нукта боқи,
Тутуб соғар тўла бер турфа соқи.

(„Фарҳод ва Ширин“)

Ҳақиқатан ҳам Навоий, ўзининг фахрланиб, мағрурона айтганидек, ўзбек адабий тилига асос қуручи сифатида уни, ўз-

бек тилини, ше'рият осмонига кўтарди, ўзбек адабиётини ўзининг мислсиз, ўлмас асарлари билан камолатга етказди.

Мен ул менки, то турк бидодидур,
Бу тил бирла то назм бунёдидур,
Фалак кўрмади мен каби водири —
Низомий каби назм аро қодири.

Бойликлари, фазилатлари, ше'рий имкониятлари „яширин“ қолиб кетган, ҳатто реакцион элементлар томонидан таҳқирланган ва ҳақоратланган ўзбек тилининг хазинасини очиб берган бу улуғ одам бутун тарих бўйлаб бу тилнинг буюк ҳимоячиси, оташин курашчиси, жанговар байроқбардори бўлиб қолажак.

МУНИДАРИЖА

АЛИШЕР НАВОИЙНИ. бутун мамлакат олқишламоққа	20
АЛИШЕР НАВОИЙ. Газаалар	35
Ж. ШАРИФИЙ. У тирк. Ше'р.	40
КАМОЛИЙ. Навоий. Ше'р.	45
М. БОБОБЕВ. Дайди ва Мажнун. Баллада.	57
М. АФЗАЛОВ. Навоий ҳақида ҳалқ афсоналари.	59
УЙБУН. Колинчак. Ше'р.	60
ҲАКИМ НАЗИР. Таниш сурат. Ҳикоя	62
АСҚАД МУХТОР. Ҳамшаҳарларим. Ше'р.	
ШУҲРАТ. Солдатга. Ше'р.	
М. КАЛОН. Сўнгги хужум. Очерк.	
ОРИФ ЮНУС. Терақ. Ше'р.	
САЙФИЙ. Ишни уйқисиди бос. Ше'р.	
МУҲАММАДЖОН. Май. Ше'р.	
Ю. ҲАМДАМ. Навоий номли колхозда. Очерк.	

МАҚОЛАЛАР

ШАЙХЗОДА. Навоийнинг лирик қаҳрамони ҳақида.	68
В. ЗОҲИДОВ. Навоий "Фарҳод ва Ширин"нинг гоявий мотивлари	71
Ҳ. ЁҚУБ. Навоийнинг "Саб'ан-сайёра" достони.	112
ОЛИМ УСМОН. Узбек адабий тилининг буюк ҳимоячиси.	122

РЕДКОЛЛЕГИЯ: *Оббек (мас'ул муҳаррир), Фафур Тулом, Яши Уйғун, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Ж. Шарифий, М. Ашрафий, Сам Абдуллаев. Мас'ул секретарь: Ма'руф Ҳаким.*

На узбекском языке

„ШАРҚ ЮЛДУЗИ“ № 5

Орган Союза советских писателей Узбекистана

Объединенное издательство „Правда Востока“ и „Кзыл Узбекистан“
Ташкент—1948

„Шарқ Юлдузи“ редакциясининг адреси:
Тошкент. Биринчи май кўчаси, уй № 20. Телефон 32-689.

Босмига рухсат этилди 12/V 1948 й. Р 0423. Қозғоз формати 60x92/16. Босма листи
Бир листда 47000 ҳарф. Тиражи 6000. Изд. № 252. Баҳоси 5 сўм.

Тошкент „Кивад Узбекистон“ ва „Правда Востока“ нашриёти босмаханаси. Заказ 495.